www.uyghurweb.net

كرىستىيىن تايلې (ئەنگلىيە)

تىنجىماس ئۇيغۇر دىيارى

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇرەھمان
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابدۇلجېلىل تۇران

دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى نەشىر قىلدى
2006 ـ 4 ـ ئاي مىيۇنخېن گېرمانىيە

WORLD UYGHUR CONGRESS
Munchen ـ Germany

ئىككىنچى قىسىم ياۋايىلار ئارىسىدا

بەشىنچى باب قىزىل شەپەق

1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى 1 ـ كورپۇس خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى ئۈرۈمچىگە كەلگەندە، شىنجاڭدىكى يەرلىكلەرنىڭ خۇشال بولىشىنىڭ سەۋەبى بار ئىدى.
كوممۇنىستلار ئۇنى «ئازاتلىق» دەپ ئاتىدى ھەم ئۇ يىللاردىن بۇيانقى مىلىتارىستلارنىڭ ئېكىسپىلاتاتسىيىسى ۋە قالايمىقانچىلىقى، شۇنداقلا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى مەزگىلىدىكى پات ـ پات يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ۋەھشىلىكلەرنىڭ كەينىدىن كەلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىكى خىيالپەرەسلەر بەلكىم يېڭى بىر كۈن چىقتى، ئىنسانلار ئارىسىدىكى قان قېرىنداشلىق ھازىردىن باشلاپ ھۆكۈمەتنىڭ يېتەكچى پىرىنسىپى بولىدۇ دەپ ئىشەنگەن بولىشى مۇمكىن. ھېچ بولمىغاندىمۇ ئىچكى ئۇرۇشتا

www.uyghurweb.net

كوممۇنىستلارنىڭ غەلىبە قىلىشى ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى. بۇ يەنە يىللاردىن بىرى يەرلىك پۈرسەتپەرەس ۋە مۇستەبىتلەرگە بويسۇنۇپ كەلگەن شىنجاڭنىڭ بۇندىن كېيىن بىۋاستە بېيجىڭ تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

ئېھتىمال ھېچكىم كوممۇنىستلارنىڭ كونترول قىلىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى نەقەدەر قاتتىق، چىڭ بولىشىنى ئويلاپمۇ باقمىغان بولغىيىتتى. ئىلگىرىلەۋاتقان قوشۇندىن تېخى قاچمىغان كوممۇنىزمغا قارشى كىشىلەر پەرەز قىلغان ئەڭ ناچار قورقۇنچلۇق ئېھتىماللىق بەلكىم رىئاللىققا ئايلىنىشى مۇمكىن. قانداق بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ھازىر غالىبىيەتچىلەرنىڭ ئۈرۈمچىگە كىرىشىنى قارشى ئېلىشقا تەييارلىنىش ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

سىنتەبىردىن بىر كۈن بۇرۇن، تۆۋۇقسىز شەھەرگە ئۇقتۇرۇشلار چاپلىنىپ، ئاھالىنىڭ ئەتە ئەتىگەن ئالتە ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتىكى ئايرودورومغا چىقىپ ئىلگىرىلىگۈچى قىسىمنى قارشى ئېلىشى كېرەكلىكى بۇيرۇلدى. كىمدە كىم ئالاھىدە ئىجازەتنى يوق ھالدا چىقماي قىلىپ قالسا ئېتىلىدۇ دېيىلدى. 130 مىڭ كىشى تومۇز ئىسسىق ۋە چاڭ ـ تۇزاڭ ئىچىدە قىيىنىلىپ پىيادە يۈرۈپ، پۈتۈن بىر كۈن ساقلىغان بولسىمۇ، ئەسكەرلەرنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. ئاخشام ئۇلار ئۆيىگە كەلگەن ھامان، يەنە ئەتىسى چىقىش توغرۇلۇق تەكرار پەرمان كەلدى. خەلق پىيادە يۈرۈپ چىقتى ۋە يەنە ئۈمىدسىز قايتىپ كەلدى. پەقەت 3 ـ كۈنى كوممۇنىست ئەسكەرلەر پەيدا بولدى. 200 دانە سوۋېت ئايرۇپىلانىدا تۆت ـ بەش مىڭ ئەسكەر كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ قىزغىنلىقى ھارغىنلىققا ئالماشقان ئىدى. ئەمما قولىدىكى فوتو ئاپپارات بىلەن قارشى ئېلىش مۇراسىملىرىنى خاتىرىلىدى.(1)

بۇ ئىنقىلابچىلارغا مىراس قالغان غەربىي يۇرتنى چىڭ سۇلالىسىدىكى مانجۇلار ئۇتتۇۋالغان ۋە قىيىن ئەھۋالدا قالغان ئىدى. بۇ ئۇلارنىڭ ئۇنىڭغا ئېھتىياجى يوقلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنى تۇتۇپ تۇرۇشتا ئىدىيىۋى بىرسەۋەبنىڭ يوق ئىكەنلىكىدىن بولغان. سۇن جۇڭشەن جۇڭگونى شەكىللەندۇرگەن چېگرا ئىچىدە پەقەت بىرلا مىللەت (جۇڭگولۇق) بار. ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ھامان يوق بولىدۇ دېيىش ئارقىلىق بۇ قېيىنچىلىقنى ھەل قىلدى( ).

جاڭ كەيشىمۇ ئوخشاش يولنى تۇتتى. ئۇ جۇڭگولۇقلارنى ھەممىسى ئوخشاش بىر ئەجدادنىڭ نەسلى دەپ قەدىمىي (ۋە ھازىرغىچە داۋاملاشقان) بەش پەرقلىق مىللەتكە ئايرىشنى قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ پەرقى پەقەت دىن ۋە جۇغراپىيە جەھەتتىن كېلىپ چىققان يۈزەكى پەرقتۇر. تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا بۇ بۈيۈك دۆلەت بىر ئورتاق تەقدىردىن ئويۇشقاندۇر. تىبەت، موڭغۇلىيە ۋە مانجۇرىيەگە ئوخشاش شىنجاڭمۇ جۇڭگونىڭكىدۇر. بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇنى بويسۇندۇرغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ خەلقى ۋە زېمىنىنىڭ 2000 يىلدىن بۇيان تەدرىجى ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەلگەنلىكىدىندۇر.(2)

ئەمما مەدەنىيەتتىن يىراق قالغان بولسىمۇ، تۈركى ۋە موڭغۇل خەلقلەر ئومۇمەن ئاق تەنلىك، شۇڭا ئاسسىمىلياتسىيە بولىدۇ، خۇددى نۇرغۇنلىغان ئاق تەنلىك ئامېرىكىلىقلارنىڭ قىزىل تەنلىكلەرنىڭ مۇقەررەر يوقىلىشى تەبىئى دەپ ئويلىغانلىقىغا ئوخشاش. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى جۇڭگولۇق ئىرقشۇناسلار قىزىل، قوڭۇر ۋە قارا تەنلىكلەر ھامان بىر كۈنى يوقىلىدۇ. ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ كۈرەش ئاق تەنلىك بىلەن سېرىق تەنلىك ئوتتۇرىسىدا قالىدۇ ۋە بىرى غەلىبە قىلىدۇ دەپ كۆرسەتتى. ئەگەر ئۇلار دىققەت قىلمىسا، جۇڭگولۇقلارمۇ ئامېرىكىدىكى قىزىل ئىندىئانلارغا ئوخشاش تەقدىرگە دۇچار

بولۇپ، ئۆلۈشكە مەجبۇر بولارمىش، ياكى «ھۇرۇن، لەقۋا، ئاچكۆز ۋە شەھۋەتخۇر» قارا تەنلىك ۋە قوڭغۇر تەنلىكلەرگە ئوخشاش، ئاق تەنلىكلەرنىڭ قۇلى بولۇپ كېتەرمىش.(3)

شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىلىتارىستلار يەرلىكلەرگە ئۆزى بىلگەنچە سىياسەت يۈرگۈزدى. ياڭ زېڭشىن قاتتىق قول، سىرلىق ئەمما ھىلىگەر ئىدى. جىن شۇرېن مۇستەبىت ۋە قۇتراتقۇچى ئىدى. شېڭ شىسەي دەسلەپتە مەرت مۇئامىلە قىلدى، ئەمما ئاخىردا ساقچى دۆلىتىنىڭ دىكتاتورى بولۇپ ئاخىرلاشتى. جاڭ جىيجۇڭنىڭ سىياسىتى بولسا ھەربىي ئاجىزلىقى بىلەن بۇيرۇقۋازلىق قىلىش بولدى. ئۇ 1942 ـ يىلى قوتراتقۇچى بىر قارار تۈزۈپ، شىنجاڭدا يېرى يوق دېھقانلارنى يېڭىۋاشتىن ئورۇنلاشتۇردى. گومىنداڭ ۋاقتىدا مۇستەملىكە قىلىنىش ھەقىقى باشلانمىغان ئىدى. ئىلى قوزغىلىڭىنى ئاخىرلاشتۇرغان 1946 ـ يىلىدىكى بىتىم بويىچە جىياڭ جېيشى شىنجاڭ خەلقىگە مۇئەييەن ئەركىنلىك بېرىشكە مەجبۇر بولدىكى ئۇلار ئۇنى 20 ـ ئەسىردە قايتا كۆرەلمىدى.

ئۇيغۇرلار بىر خەنزۇ ئەمەلدارنىڭ تەۋبە قىلغانلىقىدەك ئاز ئۇچرايدىغان بىر ئىشقا گۇۋاھچى بولدى. بۇ ئۆلكىنى تىنجىتىش ئۈچۈن ھوقۇقى ئولتۇرغان ياخشىلاشتۇرغۇچى رەئىس جاڭ جىجۇڭ شىنجاڭنى نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭ نوپۇسىنىڭ ئاران بەش پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان خەنزۇلارنىڭ ئىدارە قىلغانلىقىدىن قاتتىق ھەيران قالغان. «نېمە ئۈچۈن بىز ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەرگە سىياسىي ھوقۇق بەرمىدۇق؟» دەپ سورىغان ئۇ: «ئىلگىرىكى ھۆكۈمەتلەرنىڭ قىلغىنى پۈتۈنلەي خاتا»، «بۇنىڭ جاھانگىر مىللەتلەرنىڭ مۇستەملىكىلىرىگە تۇتقان مۇئامىلىسىدىن قىلچە پەرقى يوق.» دېگەن.(4) ئەمما ئۇ ئۇيغۇرلارغا باش بولۇپ جىياڭ جېيشىغا خەت يېزىپ، ئۇلارغا ئەڭ ئاخىرقى ئاپتونومىيەنى بېرىش ھەققىدىكى ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىش ۋاقتىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئەسكەرتكەندە جىياڭ جېيشى قاتتىق غەزەپلەنگەن.

كوممۇنىستلار قارىماققا قارىمۇ قارشى پىكردە تۇرغاندەك قىلاتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى ئېسىل ئىرقنىڭ تۇغۇشىنى چەكلەش ئۈچۈن پىلان تۈزگەنلىكى تۈپەيلى ئىرقچىلىقتا ئەيىبلىدى. ماۋزېدۇڭ ئىرقىي زومىگەرلىك خاھىشى ماركسىزمغا زىت «چوڭ خەنزۇ» مىللەتچىلىكى، پارتىيە ئېيتقاندەك تۈرك مىللەتچىلىكىدىنمۇ ئېغىر بولغان ئەكسىلئىنقىلابى جىنايەتتۇر دېدى. ماۋزېدۇڭ خەنزۇ كادىرلارنى يەرلىكلەرنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى مەمۇرى ئورگانلاردا ئىشقا قويۇش ئارقىلىق تۈركلەر بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى چوڭقۇر ھاڭغا كۆۋرۈك سېلىشقا چاقىردى. بۇندىن 2000 يىل بۇرۇن چوڭ قورۇقلۇقتىكى خەنزۇلار غەربتىكى ياۋايىلارغا ھېچقاچان بۇنداق دوستانە مۇئامىلە قىلمىغان ئىدى.

ھالبۇكى، ماۋزېدۇڭ ۋە يولداشلىرى ماركسىزم، لېنىنىزم ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇشقا قارىغاندا، ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشكە، يېڭى جۇمھۇرىيەتنىڭ چېگرىسىنى مۇداپىئە قىلىشقا، شىنجاڭنىڭ كان بايلىقلىرىنى ئېچىشقا ۋە ئۆز ئىگىدارچىلىقىدىكى كەڭرى ئېچىلغان بوشلۇقتىن ياخشى پايدىلىنىشقا بەكرەك ئەھمىيەت بەردى. خۇددى چار پادىشاھ قۇرغان دۆلەتكە بولشېۋىكلار غوجا بولغاندەك، مانجۇلار قۇرغان دۆلەتكە كوممۇنىستلار ئىگە بولدى.

ئۇلارنىڭ پىلانىغا ئىككى توسالغۇ بار ئىدى: بىرى تۈرك مىللەتچىلىكى، يەنە بىرى سوۋېت تەسىرى. جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ كۈچى تېخى ئاجىز شارائىتتا ئىشنىڭ مۇھىمى غەربىي چېگرادىكى خەلقلەر بىلەن زىددىيەتلەشمەسلىك ۋە ئۇلارنىڭ يەنە بىر قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتۈپ كېتىشكە يول قويماسلىق ئىدى. ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقىلارغا پەقەت ئىجتىمائىي

ئازاتلىقلا ئەمەس، بەلكى جۇڭگو ئىچىدە سىياسىي ئاپتونومىيە بېرىش ۋەدە قىلىنغان ئىدى. تەمسىل قىلىپ ئېيتقاندا جۇڭگودىكى سەددىچىن سېپىلى يىقىلىدۇ. ئەمما ياۋايىلار بىلەن ئەسىرلەردىن بېرى خەتەرلىك خوشنىدارچىلىقتا ياشىغان خەنزۇلارنىڭ كاللىسىدا بىنا قىلىنغان سەددىچىن سېپىلىنى ئۆنداق ئاسان يىقىتقىلى بولمايتتى.

تۆۋەندىكى ئۈچ باپتا كومپارتىيىنىڭ «ئاز سانلىق مىللەتلەر» گە ۋەدە قىلغان سىياستى بىلەن ئۇلارغا ئەمەلىيەتتە تۇتقان مۇئامىلىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ پەرقلىق تەرەپلىرى تەكشۈرۈلىدۇ. بۇ باپتا شىنجاڭنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇشتىن تارتىپ تيەنئەنمېندىكى قىرغىنچىلىق ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشىغىچە بولغان ئارىلىقتا مىللىي كەمستىش ۋە سىياسى ھاكىم مۇتلەقلىق تۈپەيلى خەنزۇلار بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق باراۋەرلىكىنىڭ قانداق بۇزۇلغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى باپتا ھۆكۈمەتنىڭ دىنغا تۇتقان مۇئامىلىسىنىڭ قارشىلىق قوزغىغانلىقى ۋە ئىنتىقام ئېلىشلارنىڭ ئەگىشىپ كەلگەنلىكى كۆرستىلىدۇ. 7 ـ باپتا ئاساسلىقى سۈرگۈن قىلىش ۋە جازا لاگىرى ئارقىلىق ئۆلكىدە مۇستەملىكە ئېچىش كۆرۈنۈشلىرى بار. ئەڭ ئاخىرقى ئۈچ باب بىرگە بوۋگۈننى ئاڭلىتىدۇ: ئىقتىسادىي جەھەتتە قامال قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنى پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلىش پىلانى، چەتئەلدە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار، مىللەتچىلەر ۋە ئۇلارنى تېررورلۇق بىلەن ئالاقىدار دەپ قارىلاش، ئەڭ ئاخىرىدا شىنجاڭدا بارلىققا كەلگەن ئايرىم ـ ئايرىم تەشكىلاتلار.

بېيجىڭدىن بۇيرۇلغان ئەڭ دەسلەپكى پەرمانلارنىڭ بىرى سوۋېتپەرەس غۇلجا ئىنقىلابىنىڭ قالدۇق ئوفىتسېرلىرىنى تازىلاپ يوقىتىش ئىدى. سوتسيالىستىك قۇرۇلۇشتا شىنجاڭ ئېھتىياجلىق بولغان بارلىق ياردەمنى ئۆزىنىڭ «قېرىنداش مىللىتى» خەنزۇلاردىن ئېلىش توغرىسىدىكى ماۋزېدۇڭنىڭ ۋەدىسىنى ياخشى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىنجاڭغا كەڭ كۆلەمدە خەنزۇ كۆچۈرۈش پىلانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەمما دەسلەپتە كېلىشكە تېگىشلىك بولغانلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئىنتايىن ئاز كىشى، يەنى 10 مىڭ كۆچمەن كەلدى. بۇ كەلگەنلەر ئۇستا ھۈنەرۋەنلەر بولۇپ، قىزغىنلىق بىلەن تېخنىكىسىنى كىشىلەرگە ئۆگەتكەچكە، ئومۇمەن قارشى ئېلىندى.

ھالبۇكى، يېزىلاردا پەيدا بولغان كوممۇنىست خىزمەت ئەترەتلىرىنى تۈركلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمىدى. پارتىيە ئۇلارنىڭ كۈچىنى يوقىتىشنى قارار قىلدى ۋە خەلقنى «فېئودال ئەكسىيەتچى ئۇنسۇلار» غا قارشى ئاگاھلاندۇردى. بۇنىڭ مەنىسى بەلكى ئۇلارنى ھەربىي كۈچ بىلەن بىر تەرەپ قىلىش كېرەك دېگەنلىك بولىشى مۇمكىن، مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئەڭ سەرخىل كىشىلەر، پومېشچىكلار، جازانىخورلار ۋە دىنىي زاتلار، بۇلار ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ھەقىقىي قاتلىمىنى تەشكىل قىلغۇچىلاردۇر، ئۆزگەرتىلىشى كېرەك دېيىلىپ بۇ جەريان ئاۋۋال «دېموكراتىك ئۆزگەرتىش» ئاندىن كوللىكتىپلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچتىن ئۆتۈپ 10 يىل ۋاقىت داۋام قىلدى.

كونا ئاساسىي قاتلامدىكى توسقۇنلۇقلارنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەزالىرى قوي ۋە ئۆچكىگە ئايرىلدى. ئۆچكىلەرنىڭ ئەڭ بېشىدا كەلگەنلەر مۇسۇلمان ئاقسۆڭەكلەر قاتارلىق سىياسىي ھوقۇقى بار پومېشچىكلار ئىدى. بۇلار سۆزسىز ملتىقتا ئېتىلدى. ئۇندىن كېيىنلا پومېشچىكلار ۋە كىچىكىرەك پومېشچىكلار، بۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىدىن ئايرىلىشى ئېنىق گەپ. ئەمما بەلكى ھېچ بولمىغاندا جېنى ساق قىلىشى مۇمكىن. ئۇندىن كېيىنكىلەر ئوتتۇراھال سىنىپىي دۈشمەنلەر، بۇلارنىڭ

www.uyghurweb.net

خىزمەت كۆرستىپ گۇناھىنى يۇيۇشنى ئويلىشىپ كۆرۈشكە بولىدۇ. قويلاردىن پەقەت ئىككىلا كاتىگورىيە بار: بىرى، ئوتتۇراھال سىنىپى «دوستلار»، يەنە بىرى، ھېچنەرسىسى يوق پرولېتارىياتلار ياكى ئوتاقچى مەدىكارلار.

زىرەك كىشىلەر بۇ تۈزۈمدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتەلىدى. بىر ياش يىگىت 1953 ـ يىلى دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، بۇگۈنكى يەكشەنبە بازارغا يېقىن يەردە قەشقەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بىر مېۋىلىك بىغى بار چوڭ ئۆي ئۇنىڭغا يالغۇز مىراس قالغاندا، قاتتىق قىينالغان، ئۇنىڭ ئۈچ ئاكىسى بار بولۇپ، ئەمما ھېچقايسىسى ئۆيدە يوق. بىرى ئىلگىرى گومىنداڭ ئارمىيىسىدە كاپىتان بولۇپ، كېيىن تەسلىم بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا قانۇن ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەن. قالغان ئىككىسى ئۈرۈمچىدە ياشايتتى. ھازىرقى مال ـ مۈلكى بىلەن ئۆزىنىڭ خەلقنىڭ ئىككى سىنىپى دۈشمىنى شەرتىگە چۈشىدىغانلىقىنى، بەلكى ئېتىلىپ كېتىشى مۇمكىنلىكىنى تونۇپ يەتكەن يىگىت، دەرھال ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارىسىنى تېپىشقا كىرىشكەن. ئۇ باغدىكى مېۋىلەرنى ۋە ئۆيدىكى مال ـ مۈلۈكلەرنى ھاكىمغا پارا بېرىپ، دادىسىدىن مىراس قالغان ئۆيىنىڭ تۆت ئوغۇلغا بولۇپ بېرىلگەنلىكىنى، يالغۇز ئۆزىنىڭ ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاتقان، ئاندىن يەر ئىسلاھاتى كومىتېتىنىڭ پارتىيە ئەزاسى رەئىسىنىڭ يېنىغا بارغان. بۇ يەردە ئۇ ئامما ئارىسىدا سوراققا تارتىلىپ، ئەگەر دادىسىنىڭ مىراسى ھەققىدە راست گەپنى قىلمايدىغان بولسا ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان. ئاخىرى ئۇ ئۆي ۋاخلىرىنى، ھەممە نەرسىسىنى تاشلاپ بەرگەن. ئۆي بىر توپ كەمبەغەللەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. ئۇ كوچىنىڭ يېتىشچە بۇ شەھەردىن يىراقلاپ كەتكەن ۋە قەشقەرنىڭ ئەڭ چەتتىكى بىر ناھىيىسىگە بېرىپ، بۇ يەردە بىر زاۋۇتقا باشلىق بولغان.(5)

سابىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىرى قاتارلىق ماسلاشقانلار ۋە خەلق ئىچىدە چوڭ ئابرويى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلمىگەن كىشىلەر «ئىلغارلار» دەپ ئاتالغان ۋە ئۇلارغا جۇڭگونىڭ باشقا يەرلىرىدىكى ئۇلارغا ئوخشايدىغان «ئۇنسۇلار» غا قارىغاندا بىر قەدەر كەڭچىلىك بىلەن مۇئامىلە قىلىنغان. ئۇلار پېپەن قىلىش مۇراسىملىرىدا ھاقارەتكە ئۇچراشتىن ئامان قالغان ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ زور بىر قىسمىنى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ھەم يېڭى خىزمەتكە قويۇلغان. ئەمما جاھىل ياكى ئاجىزراق سىنىپىي دۈشمەنلەر بولسا «ئەكسىلئىنقىلابچى» ئوبيېكت قىلىنغان. پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، دىنىي زاتلارنىڭ تەسىرى پارتىيە تەشكىلاتى يېتەكچىلىكى ئاستىغا كىرگەن. بەزى مەسچىتلەرنىڭ يەرلىرى ۋە مال ـ مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىنغان. شەرىئەت قازىخانىسى دىنغا قارشى خەلق سوت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئىماملارنى ناماز ئوقۇيدىغان جامائەت سايلاپ كۆرسەتمەستىن، بەلكى ھۆكۈمەت تەيىنلەيدىغان ۋە مائاش بېرىدىغان بولغان، ئۇلار «ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار» دەپ ئاتىلىپ، سىياسىي ئۆگىنىشلەرگە ئەۋەتىلگەن ۋە مەسچىتلەرگە ماۋجۇشىنىڭ رەسىمىنى ئېسىش، شۇنداقلا «ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنتېرناتسىئونال ئىتتىپاقى» دېگەندەك تېمىلاردا تەبلىغ قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىلگەن.

1950 ـ يىلى ئىجارىكەشلىك ۋە «يىللىقچى» (ئوتاقچى) لىققا قارشى كۈرەش باشلاندى. كادىرلار تۆۋەنگە چۈشۈپ، دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارغا قارشى سىنىپىي كۈرەش ئېلىپ بېرىشى ھەققىدە تەربىيىلەندى. «ئارتۇق» ئىجارىلەر ياخشىلىقچە قايتۇرۇلىشى كېرەك دەپ ئارتۇق مەبلەغلەر مۇسادىرە قىلىندى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كېيىنكى ئىككى يىل ئىچىدە ئۆلكىدىكى پومېشچىكلارنىڭ ئالتىدىن بىر

www.uyghurweb.net

قىسمى سوراق سەھنىسىگە تارتىپ چىقىرىلغان. ئەمما مۇشۇنداق دەھشەتلىك يىللاردىمۇ پارتىيە رەھبەرلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تېزلا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشىگە ئىشەنمىگەن. «شىنجاڭ گېزىتى» دە بىر مۇخبىر يېزىلاردىكى مۇتىئەسسىپلىكتىن شىكايەت قىلىپ، بۇنىڭ مەنچىلىك ۋاقىتلىكى ئەھۋاللارنى خاتىرىلەتكەنلىكىنى يازغان. ئۇ «ئۇيغۇر پومېشچىكلارنىڭ ماقال ـ تەمسىللىرى» دىن «سۇ كېتىپ تاش قالىدۇ، ئۇسما كېتىپ قاش قالىدۇ» دېگەننى نەقىل قىلغان.(6)

ئىجارىكەشلىككە قارشى كۈرەش 1952 ـ يىلى ھۆكۈمەت تەشۋىقات ۋاستىلىرىدا «ئۇلۇغ غەلىبىلەرگە ئېرىشتى» دەپ خۇلاسە قىلىنىپ ئاخىرلاشتى. ئارقىدىنلا يەر ئىسلاھاتى باشلاندى. 42 مىليون مودىن ئارتۇق يەر ئىككى مىليون دېھقانغا تەقسىم قىلىندى ۋە يەر ئىگىلىرى پومېشچىكلار كۈرەش سەھنىلىرىگە تارتىپ چىقىرىلىپ «پىپەن» قىلىندى. ئۇلارنىڭ چاۋىسىنى چىتقا يېيىپ، ئەپتى بەشىرىسىنى جاراستاندا ئوبدان ئاچقان كىشىلەرگە بۇ پومېشچىكلارنىڭ ئۆيلىرى بېرىلدى. كۆچمەن چارۋىچىلارغا فېئوداللىق ئادەتلىرىنى تاشلاش ئۇقتۇرۇلدى. ئەمما بۇ باسقۇچتا ھۆكۈمەت ئۇلارنى ئۆرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلاشتىن قورقتى، يەنى ئائىلە ھايۋانلىرىنى تۈركۈملەپ ئۆلتۈرۈۋەتمىسۇن دەپ. ئەمما، بوستانلىقلاردىكى دېھقانلار ئىچىدە ھەر يىگىرمە ياكى قىرىق ئائىلە بىرلەشتۈرۈلۈپ بىر كوپېراتسىيە بولۇپ قۇرۇلدى. 1950 ـ يىلى ماۋزېدۇڭ يۈزدىن ئۈچ يۈزگە قەدەر ئائىلىدىن تەركىب تاپقان چوڭ كوپېراتسىيەلەرنى قۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ كوللىكتىپلار «ئىختىيارى» ئەمما بەزىدە بىرەر دېھقاننى (خالىمىسا) كۆنلەپ ياكى ھەپتىلەپ قاماپ قويۇش ئارقىلىق ئۇنى «خالايدىغان» پەيدائىغا ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق بولدى. ماۋزېدۇڭ كوپېراتسىيەلەشتۈرۈشنى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، دېھقانلارنى تەشكىللەش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىشىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدىن بەكرەك ئاشۇرغىلى بولىدۇ دېدى. پارتىيىنىڭ باشقا رەھبەرلىرى ماشىنىلاشتۇرۇشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويدى. ليۇ شاۋچى لېنىننىڭ دۆلەت ئاشلىقىنى مونوپول قىلىش ھەققىدىكى بىر كىچىلىك خىيالى تۈپەيلى ئېچىنىشلىق ئاچارچىلىقنىڭ كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن ئىدى. ئۇ ئالدىراپ كوپېراتسىيەلەشتۈرۈشنىڭ خىيىم ـ خەتىرىدىن ئاگاھلاندۇرۇپ، ئۇنى: «خاتا، خەتەرلىك ۋە خىيالى تېرىقچىلىق سوتسىيالىزمى» دەپ ئاتىدى.(7)

«ئازاتلىق»تىن كېيىن غەربىي رايونغا كەلگەن يەر ئاچقۇچىلار ئارىسىدا بوز يەر ئېچىش بۇيرۇقى تاپشۇرۇۋالغان جىنايەتچىلەر ۋە سابىق گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بار ئىدى. يەرلەشكۈچى پۇقرالار 1954 ـ يىلدىن كېيىن، دەسلەپتە ئاستا كېيىن يىلدىن ـ يىلغا سانى ئۈزلۈكسىز كۆپەيگەن ھالدا كېلىشكە باشلىدى. ئەمما ئۇ يىلى قۇدرەتلىك ھەم ئالاھىدە بىر شەيئى ئىجاد قىلىندى. ئىلگىرى ھېچ كۆرۈلمىگەن بۇ شەيئى مۇسۇلمان غەربنى جۇڭگوچىلاشتۇرۇپ كونترول قىلىشتا بۈگۈنگىچە رول ئويناپ كەلمەكتە. ئۇ بولسىمۇ شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى، يەنى چېگرا رايونلاردىكى ھەمىشە كۆرۈلىدىغان ئارمىيەنىڭ ئاشلىق ۋە تەمىنات مەسىلىسىنى ھەل قىلىدىغان قوشۇۋېتىلگەن ئىككى ئورگاننىڭ مەھسۇلى. ماۋزېدۇڭ بۇ بىڭتۈەنگە خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىگە تەسلىم بولغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ۋە مۇسۇلمان ئەسكەرلەرنى يۆتكىدى. ئۇلار ۋە ئائىلە تەۋەلىرى، گومىنداڭغا خىزمەت قىلغانلار ھەممىسى بۇ «دېھقانچىلىق مەيدانى» غا سۈرگۈن قىلىندى. ئۇلارنىڭ ھەم يېزا ئىگىلىك ئۈچۈن بوز يەر ئېچىش ھەم چېگرا رايوننى قوغداشتىن ئىبارەت قوش ۋەزىپىسى بار ئىدى. كېيىن ئۇلارغا دۆلەت ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىقلارنى

www.uyghurweb.net

بېسقتۇرۇشتەك ۋەزىپېلەرمۇ يۈكلىنىشى مۇمكىن. بۇ بىڭتۇەن يەنە جۇڭگونىڭ ئۆزىدىن كەلگەن سىياسىي جىنايەتچىلەر، پومېشچىكلار، گومىنداڭ ئوفىتسېرلىرى ۋە باشقا «ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار» قاتارلىقلاردىن جازا مۇددىتى توشۇپ كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، بىڭتۇەن شەرققە يېڭى ئەسكەر قوبۇل قىلىش چاقىرىقى ئەۋەتتى. نەتىجىدە ئاز كۆپ ئىختىيارى ھالدا يۈزلىگەن، مىڭلىغان تېخنىكلار، ئىنژېنېرلار، دوختۇرلار، ئوقۇتقۇچىلار ۋە دۇكانچىلار كەلدى. يالغۇز شاڭخەي ئونىۋېرسىتېتىدىن مىڭ ئوقۇغۇچى، بېيجىڭ ھۆكۈمەت ئىشخانىلىرىدىن مىڭ كىشى كەلدى. ھەممىسى بولۇپ، خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۇنجى بەش يىلى ئىچىدىلا ئەڭ ئاز يېرىم مىليوندىن ئارتۇق جۇڭگولۇق ئەسكەرلەر ۋە پۇقرالار تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

بۇ چاغدا پارتىيە رەھبەرلىرى يېڭى بىر ئىدارە قىلىشنىڭ تەپسىلىي پىلانىنى تۈزۈپ پۈتتۈردى. بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى مۇستەقىل بولغىلى قويمايدىغان، ئەمما ئۇلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغان، ئۇلارغا ھەقىقىي ھوقۇق بەرمەيدىغان، ئەمما ئۇلارنى يۈزەكى پەپىلەيدىغان شەكىلدە لايىھىلەنگەن يەرلىك ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسى ئىدى.

ئەيچىن ۋۇ يىراق غەربكە كەلگەندە چوڭ قۇرۇقلۇقتىن كەلگەن ھەر قانداق بىر جۇڭگولۇققا ئوخشاشلا بۇ يەردىكى ئاھالىنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان. ئىلى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى غۇلجىنىڭ چوڭ كوچىسىدا ئولتۇرۇپ قاراپ، بۇ شەھەرنىڭ ئاسىيا ئىرقىنىڭ ھەقىقىي بىر مۇزېيى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ ھەيران قالغان. (بۇ 1930 - يىللىقى ئەھۋال)

«شەھەر كوچىسىنىڭ ھەر بىر ئەگرى - بۈگرى دوقمۇشىدا، ھەر قۇملۇقتىكى ئوڭغۇل - دوڭغۇل جايلاردا، قاقاس تاغلارنىڭ ئۈستىدە تېزەك قالاپ يېقىلغان گۈلخان يېنىدا ئۇچراتقان ئاجايىپ چىرايلارنى، ئاز ئۇچرايدىغان قاش - كۆز، لەۋلەرنى ئىنسانشۇناسلىق ئىلمى ھەۋەسكارى بىر ئارزۇ تۈرتكىسىدە دەرھال فوتو ئاپىرات ياكى ماي بوياق خاتىرە دەپتىرىنى ئېلىپ رەسىمگە تارتىۋېلىشنى ئويلايدۇ. بەزىدە بۇ يەرلەردە ساپ ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپتەك كۆرۈنگەن، ئەمما تېرىسى سېرىق قوڭۇر رەڭلىك، شەرقچە ئۇزۇن چاپان كىيگەنلەر ئۇچرايدۇ. بەزىدە قارا پەلتو ۋە پۇرلىشىپ تىزى چىقىپ كەتكەن ئىشتانلار كىيگەن، ھەر ھالدا ئۆزىنى لامادىن ياخشىراق ياسىغان، يانتۇ قارىغاندا زامانىۋى شەيئىلەردىن ئىنتايىن يىراقتا قالغان شەخسلەر كۆزگە چېلىقىدۇ.»(8)

خەلق ئارىسىدا ئەيچىن ۋۇ 14 مىللەتنى ساناپ چىققان: خەنزۇ، مانجۇ، تۇڭگان، موڭغۇل، ئۇيغۇر، قازاق، شىبە، مانجۇرىيەدىن كەلگەن سۇلۇن، قىرغىز، تاتار، تاجىك، چاكار موڭغۇللىرى، تۇرگۇت موڭغۇللىرى ۋە ئاق ئورۇسلار.

ۋاھالەنكى، ئۇيغۇرلار ئاللىبۇرۇن ئايرىم بىر مىللەت ئەمەس ئىدى. گەرچە ئۇيغۇر دېگەن بۇ ئىسىم مىڭ يىل بۇرۇن شىنجاڭدا ھاكىمىيەت سۈرگەن ئۇيغۇر تۈركلىرى دېگەندىن كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ شېڭ شىسەي زامانىدا بوستانلىقلاردا ياشايدىغان تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولدى. تاكى 1934 - يىلغىچە بۇ تۈركلەر بىر - بىرىنى قەشقەرلىك، خوتەنلىك ۋە كېرىيەلىك دېگەندەك يۇرتۋاز ئىسىملاردا ئاتايتتى، ئۇلار ئۆزلىرىنى ھەقىقىي يەرلىك پۇقرا، قازاقلار، قىرغىزلار، تاجىكلار ۋە تۇڭگانلار ئۇنداق ئەمەس دەپ قارايتتى. «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ ئومۇمىي ئىسىم تۇنجى قېتىم 1921 -

www.uyghurweb.net

يىلى تاشكەنتتە ئېچىلغان تارىم مۇھاجىرلىرى يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە كېيىن جۇڭگو كومپارتىيىسى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىندى. «جۇڭگو دۆلىتى ئۇيغۇرلارنى مۇئەييەن دەرىجىدە ... دەپ قاراپ تىزىمغا ئالغان. ئۇلارنىڭ كىملىكى «ئېنىق ئايرىغىلى بولىدىغان» شەكىلدە تەرەققى قىلغان.» (9)

ئۇيغۇر دەپ ئاتاشتىن زىددىيەتلىك نەتىجىلەر كېلىپ چىقتى. ئۇلار ئىلگىرى ئۆزلىرى ھېس قىلمىغان مىللىي ۋە دىنىي كىملىكىنى ھېس قىلغاندىن كېيىنلا شىكايەت ئاغرىنىشىنى خەنزۇلارغا مەركەزلەشتۈردى. سالاھىيىتىنى يېڭى تونۇش، كېلەچەك يىللاردا جۇڭگوغا كۆپ باش ئاغرىقى پەيدا قىلىشقا سەۋەب بولدى.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت (پارتىيە مەركىزى كومىتېتى «شىنجاڭ شۆبىسى»نىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى) نىڭ دەسلەپتە قىلغان ئىشلىرىدىن بىرى مانجۇلار بۇ يەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن قىلغان ئىشلار بولدى. يەنى مۇسۇلمانلارغا ھاقارەت قىلىدىغان ئىسىملارنى قوللىنىش مەنئى قىلىندى. كومپارتىيە خەنزۇ مىللەتچىلىكى ھەرىكىتىنىڭ گومىنداڭ مەزگىلىدە ھاكىمىيەت سۈرگەن خەنزۇلارنىڭ مۇئامىلىسىدىن غەزەپلىنىپ ئاران تۇرغان تۈركلەرنىڭ كونا يارىسىغا تۇز سېپىپ قويۇشىدىن قورقتى. ماۋزېدۇڭ تېخىمۇ كۆپ يەرلىك كادىرلارنى قوشۇنغا قاتنىشىشقا چاقىردى ۋە خەنزۇ كادىرلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى ھۆرمەت قىلىشنى، ئايرىمچىلىق قىلىش، زورلاش ۋە مەجبۇرلاش قىلمىشلىرىدىن ساقلىنىشنى تاپىلىدى.

كەمسىتىشكە قارشى پەرمان بولسا پارتىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەمۇرى پىلانىنىڭ كىرىش سۆزىدە يېزىلغان «ئاپتونومىيە» رايونلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىدى. بۇلار مىللەتچى كاتتىۋاشلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ، «قېرىنداش مىللەتلەر» ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، نامەلۇم چەتئەل جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرەش قىلىش ۋە تۈركلەرنى سوۋېت تەرەپكە مايىل بولۇپ قېلىشتىن يىراق تۇتۇشنى مەقسەت قىلغان ئىدى.

پارتىيەنىڭ نەزىرىيىچىلىرى ئەۋرىشكىسىز قالمىدى. قوشنا سوۋېت ئىتتىپاقى غەربىي تۈركىستاندا قىلغان ئىشلار ئۇلارغا ئۆرنەك بولدى. 1917 ـ يىلى لېنىن بىلەن («مىللەتچىلەر» نىڭ باشلىقى) ستالىن رۇسىيەدىكى مۇسۇلمانلارغا «چار پادىشاھ زامانىدا سىلەرنىڭ مەسجىدلىرىڭلار ۋەيران قىلىندى، ئېتىقاد ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىڭلار چار پادىشاھ تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىندى» دەپ، ھازىردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ مىللىي ۋە ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ «ئەركىن ئىختىيارى، دەخلى ـ تەرۇزسىز» بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى باياناتقا ئىمزا قويدى.(10)

مەركىزى ئاسىيادىكى تۈركىي رەھبەرلەر رۇسلار بىلەن بىرلىكتە ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا قاتنىشىشنى تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما مۇسۇلمانلار تەييار ئەمەس دېگەن سەۋەب بىلەن رەت قىلىندى. ئۇلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى «تۇراقسىز»، ئۇلار تېخى ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق «ئىشچىلار سىنىپى» ئەمەس، ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرى يا بۇرژۇئازىيە يا دىنىي زات ئىمىش، ستالىن ئۇلارغا ئۆز ـ ئۆزىگە غوجا بولۇش ھوقۇقى بېرىش مەسىلىسىگە ئاخىرىدا چېكىت قويدى. «پەقەت سالاھىيىتى پاك بولغانلارلا بۇ ھوقۇقنى ئالالايدۇ. بۇ سالاھىيەتتىكى ئەڭ مۇھىم شەرت بولسا موسكۋاغا قەتئى سادىق بولۇشتۇر»(11)

غەربىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمانلار بارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنى بىرلەشتۈرگەن يالغۇز سوۋېت تۈرك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما «بىرلىشىش» بىلەن «چېگرا ئايرىش» نىڭ زادى قايسىسى پايدىلىق ئىكەنلىكى ھەققىدىكى بىر بەس مۇنازىرىدىن كېيىن، بۇ رايون تەقلىتچىلەر ۋە بەزىدە ئىجادىيەتچىلەر، مىللەتچىلەر ۋە تىلشۇناسلىق تەرەپدارلىرى ئارىسىدا بۆلۈندى. ئىنسانشۇناسلار ۋە تىلشۇناسلارنىڭ بىرلىكتە قارار قىلىشى بىلەن بىر لايىھە ئۈچ ئايدا تەييارلاندى. بىر تارىخچى بۇ لايىھە ھەققىدە: «بىر مىللەتنىڭ مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئىچىدىن قوزغىلىشى بىلەن سىيلىشتۇرغاندا، ئالىملارنىڭ ھايۋانات ياكى ئۆسۈملۈكلەرنى تەتقىق قىلىشى، ئاندىن بىر ھايۋاناتلار باغچىسى ياكى بوتانىكا (ئۆسۈملۈكلەر) باغچىسىدا ئۇلارنىڭ ئورنىنى بەلگىلىشىگە بىر قەدەر كۆپرەك ئەمگەك كېتىدىغانلىقى» نى ئېيتقان.(12)

بۇ يېڭى شەيئىلەر رىسپوبلىكىلار «ئىتتىپاقى» دۇر. ئۇلار رۇسىيە فىدىراتسىيىسى بىلەن ئوخشاش ئورۇندا. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس بايرىقى، گىربى ۋە شېئىرى بار. ھەتتا 1937 ـ يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندا ئۇلارغا ئايرىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن، بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەر بىرىگە تاشقى چېگرا ئېنىق سىزىپ بېرىلگەن. ئەلۋەتتە ھېچبىر سوۋېت رىسپوبلىكىسى ئايرىلىپ كەتمىدى. ئەمما شۇنىڭغا دىققەت قىلىشى كېرەككى، 1991 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، ئۇلار مۇستەقىللىققا ئېرىشكەندە، تۆت ياكى بەش مىللەت (تاجىكىستان بۇنىڭدىن مۇستەسنا) ناھايىتى تېزلا ئۆزلىرىنىڭ «مىللىي» سالاھىيىتىنى جاكارلىدى.

1922 ـ يىلى پارتىيە قۇرۇلغاندىن تارتىپلا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئۆز ـ ئۆزىگە غوجا بولۇش ھوقۇقى بېرىش مەسىلىسى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ كۈنتەرتىۋىگە كىرگۈزۈلگەن. بۇ ياش پارتىيە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جۇڭخۇا)، تىبەت، موڭغۇلىيە ۋە شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا جۇڭگو قوشما شتاتلىرى قۇرۇشنى تەسەۋۋۇر قىلغان. 1931 ـ يىلى تۈزۈلگەن قانۇن لايىھەسىدە ئەگەر ئۇلار مۇستەقىللىقنى خالىسا مەيلى، بولسۇن دېگەننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۇلارغا ئۆز ـ ئۆزىگە غوجا بولۇش ھوقۇقى بېرىش ۋەدە قىلىنغان. بۇ موڭغۇللار، تىبەتلەر، ئۇيغۇرلار، مياۋزۇلار ۋە چاۋشيەنزۇ قاتارلىقلارغا قارىتىلغان. ئەمما 1935 ـ يىلى ماۋزېدۇڭ باشلىق بولغاندىن كېيىن، بۇ مۇھىم نۇقتا ئۆزگىرىشكە باشلىدى. تاكى بۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە تەكرار ـ تەكرار ئۆزگەرتىلدى.

ماۋزېدۇڭ ھوقۇقنى قولغا ئېلىش مەزگىللىرىدە ئۆزىگە ئارقا تىرەك بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مەرت ـ مەردانە قىياپەتتە مۇئامىلە قىلغاندەك كۆرۈنەتتى. مەسىلەن: ئۇزۇن سەپەردىن كېيىن ئۇ ئىنقىلاب باشلانغاندا ئۆزىنىڭ قوماندانلىق شتابىنىڭ ئەتراپىدا ياشايدىغان موڭغۇللار بىلەن خۇيزۇلارغا ئەركىنلىك بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە قىلغان. تەنقىدچىلەرنىڭ كۆزىتىشىچە، ئۇلار ئۇنىڭ گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن قېچىش يولىنىڭ شىمالىنى تىزگىنلەپ تۇرىۋاتقان ئىكەن. ماۋزېدۇڭ ھېچ نەرسىنى يوقاتمىغان. چۈنكى ئۇنىڭدا بېرەلىگۈدەك بىر نەرسە تېخى يوق ئىدى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقۇچە ئۇ داۋاملىق ئۆز ـ ئۆزىگە غوجا بولۇشنى قوللاپ قۇۋۋەتلەيدىغان ماقالىلارنى يازغان. ئەمما گومىنداڭ ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىدىن كېلىدىغان خەتەردىن قۇتۇلغان ھامان كومپارتىيە بىرلىككە كەلگەن بىر جۇڭگو ئىچىدىكى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىدىن سۆز ئېچىشقا باشلىغان.

www.uyghurweb.net

1947 ـ يىلى پارتىيە لۇشيەنى مەخپى ھالدا پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەن. يېڭى سىياستى بولمىش «مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە» يەتكۈچە چۈشىنىكسىز بىر نەرسە ئىدى. ئۇنىڭ مەنىسى: ھەر «مىللەت» ئۆزى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئۆز ھۆكۈمىتىگە ئىگە بولسا بولىدۇ، دېگەنلىك ئىدى. ئەمما «ئازاتلىق» تىن كېيىن، بۇ سۆزلەرنىڭ ئىنتايىن كەسكىن تۈردە ئېيتىلمىغانلىقى ئېنىقلاندى.( ) يېڭى لۇشيەن بولسا «ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ ئالەمشۇمۇل ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن باغلاش» دەپ چۈشەندۈرۈلدى. يەنە بۇ چۈشەندۈرۈش داۋام قىلدى. ھازىر ئۆز ـ ئۆزىگە غوجا بولۇشنى تەلەپ قىلغان كىم؟ ئەجەبا كومپارتىيە ئىنقىلاب قىلىپ ئۇنى تولۇق قولغا كەلتۈرمىدىمۇ؟ ئەجەبا ئۇزۇن يىللىق زۇلۇمدىن قۇتۇلغان خەلق ئورنىدىن دەس تۇرمىدىمۇ؟ شىنجاڭدىكى تۇنجى كومپارتىيە سېكرېتارى ۋاڭ ئىنماۋ: ئۆز ـ ئۆزىگە غوجا بولۇش دېگەنلىك سىلەر جاھانگىرلىكنىڭ زۇلمى ئاستىدىدە تەشنا بولغان بىر نەرسىدىن ئىبارەت. باشقىچە ئەھۋالدا، ئۇ پەقەت بۆلگۈنچىلىك دەپ چۈشەندۈرگەن.

ماۋزېدۇڭنىڭ يىغىنلاردا خەنزۇ مىللەتچىلىكىنىڭ قانچىلىك ناچار خاھىش ئىكەنلىكىنى تەنقىدلەپ نېمە دېيىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ خۇنەن ئۆلكىسىدىكى بىر قاتتىق قول جازانىخور ۋە ئاشلىق سودىگىرىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۆزى چوڭ قورۇقلۇقتىكى ھەر قانداق بىر جۇڭگولۇق خەنزۇدىن قېلىشمايدىغان مىللەتچى ئىدى. ئۇ بىر كوممۇنىست بولۇش سالاھىيىتى بىلەن جۇڭگودىكى بارلىق خەنزۇلارنى بىر گەۋدە قىلىپ ئۇيۇشتۇرغۇچىنىڭ دانا، يىراقنى كۆرەر كومپارتىيە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

شىنجاڭدا قوللىنىلىۋاتقان يەرلىك ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزى ئاسىيادىكى مودېلىغا قارىغاندا بىر ئاز نامەرت بولدى. تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە بولغان مەمۇرى ئورگانلار: يېزا (گوڭشى)، ناھىيە، ۋىلايەت، ئوبلاست، «رايون» ياكى ئۆلكىدىن ئىبارەت پۈتۈن جۇڭگودىكى قېلىپ بۇ، ئەمما ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى بەزى جايلاردا ئالاھىدە «ئاپتونومىيە» ئورگانلىرى ئىجاد قىلىندى. بەلگىلىمە شۇنداق بولدىكى، ئاپتونومىيە تەلەپ قىلمىغان ئەڭ ياۋاش، مۇلايىم خەلقلەر ئۇنىڭغا بىرىنچى بولۇپ ئېرىشتى.

1953 ـ يىلى ئاپتونوم يېزىلار شىنجاڭدا قۇرۇلۇشقا باشلىدى. (كېيىن بۇ كىچىك ئورگاننىڭ بەك رولى بولمىدى دېيىلىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان). تۇنجى ئاپتونوم ناھىيە 1954 ـ يىلى 15 ـ مارتتا قۇلىقى ئەڭ يۇمشاق جۇڭگولۇق ئاز سانلىق مىللەت خۇيزۇلار ئۈچۈن كورلىغا يېقىن قارا شەھەردە قۇرۇلدى. ئالتە ئايدىن كېيىن غۇلجىدا شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، تاشقۇرغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قاتارلىقلار قۇرۇلدى. شۇ چاغقىچە ئۇيغۇرلارغا ھېچنېمە يوق. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ ئىسمى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دەپ ئۆزگەرتىلگەن چاغدىلا ئاندىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى رەسمى تونۇلدى( ).

بۇ يەردە رۇسىيە قېلىپىدىكى ئۇيغۇر رېسپوبلىكىسى، ياكى «ئۇيغۇرىستان» يوق. ئايرىلىپ كېتىش ھوقۇقىمۇ يوق ھەم ئۇلارغا ئۇلۇغ قول بىلەن قول بېرىلگەن نەرسە سول قول بىلەن قايتۇرۇۋېلىنغان.

www.uyghurweb.net

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمى بۇ ئۆلكىگە باغلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۇنى سىياسىي جەھەتتىن ئىدارە قىلىشتىن تولىمۇ ئۇزاقتا. بەزى ئاپتونومىيىلىك جايلار ئەمەلىيەتتە «كۆپ سانلىق» مىللەتنىڭ ئەمەس، بەلكى ئاز سانلىق مىللەتنىڭ مەمۇرىي ئورگىنى نامىغا قۇرۇلغان. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان قەشقەر، خوتەن ۋە ئاقسۇ قاتارلىق ۋىلايەت ـ شەھەرلەرگە ئاپتونومىيە بېرىلمىگەن. (ئوخشاشلا، شۇ ۋاقىتتا قۇرۇلغان ئىچكى موڭغۇل بىلەن نىڭشادا خەنزۇلارنىڭ سانى موڭغۇللار بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ سانىدىن كۆپ ئىدى.)

نوپۇسىنىڭ كۆپ سانلىقىنى ئۇيغۇرلار ئىگەللەيدىغان غۇلجىنى ئاساس قىلىپ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغان. كورلىنى مەركىزى شەھەر قىلغان موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئون ئىككى ناھىيىسىدە ئەڭ كۆپ سانلىق خەلق ئۇيغۇرلاردۇر. پەقەت ئۈچ ناھىيىدە موڭغۇللار بار، بۇنىڭ پەقەت بىرىدە موڭغۇللار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ۋاھاكازالار. بۇلار قارىماققا خەنزۇلارنىڭ قەدىمىي تاكتىكىسى «ياۋنى ياۋ ئىلە ئىدارە قىلماق» (ياكى ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇماق) دېگەنگە بەك ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئاپتونومىيە كومپارتىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ماھىيىتىنى يوشۇرىدىغان بىر نىقابتۇر. ھەر بىر مەمۇرى قارارنى باشتىن ئاخىر پارتىيە ئۆزى چىقىرىدۇ. شۇڭا يەرلىك ھۆكۈمەتتە قانچىلىك ئاز سانلىق مىللەت ئەمەلدارنىڭ بولۇشىنىڭ ھېچبىر پەرقى يوق. يېڭى سىياسەت ئۈچۈن ئاۋاز بېرىدىغان خەلق ۋەكىللىرى بولسا پارتىيە تىكلەپ قويغان قورچاقلار بولۇپ، ئۇلار ھېچقاچان ئۆزى خالىغانچە قارار بېرەلمەيدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ئۇيغۇر، دائىمى كومىتېتتىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ يېرىمى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى پارتىيە سېكرېتارى بىر خەنزۇ باشقۇرىدۇ. گەرچە يەرلىكلەر مۇۋاپىق شەكىللەردە مۇئاۋىن باشلىقلىق ئەمەللىرىگە نام جەھەتتە تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ھەر بىر باشلىقنىڭ ئۈستىدە ئۇنى باشقۇرىدىغان بىر پارتىيە ئەزاسى بار ھەم ھەر بىر قارارنى بېيجىڭ بېكىتىدۇ. تاشيول ئىدارىسىدە ئىشلەيدىغان بىر مۇسۇلمان ئەمەلدار قاخشاپ مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئىشخانامدا كىتاب ۋە گېزىت ئوقۇپ ئولتۇرىمەن. چۈنكى مېنىڭ بجىرىدىغان ئىشىم يوق. ئۇلار بىزنىڭ ئىشخانىدا بجىرىلگەن ئىشلارنىڭ پەقەت بەش پىرسەنتىنىلا ماڭا بىلدۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە مەن پەقەت نامدىكى مۇئاۋىن باشلىق.» غۇلجىدىكى بىر خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ دىرېكتورى قول ئاستىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئۇنىڭغا پەقەتلا ئىتائەت قىلمايدىغانلىقىنى ئېيتقان.(14) قوش تىلدا قىزىقارلىق سۆزلىشىدىغان كوممۇنىستلار مەمۇرىيىتىدە ئاپتونومىيە مۇتلەق ھالدا مەركەزنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنغان بولۇپ، ئۇ بىر قەدەر كەڭرى ئەركىنلىك ئەمەس، بەلكى ئىنتايىن ئاز ئەركىنلىكتىن دېرەك بېرىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن بۇ تۈزۈم پۈتۈن جۇڭگودا مەجلىسلەر، ئىدارە ـ ئورگانلار، زاۋۇت، كان ـ كارخانىلار ۋە مەكتەپلەرگە تەدبىق قىلىنغان. ھەر بىر يەرلىك باشلىققا بىر خەنزۇ مۇئاۋىن ياكى پارتىيە سېكرېتارى ھەمراھ قىلىنغان. پارتىيىۋىلىك ئۇنى ھەممىگە خوجايىن قىلغان. ھەتتا سوت ۋە ئەدلىيەدىمۇ شۇنداق. ئادەتتە ھەر بىر قارار ياكى ئۇقتۇرۇشقا پارتكوم تامغىسى بېسىلىشى كېرەك. بولمىسا ئىناۋەتسىز بولىدۇ. تورپان ناھىيىسى بەشيۈلتۈز خەلق گۇڭشىسىنىڭ ئۇيغۇر يېزا باشلىقى ھەر ئىشتا يەرلىك پارتىيە كومىتېتى بىلەن ياخشى ھەمكارلاشقانلىقى ئۈچۈن

www.uyghurweb.net

«شىنجاڭ گېزىتى» دە نەمۇنىچى دەپ تەشۋىق قىلىنغان. بۇ تۈپەيلى ئۇ ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېت ۋەكىلى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان.

ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ ھەممىسى ھوقۇقسىزمۇ ئەمەس. خۇددى ئۆتمۈشتىكى «بەگلەر» گە ئوخشاش ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن گۇمانلىنىشقا يېتەرلىك ھوقۇقى بار. ھەر بىرى باشقىلارنىڭ خەنزۇلارغا تەخسىكەشلىك قىلىش ئارقىلىق ئۆرۈق - تۇغقانلىرىغا پايدا يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرەيدۇ. نەتىجىدە، بۇ تۈزۈم مىللىي زىددىيەتنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ قويغان. مىللىيلارغا ھوقۇق كېلىشى تەسلىشىپ كەتكەن ۋە يەرلىك ھاكىمىيەت ئىش - تەقسىماتى چېگرىسى ئېنىق ئايرىلغان.(15)

ئەمەلىيەتتە، بارلىق جەريانلاردىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خۇددى كرېملىنىڭ مەقسىتى مۇسۇلمانلارنى رۇسلاشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى سوۋېتلاشتۇرۇش بولغىنىدەك، بېيجىڭنىڭ بۇ باسقۇچتىكى مەقسىتى ئۇيغۇرلارنى خەنزۇلاشتۇرۇش ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى جۇڭگولۇقلاشتۇرۇشتۇر.

دەرۋەقە، ماركىس بىلەن ئېنگېلس ئاپتونومىيە ھەققىدە سۆزلىمىگەن، ئەكسىچە چوڭ مىللەتنىڭ كىچىك مىللەتنى يۇتۇپ كېتىدىغانلىقىنى پەرەز قىلغان. شۇڭا لېنىن، ستالىن ۋە ماۋزېدۇڭ بۇ تەلىماتتىن قىلچىلىك چەتنەپ كەتمىدى. ماۋزېدۇڭ: «ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ ئالەمشۇمۇل ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش» دېگەننى جاكارلاش بىلەن بىرگە، جۇڭگودىكى بارلىق مىللەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن بىر دۆلەت قۇرۇش دېگەننى تەكىتلەپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىردىكى چىن سۇلالىسىنىڭ قىلغىنىنى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىر رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى (فېدېراتسىيىسى) ئىدى. لېنىن «مىللەت» بىلەن «دۆلەت تەۋەلىكى» نى، رۇسلار بىلەن باشقا مىللەتلەرنى پەرقلەندۈرگەن. جۇڭگولۇقلار بۇ ئىككى ئۇقۇم ئۈچۈن ئوخشاش بىر سۆز «مىللەت» تىن باشقا يەنە «خەلق» دېگەن سۆزنى ئىشلەتتى. ئەمما جۇڭگولۇقلارغا نىسبەتەن بۇ خىل پەرقنىڭ مۇھىملىقى شۇكى، «خەلق» نىڭ كومپارتىيىسى بار. «دۆلەت تەۋەلىكى» نىڭ ئۇنداق ئەمەس، بۇنداق دېيىش بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يالغۇز خەنزۇ كونتروللۇقىدىكى كومپارتىيە تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىشىنىڭ يوللۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولدى. بۇ خىل كۆز قاراش بويىچە ئەڭ ئاخىرىدا كوممۇنىزمغا يەتكەندە بارلىق مىللەتلەر يوقىلىدۇ. ئەلۋەتتە ئالدى بىلەن خەنزۇ ئەمەس مىللەتلەر خەنزۇلارغا سىڭىپ يوق بولىدۇ، ئاندىن خەنزۇلار دۇنياغا سىڭىپ كېتىدۇ.(16)

1957 - يىلى جۇئېنلەي چىڭداۋدا ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە ئېچىلغان بىر يىغىندىكى مۇھىم نۇتقىدا نېمە ئۈچۈن ئاز سانلىق مىللەتلەرگە سوۋېت ئۇسلۇبىدىكى رېسپوبلىكا بېرىلمىگەنلىكىنى ئۆتمۈشكە نەزەر سالغان ھالدا ئىزاھلىغان. بىر مىللىي رېسپوبلىكا ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلىيەلەيدىغان بولىشى ۋە سانى كۆپ بولغان بىر مىللەت بىلەن چىقىشىپ ئۆتىشى كېرەك. شىنجاڭدا ئون ئۈچتىن كۆپرەك مىللەت بار. ھەممىسى ئاساسەن «تارىختا بۈگۈنگە قەدەر تونۇلۇپ باقمىغان.» جۇئېنلەي قارىماققا موڭغۇللار، ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلەرنىڭ ئالىلىقاچان ئۆزىگە خاس دۆلەتلىرى بولغانلىقىدىن خەۋەرسىز بولسا كېرەك.

جۇڭنىڭ قولى بىلەن ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قاتتىق باستۇرۇلغان. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ئۈچ ۋىلايىتىدىكى ئىنقىلاب ئېقىمى تا 1949-يىلىغىچە داۋاملاشقان بولسىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىتتىپاق رولىنى ئوينىشى بىلەن ئاخىرقى ھېسابتا خىتايلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

جۇڭنىڭ قوشۇمچە قىلىپ ئېيتتىكى، مۇرنى مۇرىگە تىرەپ ئىنقىلاب قىلغان (گەرچە بۇنداق بولۇشى راست بولمىسىمۇ) ئاز سانلىق مىللەتلەر كېيىن خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدىغان بولدى. ئايرىلىشنىڭ ئۆزى چەتئەل جاھانگىرلىكىنى ئوچۇق تەكلىپ قىلغانلىقتۇر. (بۇ يەردە ئۇ 1944 ـ يىلىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى دېمەكچى) ئەمما جۇڭنىڭ نۇتقى مۇھىم. چۈنكى ئۇ تۈركلەرنى ھۆرمەتلەش ۋە باراۋەر كۆرۈش تەشەببۇسىنى داۋام قىلغان. ئاخىرىدا ئىش شۇ دەرىجىگە كەلدىكى، كېيىنكى يىگىرمە ئۈچ يىلدا بۇ چەكلەندى.(17)

ماۋزېدۇڭ بىلەن جۇڭنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەپسىلىي ئىزاھاتلىرىغا بەلكىم ھەقىقىي ئىشىنىشى مۇمكىن. ئەمما ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن كونسېرى كۆچىيىۋاتقان دۈشمەنلىك، مۇستەھكەم چېگرا مۇداپىئەسى ۋە شىنجاڭنىڭ زېمىن ۋە كان بايلىقلىرىنى ئېچىرقاپ كەتكەن كۆپ نوپۇسلۇق جۇڭگو ئۈچۈن ئىشلىتىش ئېھتىياجىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنەتتى. ماۋزېدۇڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمشىرىكلىرى لېنىننىڭ ئىنقىلابتا كونا مۇستەملىكىلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇلارغا تاللاش ئەركىنلىكى بېرىشكە ۋەدە قىلىشتەك تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئەمما بۇ ۋەدىسىگە كېيىنچە ئەمەل قىلمايدىغانلىقىنىمۇ قارارلاشتۇرۇپ بولغان ئىدى. بىر تارىخشۇناس بۇ سىياسەتنى «سۇنئىي ئالىيجاناپلىق» دەپ ئاتىغان.(18) ماۋزېدۇڭنىڭ لېنىنگە ئوخشاش مەقسىتى بولۇپ، دەسلەپتە ياخشىچاق بولۇش، ئاندىن كونترول قىلىش، ئەمما ئۇ بۇنى ئىنتايىن پەرقلىق يوسۇندا ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار، موڭغۇللار، تىبەتلەر ۋە باشقىلارنى مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن رايىغا قويۇپ بېرىش نىيىتى يوق ئىدى. ئۇنىڭ بارلىق مەقسىتى مەلۇم مەزگىللىك ئىدىيە ئۆزگەرتىش ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئىدى. ئۇ بەلكىم تۈركلەرنىڭ ئۇنداق ئاسان «جۇڭگولۇق» قا ئايلانمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن بولسا كېرەك، پارتىيەنىڭ تىزگىنى تېخى كۈچسىز چاغدا، ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمما پارتىيە كۈچلەنگەن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تېخىمۇ يامانلىشىۋاتقان ۋاقىتتا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەركىنلىكى تېخىمۇ قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان ناچار مۇناسىۋەتنىڭ نەتىجىلىرى ئارىسىدىكى بىرى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئۆزگەرتىشى ئىدى.

شۇنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى، قەدىمىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى رونىك يېزىقى ئىشلەتكەن. كېيىن بۇنىڭ ئورنىنى 9 ـ ئەسىردە سوغدى يېزىقى ئىگەللىگەن. ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن ئەرەب ھەرپلىرىنى قوللانغان. كوممۇنىستلار ۋە قاتتىق قول ئاتېئىستلار ئەرەب ئېلىپبەسىنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلدى. چۈنكى ئۇ «قۇرئان» تىلى ئىدى. 1956 ـ يىلى سوۋېت مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈرۈمچىدە بىر يىغىن ئېچىلىپ، ئۇيغۇرلار، قازاقلار ۋە قىرغىزلارنىڭ روسچە سلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىشى قارار قىلىندى. بۇ ئىش مەلۇم جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان ساداقەت، يەنى مەلۇم جەھەتتە تۈرك زىيالىيلىرىنىڭ ئاللىقاچان سلاۋيان يېزىقىنى قوللانغانلىقى تۈپەيلى بولغان بولسىمۇ، ئەمما مۇھىم مەقسەت دىنىي موللىلارنىڭ تەسىرىنى يوقىتىش ئىدى.

www.uyghurweb.net

ئەمما جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋتى بۇزۇلغاندىن كېيىن، چېگرا ھالقىپ دوستلۇق ئورنىتىشنى خالىمايدىغان بولدى. لاتىن ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلىپ ۋە خەنزۇچە تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ئۆز ئەينى ئېلىنغان يېڭى سۆزلۈكلەر ئاساسىدا يېڭى يېزىق قوللىنىش قارار قىلىندى. بۇ ئارقىلىق خەنزۇلار بىلەن تۈركلەر ئارىسىغا كۆۋرۈك سېلىش ئۈمىدى ئىپادىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خەنزۇچىمۇ پىنيىن ھالىتىگە ئېرىشتى. بۇ ئۆزگەرتىشلەرنى 1958 ـ يىلى جۇئىنلەي ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئىككى يىلدىن كېيىن يولغا قويۇلغان.

جۇڭگولۇقلار نۇقتىسىدا تۈرۈپ قارىغاندا بۇ كۆۋرۈك مۇھىم. چۈنكى ئۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى جۇڭگولۇقلارغا تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرۇپ، ئاسسىمىلاتسىيە قىلىشقا ياردەم بېرىدۇ. فرانسۇز ئاكادېمىيىسىنىڭ باشلىقى مائورس درۇن: «تىل بىر مىللەتنىڭ روھىدۇر» دېگەن. يەنە توكيودا تۇرۇشلۇق ئەنگلىيەنىڭ سابىق ئەلچىسىدىن نېمە ئۈچۈن بۇ يەرگە ئەۋەتىلگەن غەربلىك مۇخبىرلاردىن بەزىلىرىنىڭ ياپونچە سۆزلەيدىغانلىقى ھەققىدە سورالغاندا، ئۇ جاۋاب بېرىپ: «ئەگەر سەن ياپونچىنى راۋان سۆزلىيەلىسەڭ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئادىمى بولالايسەن» دېگەن.(19) تۈركلەر خەنزۇچىنى قانچە ئاسان ئۆگىنەلىسە، ئۇلار شۇنچە تېز جۇڭگولۇقلا ئايلىنىدۇ.

1956 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ماۋزېدۇڭ جۇڭگودىكى زىيالىيلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، پارتىيە ئىچىدە ئاكتىپ تەنقىد جېڭى قوزغاشنى قارار قىلدى. ئۇ ئۇلاردىن خىزمەتلەر ھەققىدە ئويلىغانلىرىنى دېيىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ جەڭنىڭ شۇئارى: «ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش» بولۇپ، بۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 221 ـ يىلدىن 206 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى چىن سۇلالىسىدىكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر ھەرىكەتتىن نەقىل قىلىنىپ سۆزلەنگەن. كىشىلەر بۇ چاقىرىققا ئاۋاز قوشۇپ، كۆڭلىدىكىنى ئېيتىشقا جۈرئەت قىلغاندا، ئوتتۇرىغا قويۇلغان «كۆڭۈلدىكى سۆزلەر» ئۇ قەدەر دۈشمەنچە بولدىكى، سەپەرۋەر قىلىنغان بۇ ھەرىكەت بىر قانچە ھەپتە ئىچىدىلا توختىتىلدى.

شىنجاڭ پارتكوم سېكرېتارى ۋاڭ ئىنماۋ ئۇيغۇرلاردىن «تەكەللۇپسىز ھالدا تەنقىد پىكىر ـ تەكلىپلەرنى بېرىش» نى تەلەپ قىلغاندا ئۇيغۇرلار خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بارلىق جاپالىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلغانلىقى، خەنزۇلارنىڭ بولسا پەقەت نازارەت قىلىپ قاراپ تۇرغانلىقىدىن، يەرلىك كادىرلارنىڭ خوشامەتچى تەخسىكەشلىكىدىن، ئاپتونومىيەنىڭ يالغانلىقىدىن شىكايەت قىلغان. ئۇلار بارلىق خەنزۇلارنىڭ شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىلىشىنى ياكى ھېچ بولمىغاندا شەرقتىن توختاۋسىز كېلىۋاتقان خەنزۇ كۆچمەنلەرنىڭ كېلىشىنى توختىتىشنى تەلەپ قىلغان. بەزىلەر مۇستەقىل بولۇشنى، يەنە بەزىلەر بولسا سوۋېت ئۇسلۇبىدىكى «ئۇيغۇرىستان» جۇمھۇرىيىتى ياكى شەرقىي تۈركىستان قۇرۇشنى تەلەپ قىلغان.

ئاقىۋەتتە تازىلاش ئېلىپ بېرىلغان ۋە ئۇرۇمچىدە ئالاھىدە پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ ئالتە ئاي نازارەتچىلىك قىلىشى بىلەن 100 مىڭ كىشى تەكشۈرۈلگەن، 830 كىشى قولغا ئېلىنىپ سوتقا تارتىلغان، 53 نەپەر كادىرغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن.(20) جۇڭگونىڭ باشقا يەرلىرىدە «ئوڭچىللىققا قارشى» كۈرەش قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىلگەن. شىنجاڭدا بولسا بۇ مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەش شەكلىدە قانات يايغان. ئېغىر جىنايەت ھېسابلانغان «يەرلىك مىللەتچىلىك» ۋە

www.uyghurweb.net

«پۈرۈلتارىيات دۇنيا قارىشى» بىلەن چىقىشالمايدىغان بۇرژۇئازىيە كۆز قارىشى ئالدىدا خەنزۇ مىللەتچىلىكى ھېچنېمە ھېسابلانمايدىغان بولدى.(21) دېھقانلار پانتۈركىزمنىڭ بىخارامان تۇرغان جۇڭگو رەھبەرلىكىگە قارشى زور سۇيقەست پىلانلاۋاتقان ئەڭ ئېغىر جىنايەت بولىۋاتقانلىقىدىن رادىيو ۋە گېزىت قاتارلىق تەشۋىقات ۋاستىلىرىدا قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇلدى.

مەدەنىيەت ئەركىنلىكى يوقالدى. «پۈتۈن كۈچ بىلەن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ئاساسى ئېقىمغا ئايلاندى. جۇئىنلەي چىڭداۋدا سۆزلىگەن نۇتۇقتا: «ئوڭچىللىقتا قارشى» كۈرەش باشلانغان ئىكەن، ئەگەر پايدىلىقلا بولسا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ھەرگىز خاتا ئەمەس. باشقا دۆلەتلەر، مەسىلەن: ئىسپانىيە، پورتوگالىيە ۋە ئەنگلىيە ئامېرىكىلىقلارنى مۇستەملىكە قىلغاندا، يەرلىك ئاھالىنى «ئاجىزلاتقان». فرانسىيە، بىلگىيە ۋە ئەنگلىيە ئافرىقا قىتئەسىدە ئافرىقىلىقلارنى يەنە شۇنداق قىلدى. بىر مىللەت كۈچلۈك، يەنە بىر مىللەت ئاجىز ئەھۋالدا بۇنداق قىلىش ئىرقچىلىق ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بىر مىللەت باشقا بىرىنى زورلۇق كۈچ بىلەن مەجبۇرى ئاسسىمىلياتسىيە قىلسا، بۇ ئەكسىيەتچىلىك ھېسابلىنىدۇ. ئەمما مىللەتلەر ئورتاق گۈللىنىش يولىدا ئىلگىرىلەپ تەبىئى قوشۇلۇپ كەتسە، بۇ ئىلغارلىق ھېسابلىنىدۇ» دېگەن.(22) لېكىن پارتىيىنىڭ مىللەت نەزىرىيىچىلىرى چۈشەندۇرۇپ: «بۇ خىل قوشۇلۇپ كېتىشتە ئەلۋەتتە بىر مىللەت، يەنى خەنزۇلارنى مەركەز قىلىش كېرەك. ئەمەلىيەتتە كۆرگىنىمىزدەك، جۇڭگودىكى ئومۇمي نوپۇسنىڭ 94 پىرسەنتىنى ئىگەللەيدىغان خەنزۇلار ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەردۇر» دەپ «جۇڭگو» نىڭ ھەقىقەتەن زادى قانچىلىك كەڭرى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت مەسىلىگە نەق جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇردى.

جۇئىنلەي چىڭداۋدا ئەينى چاغدىكى كەيپىياتقا ئېرەنشىمىدى ياكى تازىلاش ھەرىكىتىدە ئازار يېگەنلەرنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا ئۇرۇندى. ئەمما ئۇ پەرمان خاراكتېرلىق نۇتقىدا يەنىلا جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى خاتىرجەم قىلىشقا تىرىشتى. ئۇ مۇنداق دېدى: بىر مىللەت يەنە بىر مىللەتتىن ئۈستۈن دەپ قاراش خاتا، يەرلىك قائىدە ـ يوسۇنلارغا ھۆرمەت قىلىش كېرەك. دىنى ئېتىقادنى سىياسىي مەسىلە دەپ قارىماسلىق كېرەك. ئۇ بەلكىم كوممۇنىزمغا يەتكەن چاغدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىشى مۇمكىن. دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا بولمايدۇ. ئەمما يەرلىك سەرخىللارغىمۇ مۇۋاپىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك. بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىگە يول قويۇش كېرەك ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ چوشقا گۆشى يېمەسلىك ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش كېرەك. خەنزۇ چاڭچىلىكەشلەر تۈركلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسسۇللىرىنى چاڭچىلىكگە ئۆزگەرتمىز دەپ ئاۋارە بولمىسۇن.(23) «بىزنىڭ قېرىنداش مىللەتلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن ئىچى پۇشىدۇ». بۇ نۇتۇق ئىلگىرى سۆزلەنگەن بولغاچقا يىگىرمە يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت يورۇقلۇققا چىقمىدى.

ماۋزېدۇڭنىڭ يەنە بىر تەۋەككۈلچىلىكى ھېسابلانمىش چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ھەرىكىتى 1958 ـ يىلى باشلىنىپ ئۈچ يىل داۋام قىلدى. ئۇنىڭ ئاقىۋىتى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق بولدى. بولۇپمۇ يىراق غەربتىكى كۆچمەن چارۋىچىلار ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى پەقەت ئىككى يىل ئىچىدىلا 2 ـ بەشيىللىق پىلاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان نىشانغا يېتىش ئۈچۈن سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىگە كەڭ كۆلەملىك مەبلەغ سېلىپ، تەرەققىياتنىڭ بارلىق باسقۇچلىرىدىن سەكرەپ

www.uyghurweb.net

ئۆتۈش ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا «ھەقىقىي سوتسىيالىزمچىلار» نىڭ نىمىلەرنى قىلالايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئىدى. (بۇ چاغدا جۇڭگو كومپارتىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنى «كاپىتالىستىك» دۆلەت دەپ ئاتايتتى.)

يېزا ئىگىلىك مەيدانلىرىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش بىلەن كوللېكتىپلاشتۇرۇشنىڭ بىرىنچى باسقۇچى تاماملاندى. ھازىر ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل شىنجاڭ خەلقى 450 چوڭ كوممۇناغا ئايرىلغان ۋە بۇنىڭغا قارشى نارازىلىقلار ھەتتا ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىمۇ بولغان ئىدى. بۇلار ئىلگىرىكى كوپېراتسىيەنىڭ تېخىمۇ كۈچەيتىلگەن بىر داۋامى ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كولخوزلىرىدىنمۇ بەك چوڭ بولغان جۇڭگو كوممۇنالىرى 20 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىدى. كوممۇنالار پەقەتلا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسىي بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مىللەتلەرنىڭ ئارىلىشىشىنى تېزلىتىش ۋە يەرلىك خەلقلەرنى قاتتىق كونترول قىلىپ ساقلاشنىڭ بىر چارىسى ئىدى. ھۆكۈمدارلار، كوممۇنالاردا ھەر مىللەتنى ئەركىن ئارىلاشتۇرۇش ئارقىلىق مىللەتلەرنىڭ سىڭىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. مەملىكەت مىقياسىدا يېزا - قىشلاقلاردا ۋە ھەرىيەردە خۇمدان ۋە تۆمۈر رودىسىنى ئېرىتىش ئوچاقلىرى سېلىنغان.

ئەمما تېز سۈرئەتتىكى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتى مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنغان ۋە بەلگىلەنگەن ئاشلىق نورمىسىنى ئالالمىغان دېھقانلارنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرىۋەتتى. ليۇشاۋچى ئۈچ يىل بۇرۇن مۆلچەرلىگەن ئېغىر ئاچارچىلىق ئاپىتى يۈز بەردى. ئاشلىق مەھسۇلاتى كۆنسېرى تۆۋەنلەپ كېتىۋاتاتتى. 1959 - يىلى جۇڭگودا 1930 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ۋەيران قىلغان ئاچارچىلىقتىنمۇ نەچچە ھەسسە ئېغىر ئاچارچىلىق بولدى. شىنجاڭنىڭ ئاھالىسى ئاز ھەم مۇقىم سۇغۇرۇش سىستېمىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاچارچىلىق مەزگىلىدە باشقا ئۆلكىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا ئەھۋالى بىر قەدەر ياخشى بولدى. ئەمما شەرقىي چېگرىسىدىكى ھالى ناچار ئۆلكىلەردىن بىرى گەنسۇدىن نەچچە مىڭ ئاچ مۇساپىر ئۆمىلەپ كەلدى. كۆپ ساندىكى باشقا ئۆلكىلەردە خەلق ئىنتايىن قىينالدى.(24)

1957 - يىلىنىڭ ئالدىدا شىنجاڭغا كۆچۈش تۇراقلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئاچارچىلىقتا قالغان كىشىلەرنىڭ شەرقتىن غەربكە كۆچۈش يېڭى دولقۇنى قاتتىق ئۆچمەنلىك قوزغىدى. ھەتتا ئىلگىرىكى خەنزۇ كۆچمەنلەرمۇ ئۇلارغا ئۆچلۈك قىلدى. كوللېكتىپلاشتۇرۇشتا قەلەندەرلىشىپ كەتكەن قازاقلارنىڭ ئىلگىرى يايلاق قىلىپ قوللانغان يەرلىرى بۇ يېڭى كۆچمەنلەرگە تەقسىملەپ بېرىلدى. قازاقلار ئۆزلىرىنىڭ چارۋا - ماللىرى ۋە ئۆي قۇشلىرىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرىۋېتىپ، ئاچ قېلىشقا رازىكى، ئۇلارنى تىرىك پېتى كوممۇناغا بېرىشكە ھەرگىزمۇ رازى ئەمەس ئىدى.

كومپارتىيىنىڭ تەشۋىقات ماشىنىلىرى ئاجايىپ ئىشلەيتتى. تۆۋەندىكىسى بىر قازاق ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ (دادۇينىڭ) سېكرېتارىدىن كەلگەن مەلۇمات: «ئۆتكەن يىلقى كۈزلۈك تېرىمنىڭ ئالدىراش كۈنلىرىدە شەرق شاملى خەلق كوممۇناسىنىڭ تۇتەي ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى رەھبەرلىرى بىر تۈركۈم ئىشتا پىشقان، قاۋۇل، ئۇستا ياغاچچى ۋە خۇمدانچىلارنى تەشكىللەپ يېڭى ئۆيلەرنى سېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قازاق يولداشلار ئۆيلىرىدىن ياتاقلارنى ئېلىپ چىقىپ تېزلىكتە چىدىر - كەپىلەرنى تىكتى... بۇلارنىڭ ھەممىسى يېڭى

كېلىدىغان يولداشلارنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئىدى. ئەترەت شۆبە پارتكومىنىڭ سېكرېتارى توختاخۇن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىغا بىرىپ جىياڭشىدىن كەلگەن ئەللىك نەپەر خەنزۇ قىز - يىگىتنى باشلاپ كەلدى.»(25) 1959 - يىلى تۆمۈر يول لەنجۇدىن شىنجاڭنىڭ شەرقىي چېگرىسىغىچە ئۇزارتىلغان چاغدا، يىرىم مىليون كۆچمەن ئېقىپ كېلىشتەك يېڭى رېكورت يارىتىلدى.

چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ۋە ئاچارچىلىق ئاپىتى تۈپەيلى كېلىپ چىققان قالايمىقانچىلىقلار 1961 - يىلى ماۋزېدۇڭنى چېكىنىشكە مەجبۇرلىدى. جۇڭگونىڭ ھەممە يىرىدە، بولۇپمۇ شىنجاڭدا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە بولغان بېسىم يېنىكلىتىلدى. بەنچەن لامادىن 1959 - يىلى تاجاۋۇز قىلىنىپ «ئىشغال قىلىنغان» تىبەتنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇمات بىرىش تەلەپ قىلىندى. شىنجاڭدىمۇ پاراكەندىچىلىكلەر بولدى ئەلۋەتتە. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئىلى ۋادىسى ۋە خوتەندە ئون مىڭ ياش يەرلىك تۈرمىلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ 600 نەپەر مەھبۇسنى ئازات قىلغان ۋە ئەللىك نەپەر قاراۋۇلنى ئۆلتۈرگەن. بەزى خەنزۇلارغا شەرقىي جۇڭگودىكى ئائىلىسىگە كېتىش ئۈچۈن رۇخسەت قىلىنغان.

چەتئەللىك مىللەتلەرنىڭ خالىسا شىنجاڭدىن ئايرىلسا بولىدىغانلىقى ھەققىدە قانۇن ئېلان قىلىندى. تەخمىنەن مىڭدەك ئۇيغۇر چەتئەل پۇخراسى بولۇشقا قىزىقتۇرۇلۇپ، ئارقا - ئارقىدىن چىقىپ كەتتى. نۇرغۇنى ئافغانىستانغا، بۇ يەردىن پاكىستانغا ياكى تېخىمۇ يىراقلارغا كەتتى. كېيىن 1962 - يىلى ھازىرقى زاماندىكى توپ - توپ بولۇپ سىرتقا ئېقىش دولقۇنى بولدى. بۇنى جۇڭگو ھۆكۈمىتى ھازىرغىچە ھەسرەت بىلەن خاتىرىلەپ تۇرماقتا. تەخمىنەن يىرىم مىليونغا يېقىن قازاق، ئۇيغۇر ۋە ھەتتا خەنزۇ كۆچمەن، سوۋېتپەرەس دەپ قامىلىشتىن قورققانلىقى ئۈچۈن ئۆي - ۋاخ ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى تاشلاپ، غەربىي شىمالدىكى چېگرىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن. جۇڭگونىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار 30 مىڭ تۇياقتىن كۆپرەك چارۋىنى بىللە ھەيدەپ ئېلىپ كەتكەن، 400 مىڭ مو يەرنى ئاق تاشلاپ قويغان. بۇلار جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى بولدى. جۇڭگو تەرەپنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ سوۋېت تەرەپنىڭ سۇيىقەستى بولۇپ، بۇنى ئىسپاتلايدىغان يېتەرلىك دەلىللەر باردەك قىلاتتى. قىرىق يىلدىن كېيىن بىر ياشانغان كىشى ئەينى چاغنى ئەسلەپ، ئېچىرقىغان كىشىلەرنىڭ خۇددى بىر سىقىم داننى كۆرۈپ يۈگۈرۈپ كەلگەن تۇخۇلارغا ئوخشاش، سوۋېت چېگرىسىدا رۇسلار بەرگەن ئاشلىققا گول بولۇپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقان.

ئوتتۇز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن كومپارتىيە ۋەقەنى بايان قىلىپ، خىزمەتچى ۋە كادىرلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا پەقەت 60 مىڭ كىشىنىڭ سوۋېت رادىئو تەشۋىقاتىدىكى ياخشى تۇرمۇش، يەنى كىيىم - كىچەك، يىمەك - ئىچمەك ۋە ماتېرىيال بىرىش ھەققىدىكى ۋەدىسىگە ئالدىنىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى مۇئاۋىن كونسۇلى تارباغاتايغا قاتناپ يۈرۈپ، سوۋېت تەرەپتە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بار 6 مىڭ قازاققا تۇغۇت كىنىشكىسى ۋە ئولتۇراقلىشىشقا رۇخسەت قىلىش گۇۋاھنامىسى تارقاتقان. ئاپرىلدا كوللىكتىپ ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئىشچىلار چېگرىدىن چىقىشقا باشلىدى.

www.uyghurweb.net

كېيىنكى ئايدا جۇڭگو ھۆكۈمىتى چېگرىنى تاقىغان چاغدا غۇلجىدا قالايمىقانچىلىق چىقتى. بۇ شەھەرلىك ئاپتۇبۇس بېكىتىدە قورغاس چېگرىسىغا بېرىش ئۈچۈن قاتناش ساقلاپ تۇرغان يولۇچىلاردىن باشلاندى. خەۋەردە دېيىلىشىچە، بۇ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغۇچىلار ئاپتۇبۇس بېكىتىگە زىيان سالغان، يىغىن بىناسى ۋە پارتكوم ئىشخانىسىغا ئۇسۇپ كىرىپ ئەشيالارنى ۋەيران قىلىپ، ئارخىپ ـ ماتېرىياللارنى ئوغۇرلىغان. قوراللىق ساقچىنىڭ قورالىنى تارتىۋېلىپ، «شىنجاڭ بىزگە تەۋە!»، «جۇڭگولۇقلار تۇپرىقىمىزنى ئىشغال قىلىۋالدى!»، «كومپارتىيە يوقالسۇن!»، «خەنزۇلارنى يوقىتايلى!» دېگەندەك «ئەكسىيەتچى» شوئارلارنى توۋلىغان.(26) باشقا خەۋەرلەردە دېيىلىشىچە، بىر ـ ئىككى يۈزچە كىشى ئۆلتۈرۈلگەن. كۆچۈش دولقۇنى تېخىمۇ ئەۋجىگە چىققان.

341 مىڭ 500 نەپەر جۇڭگولۇق ھەربىي ئەسكەرلەرنىڭ كېلىشى بىلەن چېگرا مۇداپىئەسى كۈچەيتىلگەن. ئۇلار دۆلەت ئىگىلىكىدىكى 58 دانە دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ شەكىللەنگەن. 1963 ـ يىلى قىستا ـ قىستاڭ شاڭخەيدىن 100 مىڭ نەپەر ياش شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن. گەرچە كۆچۈش دولقۇنى توختىتىلغان بولسىمۇ، سوۋېتنىڭ تەشۋىقات ھۇجۇمى داۋام قىلغان. سوۋېتتىكى مۇساپىرلارغا شىنجاڭغا قارىتىلغان رادىيودا ماۋزېدۇڭنىڭ «چوڭ خەنزۇ مىللەتچىلىكى» نى تەنقىد قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن. موسكۋا رادىيو ئىستانسىسى مۇساپىرلار كۆتۈرۈپ كەلگەن «مىليونلارچە خەنزۇنىڭ غەربىي شىمالغا ئېقىپ كىرىۋالغانلىقى، ئۇ يەردىكى يەرلىك پۇقرالارنىڭ قاقاس ـ چۆللەرگە سۈرگۈن قىلىنىۋاتقانلىقى، قورسىقى تويمايدىغان نورمىلاردا جازالىنىۋاتقانلىقى، قازاق، ئۇيغۇر ۋە قىرغىز قىزلارنىڭ مەجبۇرى ھالدا ئائىلىسىدىن ئېلىپ چىقىرىلىپ، خەنزۇلار بىلەن توي قىلىشقا زورلانغانلىقى، ئۆلۈم ئازابىدا ئىڭراۋاتقانلىقى» توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ ئاڭلاتقان. بۇ تەشۋىقات ھۇجۇمى تاكى 1983 ـ يىلى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى نورمال مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، چېگرىنى سودا ئۈچۈن قايتا ئاچقانغا قەدەر توختىمىدى.

پارتىيىنىڭ نەرەرىيىچىلىرىمۇ تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ ۋەزىيەتنىڭ كەينىدە قالمىدى. ھازىر ئۇلار: مىللەتلەر مەسىلىسى ئۆتمۈشتە بۇرمىلاندى. ئۆتكۈرلەشكەن زىددىيەت مەدەنىيەت پەرقىدە ئەمەس، بەلكى سىنىپىي كۈرەشتە، سىنىپىي كۈرەش ئۇيغۇر، قازاق ۋە موڭغۇللارنى خەنزۇلار بىلەن بىرلەشتۈردى. يەرلىك تاپانچىلار ۋە سەرخىللار ئۆزگەرمەيدۇ ۋە مەدەنىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى بولمايدۇ» دېدى.

ئۆلكە رەھبەرلىكىگە شۇ نەرسە ئايدىڭ ئىكەنكى، شىنجاڭدا سوتسىيالىزم يوق ئىدى. ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادى پەرق بارغانسېرى كېچىكلىمەستىن، ئەكسىچە چوڭىيىپ كېتىۋاتاتتى. ئۈرۈمچىدىكى پارتىيە رەھبەرلىرىنىڭ ۋەزىپىسى مۈشكۈل ئىدى. ماۋزېدۇڭ كوممۇنا قۇرۇشنى، سىياسىي كۈرەش قىلىشنى ۋە ئىدىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما خەلق ئۆزگە تېڭىلغان تۈزۈملەرگە نەپرەتلەنگەن ھامان، گەرچە يۇرت مۆتىۋەرلىرى يوقىتىلغان ۋە مەسجىدلەر تاقالغان بىلەنمۇ چېگرانى مۇداپىئە قىلماق بەسى مۈشكۈل ئىدى. ھازىردىن باشلاپ تاكى ماۋزېدۇڭ ئۆلگۈچە بولغان ئارىلىقتا، ئۈرۈمچىدىكى خوجايىنلار مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىكى قالايمىقانچىلىقتا، بولۇپمۇ رەئىس تەكرار ئىدېئولوگىيە ئۇرۇشى قوزغاشنى چاقىرغان چاغدا ئىككى خىل ئويۇن ئويناشقا مەجبۇر بولدى.

www.uyghurweb.net

1966 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى بېيجىڭدا مەركىزى كومىتېت پۈرۈلتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇن كۈندىن كېيىن مىليون كىشىلىك سىپىسىق نامى پۈركەتكەن قىزىل قوغدىغۇچى ياشلار تيەنئەنمېن مەيدانىغا يىغىلىپ بۇ يەردىن يولغا چىقتى. پەلەك چاقى يەنە چۆرگىلەشكە باشلىدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن تۇنجى تۈركۈمدىكى قىزىل قوغدىغۇچىلار لەنجۇدىن ئۈرۈمچىگە قەدەر سوزۇلغان يېڭى تۆمۈر يولدا پويىز بىلەن بېيجىڭدىن ئۈرۈمچىگە كەلدى. شۇجى ۋاڭ ئېنماۋ ئۇلارغا ئۇنىۋېرستېتىنىڭ راھەت ياتاقلىرىنى بەردى. ئەمما ئۇلار غەزەپلىنىپ رەت قىلىپ، شەھەردىكى مەكتەپلەرگە تارقىلىپ كەتتى. ئۇلار ۋاڭ ئېنماۋنى «شىنجاڭدىكى كىچىك پادىشاھلىقنىڭ يەرلىك خاقانى» دەپ ئەيىبلەپ، تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى يېزىپ چاپلىدى. ئەمما ۋاڭ ئېنماۋ كېيىنكى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭۇشلۇق ھالدا تىزگىنلىيەلىدى. ۋاڭ ئېنماۋنىڭ مۇۋەپپىقىيىتىدىكى قۇۋۋلۇقلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان قىزىل قوغدىغۇچىلار ئەترىتىنى تەشكىللەپ، بېيجىڭدىن كەلگەن ئاكتىپلارنى «ئوڭچىل پاراكەندىچىلەر» دەپ، ئۇلارنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئارقىلىق جايلىدى.(27)

ماۋزېدۇڭ پارتىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى دۈشمەنلەر توغرىسىدا نۇتۇق سۆزلىگەندىن كېيىن، كۈندىلىك ھايات قورقۇنچ بىلەن تولدى. يەرلىك كىنوخانىلاردا قويۇلغان ئاخبارات فىلىملىرى زاۋۇتلار ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى زىيارەت قىلىۋاتقان ياشانغان ۋە سولغۇن چىراي ماۋجۇشىنى كۆرسەتتى. ئەمما ئۇنىڭ تاشقى قىياپىتىگە باھا بېرىپ گەپ قىلىش شۇ قەدەر خەتەرلىك ئىدىكى، كىم بىر نېمە دېسە دەرھال ئۇنى ئاكتىپلار ئاممىۋى يېپەن قىلىش سەھنىلىرىگە سۆرەپ چىقىپ كۈرەش قىلاتتى. چەتئەل بىلەن ئالاقىسى بار ئۇيغۇرلار ئالاھىدە گۇمانلىق بولدى. قازاقىستاندا چوڭ ئانىسى بار بىر ئۇيغۇر ئەسلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ھەتتا چېگرا سىرتىدا بىرەر تۇققىنىڭنىڭ بارلىقىنى ئىقرار قىلىپ سېلىشمۇ ئىنتايىن خەتەرلىك، چۈنكى سېنى ئىشپىيون دەپ زىيانكەشلىك قىلىشى مۇمكىن».(28) ئۈرۈمچىدىكى تۆمۈر يول ئىدارىسىدە ئىشلەيدىغان بىر ئۇيغۇر كادىرنىڭ بىر سىڭلىسى ئۆزبېكىستاندا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى يىل تۈرمىدە ياتقان.

مەدەنىيەت ئىنقىلابى گويا بىر ئىچكى ئۇرۇش بولدىكى، ھەتتا ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز ئىچىدە بۆلۈنۈپ كېتىشتى، ئەمما ھەممەيلەن پاتقاقتا چۈشۈپ كەتمىدى. ئىتتىپاقلىق ھەققىدە مىسالارمۇ بار. ماۋجۇشىغا قارشى «توپىلاڭچىلار» ئىگەللىۋالغان بىر كوممۇناغا بارغان بىر ئۇيغۇر قاماققا چۈشۈپ ئۆلگۈدەك تاياق يېگەن ۋە بىر دەرەخكە باغلاپ قويۇلغان. ئۇنى بىر خەنزۇ قۇتۇلدۇرۇۋېلىپ، كۆتۈرۈپ ئۆيىگە ئاپىرىپ، ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ 60 ئىنگلىز ملى يىراقلىقتىكى ئۆيىگە مېڭىپ بارالىغۇچە بولغان ئارىلىقتا ئۇن كۈن بېقىپ ھالىدىن خەۋەر ئالغان. بۇ خەنزۇ شىنجاڭدىكى ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىگە ھەيدەلگەن بىر گومىنداڭ ئەسكىرى بولۇپ، جوڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىن كەلگەن ئىكەن. بۇ خەنزۇ بۇ ئۇيغۇرنىڭ ئۆيىگە ئاياغ، پايپاق ۋە شەرقىي جوڭگودا كۆپ ئۇچرايدىغان كىيىملەرنى ئېلىپ بېرىپ كۆرۈشۈپ كېلىشكە ئادەتلەنگەن.

1967 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ۋاڭ ئېنماۋ بېيجىڭدا رەھبەرلەرنى غەربىي رايوندىكى خىيىم ـ خەتەردىن ئاگاھلاندۇرۇشقا تىرىشتى. ئۇ يوق چاغدا بۇ يەردە 26 ـ يانۋار كۈنى بىر ـ بىرىگە قارشى ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن ئېغىر توقۇنۇش يۈز بەردى. شاڭخەيدىن كەلگەن ياش ئاكتىپلار ئۈرۈمچىنىڭ

www.uyghurweb.net

غەربىي شىمالىدىكى سانائەت شەھىرى شىخەنزىدىكى بىر توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنى كونترول ئاستىغا ئېلىشقا ئۇرۇندى. بۇ فابرىكىنى باشقۇرۇۋاتقانلار ۋاڭ ئىنماۋنى قوللايدىغانلار، يەنى قوشۇمچە ھەربىي ئىشلەپچىقىرىش قورۇلۇش بىڭتۇەنى خادىملىرى ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىلدى. بۇ پىشقەدەملەر ئۆزلىرىنى «شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش قورۇلۇش بىڭتۇەنى «1-ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئارمىيىسى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئۆلگىچە قوغداشقا قەسەمياد قىلغان» دەپ ئاتايتتى. دېمىسىمۇ بۇ تارىختىكى بىڭتۇەننىڭ ئەڭ ئۇزۇن ئىسمى ئىدى.

ۋاڭ ئىنماۋنىڭ قوشۇنلىرى ئون ماشىنىدا كەلدى. ئۇلار ئون ياش ئولتۇرغان بىر ماشىنىنى توسۇپ ئۇلارنى نەق مەيداندا ئاتتى. ئاندىن داۋاملىق سوقۇشتا نۇرغۇن ياش ئاكتىپلار ۋە ياندا تاماشا كۆرگۈچىلەر ئۆلتۈرۈلدى. ھايات قالغان بەزىلەر شاخخەيگە قايتۇرۇلدى. يەنە باشقىلار جازا لاگېرلىرىدىكى قاماقتا تۈگەشتى( ).

قارىماققا ۋاڭ ئىنماۋنىڭ پارتىيە رەھبەرلىرىگە سۆزلىگەن دوكلات - تەكلىپلىرى تەستىقلانغاندەك قىلاتتى. كېيىنكى ئايدا بېيجىڭ شىنجاڭ قاتارلىق رايونلاردىكى مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ «يېڭى باسقۇچى» نىڭ ئاساسلىقى مىللىي قوغدىنىش بولىشى كېرەكلىكى ھەققىدە بەلگىلىمە چىقاردى. ئەمەلىيەتتە بۇ چاغدا بارلىق ئىنقىلابى ھەركەتلەر توختىغان ئىدى. جۇئېنلەي ئۇرۇش توختىتىشقا قوماندانلىق قىلاتتى، خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى بىڭتۇەنلەرنى باشقۇرۇشقا باشلىغان ئىدى.

گەرچە ۋاڭ ئىنماۋ غالىبىيەتچى بولسىمۇ يەنىلا رەھبەرلەردىن كەچۈرۈم سورىدى. ئۇ ماۋزېدۇڭغا يوللىغان دوكلاتىدا «ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىش» ھەرىكىتىنى ياش ئاكتىپلار، يەنى ياخشى يولداشلارنىڭ قىزغىنلىق بىلەن قوبۇل قىلغانلىقىنى سۆزلىگەن. بەلكى ئۇ گېپىنىڭ باشلىنىشى بولىشى مۇمكىن، ئاندىن ئۇ گېپىنىڭ پوسكاللىسى، يەنى لوپنۇردىكى يادرو بازىسى ھەققىدە سۆزلىگەن. ئۇ بۇ بازىنىڭ چەتئەللىك جاسۇسلار ۋە «دۆلەت ئىچىدىكى دۈشمەنلەر» تەرىپىدىن ئاسانلا بايقىلىدىغان بىر ھۇجۇم نىشانى بولۇپ قېلىشىدىن ئاگاھلاندۇرغان. ئۇ ھەتتا يادرو ئۈسكۈنىلىرىنى يەر يۈزىدە بىخەتەر ساقلىيالماسلىقتىن قورققان بولىشى مۇمكىن. قانداقلا بولمىسۇن، ئۇ گېپىنى ئۆتكۈزەلىگەن. ماۋجۇشى ۋە مۇداپىئە مىنىستىرى لىن بياۋ بىلەن تېپىلى كۆرۈشكەندىن كېيىن، 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ ۋاقىتلىق توختىتىلىدىغانلىقى ھەققىدە يوليۇرۇق بېرىلگەن.

جۇڭگونى قاپلىغان قالايمىقانچىلىق ۋە جېدەل - ماجىرالار ماۋزېدۇڭنى ئۆزى يوليۇرۇق بېرىپ قوزغىغان بۇ مىللىي كۈرەشنى ئۈنۈملۈك ھالدا توختىتىش ئۈچۈن ئارمىيىنى ئىشقا سېلىپ، تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەجبۇرلىدى. ئەمما ئۇنىڭ تەسىرى تاكى 1976 - يىلى ماۋزېدۇڭ ئۆلگىچە داۋام قىلدى. بۇ چاغدا شىنجاڭ ھۆكۈمىتى لوك شۇجېن باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابى كومىتېتنىڭ قول ئاستىدا ئىدى. ئاندىن 1979 - يىلغىچە كوللىكتىپ رەھبەرلىكى ئاستىدا بولدى. ۋاڭ ئىنماۋ «تاشقى كۆرۈنۈش جەھەتتىن» بېيجىڭدا كۆرەش قىلىندى ۋە ئۇنىڭ ئىسمى شىنجاڭ سەھىپىسىدىن غايىپ بولدى. ئۇ 1969 - يىلى 5 - ئايدا بېيجىڭدىكى بىر يىغىندا كۆزگە چېلىققان. ئەمما 1970 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ۋەزىپىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، نەنجىڭدا سىياسىي كومىسسار بولۇپ قايتا پەيدا بولغان.

گەرچە مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ نىشانى تۈركى خەلقلەر ۋە ئىچكى موڭغۇلدىكى موڭغۇللار بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئەڭ ئاساسلىق ئاپەتكە ئۇچرىغانلار بولدى. مەسجىدلەر چېقىۋېتىلدى ۋە «قۇرئان» ئايەتلىرى كۆيدۈرۈلدى، مۇسۇلمان دىنىي زاتلار قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنىپ، قالپاق كىيدۈرۈلۈپ، كوچىلاردا سازايى قىلىندى. ئەمما ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا بۇ زۇلۇملارنىڭ ئارقىسىدىن يەنە بىر مەزگىللىك ئارامىلىق ئەگىشىپ كەلدى.

1971 ـ يىلى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سابىق مىنىستىرى سەيپىدىن ئەزىزى سىياسىي خۇجايىنلىرىنىقا تېيىلىنىپ، ئارغامچا بوش قويۇۋېتىلدى. يەقەت كوممۇنا ئۆزگەرمىگەن شارائىتتا، قوشۇمچە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش، شەخسىي يەر ۋە چارۋا ـ مال مەھسۇلاتلىرى بولۇشقا رۇخسەت قىلىندى. يېزا ـ قىشلاقلاردا كەڭرى بازارلار ئېچىلدى ۋە ئىشلىگەن «نورما» غا چۇشلۇق مائاش بېرىلدى. گەرچە دەرسلىكلەر ئېغىر ھالدىكى سىياسىي تەشۋىقاتلار بىلەن تولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما مەكتەپ ۋە ئىنىستىتوتلار قايتا ئېچىلدى.

ھالبۇكى، ئىدىيىدىكى قاتمال چۈشەنچىلەر ھېچ ئۆزگەرمىگەندەك قىلاتتى. 1976 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ماۋزېدۇڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تۆت كىشىلىك گۇرۇھ قولغا ئېلىنغان ۋە سوراق قىلىنغان چاغدا، ئۇلارنىڭ قارشى تەرەپىدىكىلەر تۆت كىشىلىك گۇرۇھ تەسىرىنىڭ شىنجاڭغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەنلىكىنى جاكارلىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ماۋجۇشىنىڭ ئايالى جاڭ چىڭ «ئاجايىپ ـ غارايىپ» ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى بار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ «چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرى دىن قىلىشمايدىغانلىقىنى سۆزلەپ، «شۇ تايىنى يوق شىنجاڭدا نېمە بار؟ مەن سەندىن بىزار» دېگەنمىش.(29) بەلكى ئۇ ھېچقاچان بۇنداق دېمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما جاڭ چىڭ دېدى دېيىلگەن. بۇ ھاقارەت نۇرغۇنلىغان جۇڭگولۇقلارنىڭ كاللىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھېلىھەم بىر توپ ياۋايىلار ئىكەنلىكى ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى كۆرسەتتى.

ماۋزېدۇڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن پارتىيە غەربىي رايوندىكى خەلقلەر ئۇچرىغان كۆلپەتلەرگە دىققەت قىلىشقا باشلىدى. 1978 ـ يىلى يەر ئىسلاھاتى بولدى ۋە بەزى قەرزلەر كەچۈرۈم قىلىندى. يەرلەر دېھقانلارغا ھۆددىگە بېرىلدى. ئەركىنلىك تەرەپدارى خۇياۋباڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ۋەزىيەت تېخىمۇ ياخشىلاندى. ئۇ پارتكومنىڭ باش كاتىپى بولغان چاغدا، 1980 ـ يىلى ئىككى ھەيئەت ۋاقىت غەربىي رايوندا تۇرغان ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا ھەقىقى ئاپتونومىيە بېرىش، شۇنداقلا، خەنزۇ كادىرلار چېكىنىپ چىقىش توغرۇلۇق تەكلىپ بەرگەن. 1982 ـ يىلى مىللەتچى ئىيسا يۈسۈپ ئالپتېكىننىڭ ئوغلى ئەركىن ئالپتېكىن 1949 ـ يىلى كىچىك چېغىدا ئايرىلغان يۇرتىنى قايتا زىيارەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ، بولۇپمۇ 1978 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئافغانىستانغا تاجاۋۇز قىلغاندىن كېيىن «يەرلىك خەلقلەرگە ياخشى مۇئامىلە قىلىۋاتقانلىقى»، ئەمما ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىشەنسىزلىك ۋە نارازىلىق، بەزى كىشىلەرنىڭ قەھرىتان قىشتا ھېلىھەم يالىڭاياق يۈرۈۋاتقانلىقى قاتارلىق ئەھۋاللاردىن مەلۇمات بەرگەن.(30)

بۇ خەلقنىڭ تۈركى قەۋملەردىن بىرى ئىكەنلىكى مانجۇ ئىستىلاسىدىن بۇيان تۇنجى قېتىم ئېتىراپ قىلىندى. ئۇلارغا ئۆزىنىڭ تارىخىنى ئوقۇشقا رۇخسەت بېرىلدى. يېڭى يېزىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ،

www.uyghurweb.net

ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا يېزىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. قەشقەردە ئۆي ـ ۋاخلىرى تارتىۋېلىنىپ «خەلق ئۆچۈن» ئىشلىتىلگەن ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ ئۆيلىرى قايتۇرۇپ بېرىلدى ۋە نۇرغۇنى قايتا رېمونت قىلىندى. ئاقسۇدا يەرلىك خەلق بىلەن خەنزۇ كۆچمەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتتىق توقۇنۇشتىن كېيىن مەسجىدلەر قايتا ئېچىلدى ۋە ئىسلامىي ئىلىملەرنى تارقىتىشقا رۇخسەت قىلىندى.

1978 ـ يىلى يولغا قويۇلغان يېڭى ئاساسىي قانۇننىڭ 46 ـ ماددىسىدا يۇقرالارغا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بېرىلگەن. (دىنغا ئېشەنسىمۇ بولىدۇ، ئىشەنمىسىمۇ بولىدۇ، ئەمما ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە زورلاشقا بولمايدۇ. پەقەت ئاتېئىزمنىلا تەشۋىق قىلىشقا بولىدۇ.) يېقىندا يولغا قويۇلغان تۈزۈت چەكلەش سىياسىتىدە يالغۇز ئايالارلا جاۋابكارلىققا تارتىلمايدىغان، ئەرنىڭمۇ مەسئۇلىيىتى سۈرۈشتە قىلىنىدىغان بولدى. 1962 ـ يىلىدىكى قازاقلارنىڭ تۇركۇملەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىشى ۋە كوللېكتىپلاشتۇرۇلۇش مەزگىلىدە زور مىقداردىكى چاۋرا ـ مالنىڭ يوقىلىشىدىن ئىبارەت ئاچچىق ساۋاقتىن كېيىن، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ئۇنداق ئاسان دۆلەت ئەمگەكچىسى بولمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىت قوبۇل قىلىندى. ئۇلارنىڭ شەخسىي ھايۋانلىرى بولىشىغا ۋە چارۋا ـ مال بىلەن يەرلەرنى ھۆددىگە ئېلىشىغا يول قويۇلدى. ئامېرىكىدا چىقىدىغان بىر ژۇرنالنىڭ مۇخبىرى ۋەزىيەتتىن مەمنۇن ئۇيغۇرلار ۋە قازاقلار بىلەن كۆرۈشۈشكە ئېلىپ بېرىلغان. ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى تاغلاردا ياشايدىغان بىر چارۋىچى ئۇلارغا ئۆزىنىڭ كوممۇناغا ئىشەنمەيدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئەمما ئالدىدا تىلغا ئېلىنغان شەرق شامىلى كوممۇناسىدىكى كوللېكتىپلاشتۇرۇش تۈزۈمىنى مەدھىيىلىگەن قوشاقنى يەنە بىر چارۋىچى ئېيتىپ:

«بىز بەختىيار ئىشلەيمىز،
ئىشىمىزدا جاپا يوق.
داۋالايدۇ دوختۇرلار،
يېتىپ قالساق كېسەل بوپ.

مەن مەكتەپتە ئوقۇمىغان. ئەمما قىزىم شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە فىزىكا كەسپىدە ئوقۇۋاتىدۇ. ئۆتكەن يىلى خۇاجۇشى (خۇاگو فېڭ) بۇ يەردە ئىدى. ھازىر ئەڭ ياخشى زامان» دېگەن.(31) خۇاگو فېڭدىن كېيىن دېڭ شياۋپىڭ 1981 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۆلكىلىك پارتكوم ئىچىدىكى ھوقۇق كۈرىشىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭنى زىيارەت قىلغان. ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلارنىڭ «پۈتۈن شىنجاڭ ئىچىدە قوزغىلاڭ» كۆتۈرۈشنى پىلانلىغانلىقى يەتكۈزۈلگەن. بۇ بەلكىم ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ شىكايەتلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھالدا تەكشۈرۈشكە تۈرتكە بولغان بولىشى مۇمكىن.

ھالبۇكى، ئۇيغۇرلار يېڭى ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ خىزمەت ۋە ئاپتونومىيە تەلەپ قىلغاندا، تەدرىجى ھالدا ئۇلارغا كىشەن سېلىندى. 1983 ـ يىلى باشلانغان جىنايى ئىشلارغا قارشى باستۇرۇشلار (شىنجاڭدا ھەممىشە ئۇيغۇر «بۇلگۇنچىلەر» گە قارىتىلغان) قىيىن ـ قىستاقلارنىڭ تېخىمۇ كۈچەيگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. 1985 ـ يىلى بېيجىڭ مەركىزى مىللەتلەر ئىنىستىتوتىدىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار كوچىلارغا چىقىپ لوپنۇر چۆلىدىكى يادرو قورالىلىرى سىنىقىغا قارشى نامايىش قىلدى. شۇ يىلى سەيپىدىن ئەزىزى شىنجاڭدىن يۆتكىۋېتىلگەندە، يەنە قالايمىقانچىلىق ۋە

www.uyghurweb.net

نامايىشلار بولدى. خەنزۇلارنىڭ قىلمىشلىرىدىكى ئىرقى كەمسىتىشكە قارشى ئوقۇغۇچىلار نامايىشلىرى بولدى.

ئىسلاھاتچى خۇياۋباڭ 1987 ـ يىلى ھوقۇقىدىن قىلىپ، 1989 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۆلدى. 5 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئۈرۈمچىدە ئوقۇغۇچىلار كوچىلارغا چىقتى. دەسلەپتە ھۆكۈمەت ئۇلارنى بېيجىڭدىكى تيەنئەنمېن مەيدانىنى ئىگەللەپ ئولتۇرۇۋېلىپ دېموكراتىيە داۋاسى قىلغان ئوقۇغۇچىلارنى قوللىغان دەپ تەسۋىرلىدى. 1989 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى تيەنئەنمېن مەيدانىدىكى جىم ئولتۇرۇۋېلىپ ئوقۇش تاشلاش ھەرىكىتى تۇيۇقسىز زورلۇق بىلەن باستۇرۇلۇپ، قەتلىئام بىلەن ئاخىرلاشتى. دېموكراتىيە ھەرىكىتى قويۇقان يېرىدە قالدى ۋە زامان قاتتىق قول ھۆكۈمەتنىڭ يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى.

ئۈرۈمچىدىكى باستۇرۇلغان نامايىشلار قالايمىقان ئىدى. شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋەر قىلىشىچە، قاتناش توسۇلۇپ قالغان ۋە 150 نەپەردىن ئارتۇق كادىر ـ ساقچى يارىلانغان. پارتىيە ئىچكى ماتېرىيالىدا دېيىلىشىچە، ئوقۇغۇچىلار پارتكوم مەركىزى ئىشخانىسىغىمۇ ھۇجۇم قىلغان. نامايىش مەقسىتىنىڭ نېمە بولىشىدىن قەتئىينەزەر، دېيىلگەندەك ئۇ تيەنئەنمېندىكى ئوقۇغۇچىلار بىلەن بولغان دوستلۇقنى ئىپادىلىگەن.

نۇرغۇن كىشى قاتناشقان، باشقا شەھەرلەردىمۇ تەكرارلانغان ۋە ئازاتلىقتىن كېيىن ئەڭ چوڭ نامايىش بولىشى مۇمكىن دەپ قارالغان بىر دىنىي نامايىش بولسا مۇسۇلمانلارنىڭ جىنسىي تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەشنى مەقسەت قىلىپ يېزىلغان «جىنسىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر» ناملىق كىتابقا قارشى قوزغالغان.

ئەمما ھۆكۈمەتنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، ئۈرۈمچىدىكى نامايىش «جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە سوتسىيالىستىك ۋەتەنگە دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغان بىر ئۇچۇم كىشىلەر پىلانلىغان، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا قارشى تەشكىللىك ۋە پىلانلىق بىر ۋەقەدىن ئىبارەت.»(32)

1989 ـ يىلقى نامايىش شىنجاڭدا پارتىيە ۋە دۆلەتكە قارشى زوراۋانلىق ھەرىكەتلەرنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. بۇنىڭ ئاقىۋەتلىرىنى بىز كېيىنكى باپتا كۆرىمىز.

ئىزاھاتلار

(1) بۇ ھېكايىنى گود فرېي لىئاس «قازاقلارنىڭ توپ ـ توپ بولۇپ سىرتقا چىقىشى» 50 ـ 149 ـ بەتلەردە سۆزلىگەن. ئۇ تۈركىيەدە قازاق مۇساپىرلار بىلەن سۆھبەتلەشكەن.

(2) مىللۋارد: «چېيەنلۇڭ سارىيىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمان» 446 ـ بەت.

(3) دىكۆتتېر: «ئىرق ھەققىدە بايان» 75ـ بەتلەر.

(4) فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 200 ـ بەت. «شىنجاڭ گېزىتى» 1947 ـ يىل 14 ـ ئاۋغۇست ساندىن ئېلىنغان نەقىل.

(5) يىگىتنىڭ ئوغلى بىلەن سۆھبەت. 2001 ـ يىلى 10 ـ ئاپرىل.

(6) «شىنجاڭ گېزىتى» 1952 ـ يىلى 29 ـ ئاپرىل.

(7) بېككېر: «ئېچىرقىغان ئەرۋاھلار» 9 ـ 48 ـ بەتلەر.

www.uyghurweb.net

(8) ئەيچىن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 201 ـ بەت.
(9) گىلادنىي: «ئۇيغۇر ئىرقى» 20 ـ بەت.
(10) سوئۇسەك: «ئىچكىرى ئاسىيا تارىخى» 211 ـ بەت. 1917ـ يىلى 20ـ نوyابىردا پېتروگرادتا چاقىرىلغان خەلق ھەيئەتلىرى قۇرۇلتىيى خىتاپنامىسى.
(11) سوئۇسەك: «ئىچكىرى ئاسىيا تارىخى» 213ـ بەت.
(12) سوئۇسەك: «ئىچكىرى ئاسىيا تارىخى» 225 ـ بەت.
(13) لىبي: «شىنجاڭ تۈرك مۇسۇلمان مەسىلىسى»107 ـ بەت.
(14) لىبي: «شىنجاڭ تۈرك مۇسۇلمان مەسىلىسى» 345 ـ بەت.
(15) بېكقۇئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 86 ـ بەت.
(16) سوسىپىي: «جۇڭگونىڭ مىللىي مەسىلىگە يېڭىدىن يېقىنلىشىشى» 2 ـ 20 ـ بەتلەر.
(17) بۇ نۇتۇقنى 1957 ـ يىلى 4 ـ ئاۋغۇستتا جۇئېنلەي سۆزلىگەن ۋە پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ نەزەرىيىۋى ژۇرنىلى «قىزىل بايراق» قا يازغان. ئەمما ژۇرنالنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى ئۇنىڭغا قارشى چىقىپ تاكى 1979 ـ يىلغا قەدەر ئۇنى نەشىر قىلمىغان. كەڭ قۇيۇېتىلگەن دەۋردە، يېڭى يىل كۈنى بارلىق چوڭ ـ چوڭ گېزىتلەرگە بېسىلغان. بۇ نەقىل «بېيجىڭ ئوبزورى» گېزىتىنىڭ 1980 ـ يىل 3 ـ ۋە 10 ـ مارت كۈندىكى 9 ـ ۋە 10ـ سانلىرىغا بېسىلغان.
(18) بۇ مۇسىلىپىينىڭ سۆزى.
(19) ھەر ئىككى تەقرىز يازغۇچىغا قارىتىلغان.
(20) مكمىللېن :«جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ كۆچى» 91 ـ بەت.
(21) لىبي: «شىنجاڭ تۈرك مۇسۇلمان مەسىلىسى» 67 ـ 352 ـ بەتلەر.
(22) جۇئېنلەي: «بېيجىڭ ئوبزورى» 1980 ـ يىلى 3 ـ مارت 9 ـ سان.
(23) جۇئېنلەي: «بېيجىڭ ئوبزورى» 1980 ـ يىلى 10 ـ مارت 10 ـ سان.
(24) بېككېر: «ئېچىرقىغان ئەرۋاھلار» 158ـ بەت.
(25) لىبي: «شىنجاڭدا تۈرك مۇسۇلمان مەسىلىسى» 321 ـ بەت. تىيەن چېڭ: «مىللەتلەر ئىتتىپاقى» 1960 ـ يىلى 1 ـ سان. 13 ـ 14 ـ بەتلەردىن نەقىل ئېلىنغان. (يازغۇچى ئۆزلەشتۈرۈپ تەرجىمە قىلغان). لىبي ئىزاھلاپ دەيدۇكى، كوممۇنىستلارنىڭ يەرلىك خەلقلەرنى ئىشەنچىسىز ھېسابلاپ، «ئۇلارنى خەنزۇ كۆچمەنلەر دېڭىزىدا غەرق قىلىپ يوق قىلىۋېتىش» قا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى بۇ مىسالدىن كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.
(26) پارتىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تارقىتىلغان بىر ھۆججەتتە «بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۆرەش ۋە شىنجاڭ ئازات بولغاندىن كېيىنكى تارىخىي ساۋاقلار» 1993 ـ يىلى ئاۋغۇست.
(27) مكمىللېن: «جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ كۆچى» 190 ـ بەت.
(28) يازغۇچى بىلەن سۆھبەت.
(29) مكمىللېن: «جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ كۆچى» 298 ـ بەت.
(30) ئالپتېكىن: «32 يىللىق مۇھاجىرلىقتىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا كۆرگەنلىرىم» 150 ـ بەت.

www.uyghurweb.net

(31) گور: «جۇڭگونىڭ يىراق غەربىگە سەپەر» 331 ـ بەت.

(32) شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقى، «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر، بۆلگۈنچىلىك ۋە كونترول» دىللون نەقىل ئالغان 19 ـ بەت.

ئالتىنچى باب قالايمىقانچىلىقلار ۋە ئىنتىقاملار

جۇڭگودىكى ئىسلام مەركىزى قەشقەردىكى ھېيتگاھ جامەسىدە ئادەتتىكى كۈنلەردە ھەر كۈنى توختىماستىن ناماز ئوقۇپ تۇرىۋاتقان بىر توپ كىشىلەر بار. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ياشانغان كىشىلەر. ئەمما بىرمۇ ئايال كىشى يوق. ئاياللار نامازلىرىنى ئۆيىدە ئوقىشى كېرەك. دىنسىز ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇرلار كۆپ ئولتۇراقلاشقان يەردىكى ئىككى قەۋەتلىك بىر مەسجىدتىمۇ ھەر كۈنى ناماز ئوقۇپ تۇرىۋاتقانلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. پېشىن ۋاقتىدا يۈزچە قېرى ـ ياش ئەر كىشى چوڭ ئاق سەللە يۆگىگەن پېشقەدەم ئىمامغا ئەقتىدا قىلىپ ناماز ئوقۇيدۇ. مەلۇم ئارىلىق ساقلاپ بۇ مەنزىرىگە ھۆرمەت ئىلكىدە قاراپ تۇرغان بىر زىيارەتچى، خەنزۇلار بىلەن تولۇپ تاشقان بىر جۇڭگو شەھىرىدە مەسجىد جامائىتى، بولۇپمۇ ناماز ئوقۇۋاتقان ياشلارنىڭ ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ئىبادەت قىلالىغانلىقىغا قىزىقىش ئىلكىدە نەزەر سالماقتا.

جۇڭگونىڭ ئاساسىي قانۇنىدا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ۋە «نورمال دىنىي پائالىيەتلەر» قوغدىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئەركىنلىكلەر ھۆكۈمەتنىڭ كەيپىياتى بىلەن زىچ باغلانغان. ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچىدە زىيارەتچىلەر ئۈچۈن چاپلاپ قويۇلغان چۈشەندۈرۈشلەردىن ئىسلام دىنىغا قارىتىلغان ھۆكۈمەت سىياسىتىنىڭ دائىملىق ئۆزگىرىشلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدا بۇ مەسجىدنىڭ 1442 ـ يىلى بىنا قىلىنغانلىقى، 1955 ـ يىلى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندا «باشتىن ئاخىرى رىمونت قىلىنغانلىقى»، 1962 ـ يىلى (يەنى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن تۆت يىل ئىلگىرى جامى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغاندا) رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ئۇنى قوغدىلىدىغان ئاسارە ـ ئەتىقە دەپ بېكىتكەنلىكى، 1983 ـ يىلى (ئاز سانلىق مىللەتلەر بىر ئاز راھەتلىككە چىققاندا) تاھارەت ئالىدىغان تازىلىق ئۆيلىرىنىڭ سېلىنغانلىقى، 1994 ـ يىلى «ھوجرا» لارنىڭ سانى كۆپەيتىلگەنلىكى قاتارلىقلار يېزىلغان. يۇقىرىدا يېزىلغانلار ھۆكۈمەتنىڭ «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دىنىي ۋە تارىخىي مەدەنىيەتلىرىنى قوغداشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ۋە بۇ سىياسەتلەرنىڭ ... ئىزچىللاشتۇرۇلغانلىقى» نى كۆرسەتكەن.

داۋامىدا يەنە تەكرار ھالدا دۆلەتنىڭ دىنىي ئېتىقادنى قوغدىغانلىقى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ «قولنى ـ قولغا تۇتۇشۇپ ئۆزلىرىنىڭ گۈزەل ۋەتىنىنى بىنا قىلىۋاتقانلىقى» سۆزلەنگەن.(1) ساياھەت قوللانمىسىدا جۈمە نامىزى ئوقۇۋاتقان ئاتتە ـ يەتتە مىڭ جامائەت ۋە قۇربان ھېيت بىلەن روزا ھېيت مەزگىلىدە جامى سەيناسىغا جەم بولۇپ، «ئۇنلۇك ناغرا ـ سوناي مۇزىكىسى ئىچىدە خۇشال ـ خۇرام سااما ئويناۋاتقان، (كېچە ۋە كۈندۈز دېمەستىن) نەغمە ـ ناۋا قىلىۋاتقان» نەچچە ئون مىڭ خەلقنىڭ كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان سۈرەتلىرى كۆپلەپ بېسىلغان.... بۇ قەدىمىي شەھەر قەشقەرنىڭ ئۆزگىچە بىر كۆرۈنۈشىگە ئايلانغان.(2)

ئەلۋەتتە بۇلار بىر دۇشمەن ھاكىمىيەتنىڭ سۆزى ئەمەس. جامەدىكى چۈشەندۈرۈش ۋە ساياھەت قوللانمىسىدىكى سۈرەتلەرنى كۆرگەن كىشى مەسجىد ۋە نامازخانلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قاتتىق كونترول ئاستىدا ئىكەنلىكىنى قانداقمۇ پەرەز قىلالىسۇن؟ ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشتىكى ئەڭ چوڭ تۇسالغۇ. ئاساسىي قانۇندا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى توغرىسىدا نېمە دېيىلگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، باشلىقلارنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇش ھەرىكەتلىرىدىن ئىسلامىي ئېتىقاد بىلەن گىرەلىشىپ ھوقۇقىنىڭ ئۆز ئارا سىغىشالمىغانلىقىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.

ئازاتلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا دىنىي ئېتىقاد ھوقۇقى گەرچە تار دائىرىدە چۈشەندۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما رەسمىي قوغدالغان. 1955 ـ يىلى ھۆكۈمەت ھەتتا مۇسۇلمانلارنىڭ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىشىگە يول قويغان. ئەمما دىنىي ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلىدىغانلار ئالماشتۇرۇلغان. ئىسلام دىنىنىڭ ئەمەل ـ ئىبادەتلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەقىقى يېتەكچىلىك قىلىدىغانلار دىنىي زاتلاردۇر. باشقىچە بولغاندا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. كوممۇنىستلار ئىماملارنىڭ شەرىئەت بويىچە ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. زاكات بېرىشنى بىكار قىلدى. مەسجىدلەرنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنى نامراتلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. كېيىن، بولۇپمۇ مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە نەچچە مىڭ مەسجىد تاقالدى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ياتىقى، ئات ئېغىلى ۋە قاسساپلارنىڭ قۇشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى. موللىلار قولغا ئېلىندى، قىيىن ـ قىستاقلارغا ئۇچرىدى ۋە گەندە ـ سۆيدۈك تازىلاش قاتارلىق پاسكىنا ئىشلارنى قىلىشقا سېلىندى. ئىشخانا ئىچىگە سۆلانغانلار بولسا ھۆكۈمەتكە ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ تۆۋەنامە يېزىشقا مەجبۇرلاندى. مەدرىسىلەر تاقالدى ۋە ئەنئەنىۋى ئىسلام دەرسلىكلىرى: ئىلاھىيات، ئىبادەت، مېتافىزىكا، شېئىر، مەنتىق، ئارىفمىتكا، گېئومېترىيە، ئەخلاق، ئاسترونومىيە (ئىلمى نۇجۇم)، تىبابەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىلمى قاتارلىقلار ئوقۇتۇلۇشتىن توختىتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى، دىنىي زاتلارنىڭ ئىمتىيازىنى بىكار قىلىش ۋە «فېئوداللىق زۇلۇم» نى تۈگىتىش دېگەن نام ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى.

مەدەنىيەت ئىنقىلابىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە ماۋزېدۇڭنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن 1980 ـ يىللاردا بەزى مەسجىدلەر قايتا رېمونت قىلىنىپ، قىسقا بىر مەزگىللىك ئاراملىق بولدى. ئەمما تيەنئەنمېن مەيدانىدىكى قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە شىنجاڭ ھەم باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ نامايىشىدىن كېيىن دىنىي باستۇرۇش داۋام قىلدى. تەستىقسىز قايتا بىنا قىلىنغان مەسجىدلەر بۇزۇۋېتىلدى. مەسىلەن: ئاقسۇغا يېقىن ئۈچتۇرپاندىكى قازانبۇلاچ مەسجىدى رامىزاندا «جامائەتنىڭ بۇ يەردە رۇخسەتسىز ھالدا يىغىلىپ تىراۋىھ نامىزى ئوقىغانلىقى» سەۋەبلىك چېقىۋېتىلگەن. 1996 ـ يىلى مەملىكەت ئىچىدىكى جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش ھەرىكىتى داۋامىدا دىنغا زەربە بېرىش سالمىقى تېخىمۇ كۈچەيتىلدى. بۇ مەزگىلدىكى زەربە بېرىش نىشانى يەر ئاستى قۇرئان ئۆگىتىش مەكتەپلىرىنى يوقىتىش، پارتىيە ۋە دۆلەت ئورگانلىرىدا ئاساسى قاتلامنى تازىلاش («ئاتېئىزم تەربىيىسىنى كۈچەيتىش») ئىدى. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە مەسجىدكە بارغان زامان ئىشتىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلدى. ئۇيغۇرلار رايونىدىكى مەمۇرلار، ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناماز ئوقۇشى، روزا تۇتۇشى ياكى دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىششى مەنئى قىلىندى. رامىزان مەزگىلىدە ئۇلارنىڭ تاماق يېگەن ـ يېمىگەنلىكى قاتتىق تەكشۈرۈلدى، روزا تۇتماسلىق ھەققىدە ۋەدىنامىلەر يازدۇرۇلدى ۋە ھەقسىز چۈشلۈك تاماقلار بېرىلدى. قانۇنسىز ناماز ئوقىغانلار ئونىۋېرسىتېتلەردىن دەرھال ھەيدىلەتتى.

بۇ خىل تازىلاش ھەرىكىتى بەزىدە غەيرى ئۇسۇللاردا ئېلىپ بېرىلدى. 2000 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ياسىن خېۋىر ئىسىملىك بىر يېزىلىق كىشى «قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقان» لىقى سەۋەبلىك قاماپ قويۇلغان. ئۈچ ئايدىن كېيىن 3000 يۈەن (تەخمىنەن 350 ئامېرىكا دوللىرى) جەرىمانە تۆلەپ قۇتۇلۇپ چىققان. ئۇ ئۆيىگە قايتىپ بىردەمدىن كېيىن يېزىلىق پارتكومنىڭ شۇجىسى ئۇنى ئىشخانىسىغا چاقىرىپ ھاراق ئىچىشكە زورلاپ، دىنىي پەرھىزنى بۇزدۇرغان ۋە ئۇنى ئاگاھلاندۇرۇپ،

www.uyghurweb.net

بۇندىن كېيىن يەنە ناماز ئوقۇيدىغان بولسا تۈرمىگە سولىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان.(3) شىمالدىكى نېفىت شەھىرى قارامايدىكى ئۇيغۇر ئىشچىلارغا ئۇلارنى ئىسلامدىن يىراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەممىشە ھەقسىز ھاراق بېرىلگەن.(4)

2001 - يىلى 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئىككى نەپەر ئۇيغۇر بالا مەخپىي ھالدا دىنىي دەرسكە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خەنزۇ ساقچى ئۇلارنى قاتتىق قىيناپ باشقا ساۋاقداشلىرىنىڭ مەسلىسىنى تاپشۇرۇشقا زورلىغان. نەتىجىدە، يەتتە ياشلىق باللاردىنمۇ بولۇپ 18 نەپەر كىشى قاماققا ئېلىنغان. ھەممىسى 300 يۈەندىن 500 يۈەنگە قەدەر جەرىمانە تۆلىگەن. ئوقۇتقۇچى بىر ئاي قاماقتا ياتقان ۋە مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنغان.(5) باشقا خەۋەرلەرگە قارىغاندا قىشلىق تەتىل مەزگىلىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆيىدە ناماز ئوقۇپ سىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلار ھەر جۈمە كۈنى مەكتەپكە چاقىرىلغان.(6) دۆلەتنىڭ دىنىي مەكتەپلىرىدە ئەلۋەتتە دىن دەرسى بار. ئەمما ئۇ دەرستىكى دىن: دىن پەقەت جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى خەلق ئىشىنىدىغان خۇراپاتتىن ئىبارەت دەيدىغان ماركسىزم كۆز قارىشىدىن ئىبارەت. شىنجاڭ ئىسلام ئىنىستىتۇتى ھەممىشە «ماركسىزم دىنغا قارشى» ۋە «دىباڭ شياۋپىڭ ئەسەرلىرى» دېگەن تېمىلاردا كۇرسلار ئاچىدۇ.

ھېچقانداق بىر ھۆكۈمەت خەلقنىڭ ئىدىيىسىنى تامامەن كونترول قىلالىغان ئەمەس. ئەمما جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەشۋىقات، تەھدىت ۋە جازالاش ئارقىلىق ئىسلامغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارغا ئارقىدىن ئۇرا كولاشتا قولىدىن كەلگەنلىكى ۋاستىنى ئىشلىتىپ بەك ئاشۇرىۋەتتى. دىنغا ھۇجۇم قوزغاش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە، ئۇيغۇر تىلىغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ باردى.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ 11 - ئەسىردىكى ئالىمى مەھمۇد غاشغەرى ئاساس سالغان تىل - ئەدەبىياتىدىن ئالاھىدە پەخىرلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن مەھمۇد كاشغەرى خۇددى ئىنگلىزلارغا نىسبەتەن شكىسپىر ياكى رۇسلارغا نىسبەتەن پوشكىن كەبى ھۆرمەتكە سازاۋەردۇر. ئۇ گۈزەل بوستانلىق ئوپالدا تۇغۇلغان. ئوپال قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر يېزا بولۇپ، بۇ يەردە ئۇنىڭ ئەتراپى تام بىلەن قورشالغان قەبرىسى ياتماقتا.(7) مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنىڭ 1065 - يىلى يازغان تۈركى قەبىلىلەرنىڭ تارىخى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە تىللىرى بايان قىلىنغان بۈيۈك كىتابى «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن جاھانغا تونۇلغان. شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى «خەنزۇ ئالىملار ۋە تارىخشۇناسلارنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە مەركىزى ئاسىيانى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تېخىمۇ ياخشىراق چۈشىنىشىگە ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن» يېقىندا ئۇنى تۇنجى قېتىم خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلدى.(8)

چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلار، گەرچە ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق بۈيۈك ئالىملىرى ۋە ھەممە ئېتىراپ قىلغان مەدەنىيىتى بار بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىش ئىشىنى خەنزۇلارنىڭ ئۆز قولىغا ئېلىۋالغانلىقى ۋە ئەيپچىللىك بىلەن ئۆزگەرتىۋاتقانلىقىدىن قاتتىق شىكايەت قىلىدۇ. ئۇندىن باشقا ئۇيغۇرلاردىن كىمكى ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆتمۈشى ھەققىدە بىرەر نەرسە يازسا ئۇ كىشى ناھايىتى ئاسانلا جۇڭگونىڭ بىرلىكىگە تەھدىت سالدى دېگەن جىنايەت بىلەن ئەيىبلىنىدۇ.

تارىخىي كىتابلار تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئىلىغاپ چىقىلغان. 1991 - يىلى «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ۋە «ئۇيغۇرلار» نامىلىق ئۈچ كىتاب مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان (بۇ ئىسىمغا جۇڭگولۇقلار بەك ئۆچ) قۇرۇشقا ھەرىكەت قىلغان بۆلگۈنچى دېگەن باھانە - سەۋەبلەر بىلەن قارىغا ئېلىندى، خەۋەرلەرگە قارىغاندا، بۇ كىتابلارنىڭ ئاپتورى تۇرغۇن ئالماس ئۇيغۇرلارنى باشقا تۈركىي

www.uyghurweb.net

قەۋملەرگە باغلىغانلىقى ئۈچۈن ئۇرۇمچىدە ئۆز ئۆيىگە قاماپ قويۇلغان. خېلى ئۇزۇن يىللاردىن كېيىنمۇ نازارەت ئاستىدا تۇرغان.

ھۆكۈمەت ئۇيغۇرچە كىتابلارنى چەكلەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنى كۆيدۈرگەن. قەشقەردىن كەلگەن تەھقىقلەنمىگەن بىر خەۋەردە ئېيتىلىشىچە، 2002 ـ يىلى 5 ـ ئايدا تېمىسىدا ھېچبىر شەك بولمىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى» ناملىق كىتابتىن 32 مىڭ دانىنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان كىتابلاردىن ئىككىسى بىلەن قوشۇپ يوقاتقان.(9) بۇ قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك كىتابى 1988 ـ يىلى نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا قەغەز ياساش تېخنىكىسى، شام ئىشلەپچىقىرىش، گىلەم توقۇش ۋە يىپەكچىلىك قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەن. ئەمما ئۇنىڭ بىرىنچى بېتىدە قۇرئان ئايەتلىرى بار ئىكەن. كادىرلار كەسكىن ھۆكۈم قىلىپ بىر نەرسە دېمىگەن، يەرلىك پارتكوم دىندىن گۇمانلانغان. ئەمما «قەشقەر گېزىتى» نىڭ ئېيتىشىچە، نەشرىيات 330 دانە كىتابنى تەكشۈرگەن ۋە باشقا «چاتاق» كىتابلارنىڭ نەشردىن چىقىشىنى توختاتقان.

بىۋاستە جانغا تېگىدىغان ھەتتا زورلۇق بىلەن ئىجرا قىلىدۇرىلىدىغان مەمۇرى باشقۇرۇش كاشىلىسى بولسا پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىدۇر. جۇڭگودا پىلانلىق تۇغۇتنىڭ بىر مەجبۇرىيەت ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە مەلۇم. بىر پەرزەنتلىك بولۇش سىياستى 1970 ـ يىللاردا بەزى شەھەرلەردە يولغا قويۇلغان ۋە 1979 ـ يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن جۇڭگودا رەسمىي يولغا قويۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەن. بۇ تەدبىر كېيىن بەزى چەت رايونلار ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ھېچ بولمىغاندىمۇ نەزەرىيە جەھەتتە بىر ئاز كەڭرى قويىۋېتىلگەن. ئەمما 1988 ـ يىلى مەسئۇلىيەت سۈرۈشتە قىلىنىدىغان پىلانلىق تۇغۇت چارىسى مۇسۇلمانلارغىچە كېڭەيتىلگەن.

تەقسىمات قارىماققا مەرتىلىك بىلەن قىلىنغاندەك كۆرۈنىدۇ. شەھەردىكى ئەر ـ خوتۇنلار ئىككى پەرزەنتلىك، دېھقانلار ئۈچ پەرزەنتلىك، (شىنجاڭدىكى خەنزۇ كۆچمەنلەر ئىككى پەرزەنتلىك) بولۇشقا رۇخسەت قىلىنغان، ئەمەلىيەتتە ئۇلار مۇشۇنداق ئاز قالغان، ھەمدە مەجبۇرى ئىجرا قىلىنغان پىلانلىق تۇغۇت مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىرقى تاجاۋۇزچىلىق مەنىسىنى بىلدۈرگەندىن باشقا ئۇ يەنە ئاللاھ ئالدىدا بىر جىنايەت ھېسابلىناتتى. مەككىدىكى دۇنيا مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى مەجبۇرى يولغا قويۇلغان تۇغۇت چەكلەش سىياسىتىگە دەرھال ئىنكاس قايتۇرۇپ، جۇڭگو زۇڭلىسى جاۋزىياڭغا كىشىلىك ھوقۇق ۋە ئىسلامىي ئەقىدىلەرگە خىلاپ ھالدا «ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ھەرىكەت قوللانغانلىقى» نى ئەيىبلەپ ئاچچىق بىر تېلگىراممىا يوللىغان. بىر قەدەر ھەق گەپ قىلغان بۇ تېلگىراممىدا مۇسۇلمانلارنىڭ «جۇڭگودا ئاز سانلىق مىللەت ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ يۇقۇملۇق جىگەر كېسىلى ۋە جانغا زامىن بولىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىۋاتقانلىقى... لوپنۇردا ئېلىپ بېرىلغان ئاتوم سىنىقىنىڭ زەھەرلىك تەسىرلىرىنى سۆزلەۋېرىشكە گەپ كەتمەيدىغانلىقى» سۆزلەنگەن. ئۇنىڭدا جۇڭگو رادىئوسى ئاڭلاتقان يېقىندا تارقالغان يۇقۇملۇق جىگەر كېسىلى سەۋەبىدىن 60 مىڭ مۇسۇلماننىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر نەقىل قىلىنغان.(10)

ھەتتا بىر دىنسىز جەمئىيەتتە، بولۇپمۇ جۇڭگودەك كۆپ نوپۇسلۇق بىر دۆلەتتىمۇ ھۆكۈمەتنىڭ تۇغۇتقا چەك قويۇشى ۋە مەجبۇرى تۇغماسلىق ئوپېراتسىيەسى قىلدۇرۇش، ھامىلە چۈشۈرۈش ۋە ئېغىر جەرىمانىلەرنى قويۇش ئارقىلىق خەلقنى زورلىشى ئېتىكا جەھەتتىن قامالاشمايدىغان بىر ئىش. 1975 ـ يىلى ھىندىستاندا ئىندىرا گەندى مەجبۇرى تۇغماسلىق ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرۇشنى يولغا قويغاندا

www.uyghurweb.net

دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا كۈچلۈك نارازىلىق قوزغالغان. گەرچە شىنجاڭغا نىسبەتەن ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىق مىللەت بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ نوپۇسى پۈتۈن جۇڭگو نوپۇسىنىڭ ئاران بىر پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدۇ. ئەمما پاكىتلاردىن ئايان بولدىكى، بۇ سىياسەت ئەمەلىيەتتە ئاممىۋى تەشۋىقاتقا قارىغاندا، نەچچە ھەسسە قاتتىق ئىجرا قىلىندى.

خەيرىنىساخان ئىسىملىك بىر ئايالنىڭ ھېكايىسىگە كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. ھالبۇكى، شىنجاڭدىن كەلگەن بۇ خەۋەر تىپىك بىر ئەھۋالدۇر. ھېكايىدە دېيىلىشىچە، تۇرپاندا ئولتۇرۇشلۇق 32 ياشلىق خەيرىنىساخان ئەخمەتجان ئىسىملىك بىرەيلەن بىلەن ئۆيلەنگەن. ھەر ئىككىسىنىڭ ئىلگىرىكى نىكاھىدىن قالغان بىردىن بالىسى بار ئىكەن. بۇ يېڭى ئەر - خوتۇن ئىككىمىز يەنە بىر بالىلىق بولالايمىز دەپ ئىشەنگەن، ئەمما خەيرىنىساخان ھامىلدار بولۇپ، بەش ئايدىن كېيىن پىلانلىق تۇغۇت خادىملىرى ئۇنىڭغا «پىلان سىرتىدا ھامىلدار بولغانلىقى» نى ۋە جەزمەن ھامىلىنى چۈشۈرۈۋېتىشى كېرەكلىكىنى ئېيتقان.

پىلانلىق تۇغۇت كادىرى ھەر كۈنى ئۆيگە كېلىۋەرگەن. ئەخمەتجاننى باشلىقى ئاگاھلاندۇرۇپ، ئەگەر خوتۇنىنىڭ قورسىقىدىكى ھامىلىنى تېزدىن بىر تەرەپ قىلمايدىغان بولسا، دەرھال خىزمەتتىن ھەيدىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ ئەر - خوتۇن خىزمەتنى ۋە بالىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن يالغاندىن نىكاھتىن ئاجرىشىش قارارىغا كەلگەن. خەيرىنىساخان تۇغۇش ئۈچۈن باشقا بىر ۋىلايەتكە كەتكەن، ئەمما بىر ئايدىن كېيىن پىلانلىق تۇغۇت كادىرلىرى ئۇنى سېزىپ قىلىپ، مەجبۇرى تۇرپانغا قايتۇرۇپ كەلگەن ۋە بالىنى ئالدۇرۇۋېتىشكە زورلىغان. خەيرىنىساخان ئۇلاردىن قېچىپ قۇتۇلۇپ توخسۇن ناھىيىسىگە كەتكەن. بۇ يەردە ئۇ يەنە بايقىلىپ قالغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ھامىلدار بولغىنىغا سەككىز يېرىم ئاي بولغان ئىدى. ئەمما ئۇ يەنە بىر قېتىم قېچىپ 200 ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتىكى بىر تاغلىق يېزىغا كەتكەن. ئۇ تولغاقتا تۇرغاندا پىلانلىق تۇغۇت كادىرلىرى ئۇنى تۇتىۋالغان. بىر نەپەر پىلانلىق تۇغۇت كادىرى ئىككى ساقچىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇنى خۇددى جىنايەتچىگە ئوخشاش تۇتۇپ تۇرپانغا ئېلىپ كەلگەن. دوختۇرخانىدا ئۇنىڭ قورسىقىنى كېسىپ «ئۆلۈك» بالىنى ئالغان. بالىنىڭ تۇغۇلغاندىن كېيىن ئۆزى ئۆلۈپ قالغانلىقى ياكى ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بۇ ئانا ساراڭ بولۇپ قالغان ۋە نېرۋىسىدىن ئادىشىپ تۇرپان كوچىلىرىدا دەرت - ھەسرەتتىن بىئارام بولۇپ، مەقسەتسىز لاغايلاپ يۈرىدىغان بولۇپ قالغان.(11)

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بالىياتقۇدىكى بىر قانچە كۈنلۈك ھامىلىنى قورساقنى كېسىپ ئېلىش، بالا قىردۇرۇش ۋە داۋالاش ئورگانلىرىنىڭ ئاياللارنى ناتوغرا داۋالىشى، شۇنداقلا خۇشياقماي قولىنىڭ ئوچىدىلا ئوپېراتسىيە قىلىشى، دىققەتسىزلىكى قاتارلىقلار مەڭگۈلۈك مېيىپ بولۇپ قېلىش ۋە بەزىدە ئۆلۈم ھادىسىسى كېلىپ - چىقىشلارنىڭ سەۋەبى بولۇپ قالماقتا.(12)

تۇغۇت چەكلەش - يەرلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى بىلەن توي قىلغان ھەر بىر ئايال ئوتتۇرىسىدا «تۇغۇت چەكلەش توختىمى» ئىمزالاش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. قەشقەردىن كەلگەن بىر ياخشىچاق ئادەمنىڭ خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىغا تەرجىمە قىلىپ ئېيتىشىچە، پىلانلىق تۇغۇت «ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائى تەرەققىياتنى يۇكسەلدۈرۈش، ھەر مىللەتنىڭ مەدەنىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق تۇرمۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش» ئۈچۈن ئىمىش. قوللىنىدىغان تەدبىرلەر بار. ئەگەر پىلان سىرتىدا ھامىلدار بولۇپ قالسا، ھەر ئىككى تەرەپ «قوشۇمچە تەدبىر» (بۇ بىر سىلىقلاشتۇرۇپ

ئېيتىلغان سۆز بولۇپ، مەنىسى سۈنئىي ئۇسۇلدا بالىنى ئالدۇرۇۋېتىش يولى) بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ. توختامغا رىئايە قىلغانلار يىل ئاخىرىدا مۇكاپاتلىنىدۇ. ئەگەر ئۈچ يىل بالىلىق بولمىسا «پىلانلىق تۇغۇتتىكى شەرەپلىك ئائىلە» بولۇپ باھالىنىدۇ. بالىنى ئالدۇرۇۋېتىشنى رەت قىلغان ئەر - خوتۇنلار تاكى بالىنى ئالدۇرىۋەتكەنگە قەدەر ھەر ئايدا 50 يۈەن تۆلەيدۇ. ئەگەر ئۇلار پىلان سىرتىدا بالىلىق بولۇپ قالسا، دوختۇرخانا چىقىملىرىنى تۆلەش بىلەن بىرگە «ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرى» بويىچە ئېغىر جازاغا تارتىلىدۇ.(13)

2000 - يىلى خوتەن شەھەرلىك پارتكوم تۈزگەن ھۆججەتتە بەلگىلىنىشىچە، ئەگەر قايسى يېزىدا پىلاندىن ئارتۇق بوۋاق تۇغۇلغانلىقى بايقىلىپ قالسا، شۇ يېزا باشلىقىنىڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرىلىدىغانلىقى ۋە ئېغىر جەرىمانە تۆلەيدىغانلىقى، شۇنداقلا تۇغقان ئايالدىن ئىلگىرى ھالقىنى ئېلىۋەتكەن دوختۇرنىڭمۇ ئېغىر جەرىمانە تۆلەيدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان. كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغىنى شۇكى، بىرىلگەن سان (بوۋاق سانى) شەخس سانىغا كۆرە ئەمەس، بەلكى جۇغراپىيىلىك رايونغا كۆرە تەخسىملەنگەن. 2000 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى بىر يەرلىك گېزىتتە ماختاپ ئېيتىلىشىچە، بۇ رايوندىكى 45 مىڭ تۇغۇت يېشىدىكى ئايالدىن 30 مىڭ 400 نەپەردىن كۆپرەكى پىلانلىق كونترول قىلىش ئېچىدە بولغان. باشقا بىر نامىسىز ناھىيىنىڭ ئومۇمى نوپۇسى 180 مىڭ بولۇپ، بۇنىڭ ئېچىدە پەقەت 1000 (مىڭ) نەپەر ئايالغا تۇغۇشقا رۇخسەت قىلىپ سان بىرىلگەن. 40 نەپەر خىزمەتچى ئايال ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئىشتىن ھەيدەلگەن.

ھەيران قىلىش ھاجەتسىزكى، نەپرەتلەر قايناپ تېشىپ زوراۋانلىققا ئايلاندى. «پىلانلىق تۇغۇت ۋە تۇغۇت چەكلەش تەجرىبىسى» ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئىككى ناھىيىسىدە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغاندىن كېيىنلا، 1994 - يىلى 18 - ئىيۇل ئىككى يەردە بۇنىڭغا قارشى بومبا پارتلىدى. بىر بومبا تەككەن يېزىلىق پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسىدا شۇ يىلى يۈز نەپەر ئايال مەجبۇرى بالا ئالدۇرىۋەتكەن ئىدى. پارتلاشتىن كېيىن مىڭدىن ئارتۇق كىشى قولغا ئېلىندى. كېيىنكى يىلى خوتەندە بىر توپ كىشى پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنىڭغا ئوت قويدى. 1998 - يىلى ئاقسۇدا رىھىم سىراجىدىن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر دېھقان ئۆيىگە كېلىپ «خوتۇنىغا پىلانلىق تۇغۇت ھەققىدە گەپ قىلغان» پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسىنىڭ ئايال كادىرىنى ئۆلتۈرىۋەتتى. بۇ دېھقانغا ئۆلۈم جازاسى بىرىلگەنلىكى يېزىلغان. «شىنجاڭ گېزىتى» دىكى بىر توپ خەۋەردە ئۆلگەن پىلانلىق تۇغۇت كادىرى «قەھرىمان» دەپ مەدھىيىلەنگەن.(14)

پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ئەڭ ئالدىنقى مۇھىم ئىش ھېسابلانغانسىرى، يەرلىك پىلانلىق تۇغۇت كادىرلىرىنىڭ ئاكتىپچانلىقىمۇ ئاشۇرۇلدى ۋە بەزىدە زور ۋاستىلەرمۇ قوللىنىلدى. ھەممەيلەن بۇ ئۇيغۇر ئاكتىپلارغا قاراپ «تورمۇش ساپاسىنى ئۆستۈرۈش» كە قارىغاندا تۇغۇت كونترول قىلىشنىڭ كۆپرەك بولىۋاتقانلىقىنى ئېيتىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چەت - يىراق يېزىلاردىكى دېھقانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرىلاپ كەتتى، چۈنكى ئۇلار ھەممىشە داۋالىنىشقا شارائىتى يوق ۋە ئىنتايىن نامرات كىشىلەر ئىدى. دېمىسىمۇ ئاز نوپۇسلۇق ئۇيغۇرلارغا بۇ تۈزۈم قارىماققا ئىنتايىن ئادالەتسىزلىك قىلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

مەجبۇرى تۇغۇت چەكلەش ئۇيغۇرلارنى ئۆزىنىڭ دوختۇر سېستىرالىرىغا ئىشەنمەس قىلىپ قويدى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت بىزنى «ئىرقى يوقىتىش» ئۈچۈن نىشانغا ئالدى دىگەن گۇمانىنى كۈچەيتتى. بىر

نەپەر ئۇيغۇر سەھىيە كادىرى: «ئەگەر بىزنىڭ بالىلىق بولۇشىمىز چەكلەنسە، بىز يوقىلىمىز» دېگەن.(15) ئىشنىڭ يامىنى شۇكى، جۇڭگو رەھبەرلىرى بۇ سىياسەتنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. قاتتىق بېسىم ئىچىدە كونترول قىلىشقا خەلق قارشىلىق قىلىش ۋە خۇپىيانە خىلاپلىق قىلىش بىلەن جاۋاب قايتۇردى. نەتىجىدە مەملىكەت نوپۇسى پىلاندىكىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى. سىلىشتۇرغاندا بىر قىسىم رايونلاردىكى تەجرىبە تۈزۈمنى ئىختىيارى ئىجرا قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك بولغانلىقىنى كۆرسەتتى.(16)

شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ناھەقچىلىقلارغا كۆز يۇمۇپ تۇرىۋاتالمايدۇ. ئۇلارنىڭ تارىخىدا ۋەھشى غوجىلار، چىرىك بەگلەر، رەھىمسىز مىلىتارىستلار ۋە ئاچكۆز دىكتاتورلار ئۆتكەن. (باشقىلارنىڭ نەزىرىدە) ئۇلار ھەمىشە جۇڭگو ھاكىمىيىتىدە ياخشى تۇرمۇش كەچۈرگەندەك كۆرۈنىدۇ. بۈگۈن ئۇنداق دېيەلمەيدۇ. چۈنكى، پەقەت دىنىي ۋە ئائىلىۋى ھايات جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ئادىل ئىدارە قىلىش جەھەتتە خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ بيۇروكراتچىلىقى، بۇزۇقچىلىقىنىڭ زىيانلىرى ھەققىدە مىساللار ئىنتايىن كۆپ.

چەتئەلدىكى ھەممىگە تونۇشلۇق بىر ئۇيغۇرنىڭ ئەسلەپ ئېيتىشىچە، قەشقەردە ھەربىي ماشىنا ھەيدەپ مېڭىۋاتقان بىر خەنزۇ ئەسكەر بىر ئۇيغۇرنى بېسىپ ئۆلتۈرىۋەتكەن. ئۇيغۇر سوت مەھكىمىسى بۇ ئەسكەرنىڭ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىك جىنايى پاكىتلىرىنى دەلىللەپ، ئۇنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان. بۇ ئەسكەر بۇ جازادىن قۇتۇلۇپ قالغان ، چۈنكى باشلىقى خەنزۇ ساقچى ئىدارىسى بۇ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلغان ۋە ئەگەر سوت مەھكىمىسى دېگىنىنى قىلدۇرىدىغان بولسا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغايدىغانلىقىنى ئېيتىپ تەھدىت سالغان.(17) كۆپ سانلىقى ئۇيغۇرلار بولغان سوت بەلكىم قاتتىق جازا بەرگەن بولىشى مۇمكىن. ئەمما ئىشنىڭ نۇقتىسى شۇكى، بۇ خەنزۇلارغا جازا ھۆكۈم قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇلار گۇناھسىز دېگەنلىك بولدى. قولغا ئېلىشتىن تارتىپ، قاماق، سوراق، تۈرمىگە ئېلىش ۋە ھۆكۈم ئىجرا قىلىشقىچە بولغان تۈزۈملەر بۇ خىل ئىككى بىسلىق ئۆلچەملەر بىلەن لىق توشۇپ كەتكەن.

ئۆتمۈشتە مۇسۇلمانلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىگە سەۋەبچى بولغان نۇرغۇنلىغان ناھاقچىلىقلار بۈگۈنكى كۈندىمۇ تەكرار يۈز بەرمەكتە. يەنى مەجبۇرى ھاشار ياكى مۇت ئەمگەك، يەرلەر ۋە مال مۈلۈكلەرنى مۇسادىرە قىلىش قاتارلىق. ئەمما ئۆتمۈشتە ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، دىنىي زاتلىرى ۋە دىنىي قائىدە ـ يۇسۇنلىرىغا بىۋاستە ھۇجۇم قىلىش ھادىسلىرى ئىنتايىن ئاز يۈز بەرگەن. دۆلەت سىستېمىلىق ھالدا تۇغۇتنى چەكلەيدىغان، مەجبۇرى بالا ئالدۇرىۋېتىشكە زورلايدىغان ئىشلار ئۆتمۈشتە ھېچ يۈز بەرمىگەن.

ئۆتمۈشتە، تۈركلەرنىڭ جىنسى ئادەتلىرىگە ئاشكارا ھاقارەت قىلىشتىن ھەممىيلەن ئومۇمىيۈزلۈك ئېھتىيات قىلغان. ئەمما ئۇ يۈز بەرگەندە، (مەسىلەن: 1765 ـ يىلىدىكى «ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى»، 1931 ـ يىلىدىكى قۇمۇل توپىلىڭى ۋە 1989 ـ يىلىدىكى «جىنسى ئادەتلەر» ناملىق كىتابنىڭ نەشىر قىلىنىشى تۈپەيلى قوزغالغان ئىنكاس قاتارلىق) مۇسۇلمانلار غەزەپلىنىپ، قورال كۈچى بىلەن جاۋاب بەرگەن. تۈركلەر بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى بىر ـ بىرىگە چېقىلىش ۋە باسقۇنچىلىق قىلىش ئەھۋاللىرى ھەمىشە جېدەل ـ ماجرا قوزغاپ كەلگەن ۋە جىنايەتچى تېگىشلىك جازاغا تارتىلمىغاندا، جىنايەت تېخىمۇ ئەدەپ كۆپىيىپ كەتكەن.

بۇ ۋەقە 1999 ـ يىلى 4 ـ ئايدا خەۋەر قىلىنغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەش نەپەر خەنزۇ كۆچمەن ئىككى نەپەر ئۇيغۇر قىز (بىرى 11 ياش، يەنە بىرى 13 ياش) غا باسقۇنچىلىق قىلغان. بۇ ئىككى قىز ئۈرۈمچىگە

www.uyghurweb.net

يېقىن قوۋكاۋكىنىڭ بىر يېزىسىدا ئولتۇرۇشلۇق سادىر ئىمىننىڭ قىزلىرى بولۇپ، دادىسى ساقچى ئىدارىسىگە مەلۇم قىلغاندا، ساقچى باشلىقى ۋەقەنى تەكشۈرۈشكە ۋەدە قىلغان. ئەمما تۆت كۈنگىچە ھېچ ئىش بولمىغان. بۇ چاغدا سادىر ئىمىن باسقۇنچىلاردىن بىرىنى ئۆزى تۇتۇپ ساقچى ئىدارىسىغا ئېلىپ بارغان. ئەمما ساقچى ئەكسىچە سادىر ئىمىننى قولغا ئېلىپ، ئۇنى بەش يىل تۈرمىدە ياتىسەن دەپ تەھدىت سالغان. سادىر ئىمىن قېچىپ چىقىپ ساقچى باشلىقى بىلەن بىر نەپەر باسقۇنچىنى ئۆلتۈرگەن. بۇ چاغدا 13 ياشلىق قىزى ئاينۇر قان كۆپ ئېقىپ كەتكەنلىكتىن ئۆلۈپ قالغان. بەش نەپەر ئۇيغۇر ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن، باسقۇنچى خەنزۇلارنى قاتتىق ئۇرغان. بۇ ئۇيغۇرلارنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن تەخمىنەن يۈزچە ساقچى كەلگەن ۋە ئۇيغۇرلاردىن بىرى ئېلىشىش جەريانىدا ئۆلتۈرۈلگەن، باشقىلار قاماققا ئېلىنغان. بۇ ئائىلىنىڭ يېقىن - يۇرۇقلىرىغا ئۇلارغا ياردەم قىلماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق بېرىلىپ، ئەگەر ياردەم قىلسا «بۆلگۈنچى ئۇنسۇلارغا ياردەم بەرگەن» دېگەن جىنايەت بىلەن سوراققا تارتىلىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان.(18)

ھەتتا ئىنتايىن كىچىك ۋەقەلەرمۇ ئۇيغۇرلارغا قارشى زورلۇق كۈچ بىلەن قاتتىق ئىنتىقام ئالىدىغان ۋەقەلەرگە سەۋەب بولغان. خوتەندە بىر ئايال بىر خەنزۇنىڭ دۇكىنىدا بىر كىچىك بالىنىڭ پۇتىغا بىلمەستىن دەسسەپ سالغان، گەرچە بۇ ئايال ئەپۇ سورىغان بولسىمۇ، بىر خەنزۇ ئەر ئۇنى ھاقارەت قىلغۇەرگەن. ھەتتا بۇ خەنزۇ بۇ بىچارە ئايالنى تۆمۈر تاياق بىلەن قان چىققۇچە ئۇرغان. ئەتراپتا تۇرغان باشقا خەنزۇلار ئۇرغۇچىغا ئىلھام بېرىپ: «ئەگەر بۇ ئايالنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرىۋەتسىمۇ، ئۇنىڭ بىر تال تۈكىمۇ تەۋرەپ قويمايدىغانلىقىنى» ئېيتقان.(19) بىر توپ كىشى يىغىلىپ، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئۇرۇشۇپ كەتكەن ۋە نەتىجىدە نۇرغۇن كىشى يارىلانغان. جېدەلنى بىسىقتۇرغۇچى ساقچىلار ياش ئاققۇزۇش بومبىسى ئېتىپ جېدەلنى مەجبۇرى توختاتقان. تەخمىنەن ئىككى يۈزچە ئۇيغۇر قاماققا ئېلىنغان. كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ۋەقەنى «مىللىي بۆلگۈنچىلەر ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلار» باشلىغان ئىمىش. تەكشۈرۈش ۋە قولغا ئېلىشلار بىر قانچە ئاي داۋام قىلغان.

قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئاقتۇ ناھىيىسى بارىن يېزىسىدا پارتلىغان توپىلاڭ، خەنزۇ خوجايىنلار بىلەن تورىكلەر ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىشىش بىلەن تولغان ئۇزۇن يىلنىڭ مۇقەددىمىسى بولدى.

كۆرگىنىمىزدەك، 1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ماۋزېدۇڭدىن كېيىنكى رەھبەرلىك يىراق غەربىي رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە قىيىنچىلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى بەرگەن. ئەمما بۇلار كېيىنكى يىللاردا يوقالغان. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى تيەنئەنمېن ۋەقەسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن مەركىزى ئاسىيادا ئىسلامنىڭ باش كۆتۈرۈشى قاتارلىق ئامىللار جۇڭگو رەھبەرلىكىدە داۋالغۇش پەيدا قىلغان. ئۇ شۇنداقلا شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولغان.

بارىن توپىلىڭى 1990 - يىلى 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پارتلىغان. ئۇ كۆلىمى ۋە جەڭگىۋارلىقى جەھەتتە ئامانلىق ساقلىغۇچى قىسىملاردىن ئېشىپ چۈشكەن بولۇپ، بۇنىڭغا ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت ھەيران قالغان.

كېيىن ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ توپىلاڭ پەقەتلا ئۇلارنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كىرگەن چەتئەل كۈچلىرىنىڭ ئەسەبىيلىككە قوترىتىشى بىلەن بولغان. ئەمما يەرلىك خەلقنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ

www.uyghurweb.net

پارتلاشنىڭ بىۋاستە سەۋەبى ھېيتقا بىر ئاي ۋاقىت قالغاندا مەسجىدنىڭ مەجبۇرى تاقىلىپ پېچەتلىنىشىدىن ئىبارەت. ئالدىنقى ئايدا بارلىق مەسجىدلەر تاقىۋېتىلگەن ۋە بىر قانچە ھەپتە بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرگەن. 4 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئەركىنلىك تەلەپ قىلىش ئۈچۈن كىشىلەر توپ ـ توپ بولۇپ يېزىلىق مەسجىدكە توپلانغان. كېيىنكى كۈنى يېزىلىق ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ سىرتىدا توپلىنىپ ناماز ئوقۇۋاتقان نەچچە يۈز جامائەتنى ساقچىلار تارقىتىۋەتمەكچى بولغاندا جېدەل باشلانغان. بۇ توپىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى يەرلىك دېھقانلار بولۇپ، تەخمىنەن 2000 چە كىشى. خەۋەرلەرگە قارىغاندا ئۇلارنىڭ باشچىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە قىرغىزلار ۋە خۇيزۇلار (تۇڭگانلار) مۇ بار ئىكەن.

بۇ توپىلاڭ دەھشەتلىك باستۇرۇلغان. جامائەت ئىچىدە كۆزگە چېلىقىپ قالغان، ئەمما توپىلاڭغا قاتناشمىغان كىشىلەرمۇ قەستەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، قولغا ئېلىنغان نۇرغۇن كىشى تۈرمىدە قاتتىق تاياق يېگەن. ساقچىلاردىن 22 كىشى ئۆلگەن. ئەمما كۆرگۈچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، توپىلاڭچىلاردىن 50 كىشى ئۆلگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قېچىۋاتقاندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەنلەرمۇ بار ئىكەن. باشقىلار ئورمانلىقتا ۋە يېقىن ئەتراپتىكى يېزىدا زەمبىرەكتە ۋە تىك ئۇچار ئايروپىلاندىن ئېتىلغان ئوقتا ئۆلتۈرۈلگەن.(20) خەۋەرلەردە دېيىلىشىچە، ئون مىڭ نوپۇسلۇق بىر يېزىدىكى 13 ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان ئەر كىشىلەرنىڭ ھەممىسى قولغا ئېلىنغان.

باشقىلارنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قىرغىز باشلىقلارنىڭ مەسجىدتە يىغىن ئېچىشى بىلەن قالايمىقانچىلىق باشلانغان بولۇپ، مەسجىدتە ئۇلار پىلانلىق تۇغۇت، يادرو سىنىقى ۋە شىنجاڭنىڭ تەبىئى بايلىقلىرىنىڭ ئىچكىرى جۇڭگوغا توشۇلىشى قاتارلىقلاردىن شىكايەت قىلىشقان. نارازىلىقلار بارغانسېرى كۈچەيگەن ۋە جىھاد قىلىپ، خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقىرىپ مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان قۇرۇش چاقىرىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تەخمىنەن يۈزدەك ساقچى ئۇلارنى باستۇرۇشقا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما كۈچى يەتمەي قوراللىرىنى تارتتۇرۇپ قويغان. ئەڭ ئاخىرىدا بۇ توپىلاڭنى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ قوراللىق ساقچىلىرى، خەۋەرلەرگە قارىغاندا، مۇنتىزىم تەربىيىلەنگەن مىڭ (1000) كىشىلىك قوشۇن باستۇرغان. شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ خەنزۇچە قانىلىدا جىھاد چاقىرىقى ھەققىدە يېزىلغان ئۇيغۇرچە ۋاراقلار ۋە قورallىق توپىلاڭ ھەققىدىكى گۇمانلىق ئىسپاتلار كۆرسىتىلگەن. دۆلەت ئاخبارات ۋاستىلىرى بۇ توپىلاڭغا ئافغانىستاندىكى مۇجاھىدلار قورال بەرگەن دېگەن.(21) 7 ـ ئايدا تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى خەۋىرىدە سوت مەھكىمىلىرىنىڭ 5000 (بەش مىڭ) جىنايى ئىشلار دېلوسى ۋە بارىن توپىلىڭغا چېتىشلىق 7900 (يەتتە مىڭ توققۇز يۈز) نەپەر جاۋابكارنىڭ ئەنزىسىنى بىر تەرەپ قىلغانلىقى سۆزلەنگەن. توپىلاڭنى باستۇرۇش مەزگىلىدە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە چېتىشلىق كىشىلەر قولغا ئېلىنغان. پارتكوم ئەزالىرى ئامانلىق ساقلاشقا مەسئۇل بولغان. چياۋشى بۇ رايوننى كۆزدىن كەچۈرگەن.

بارىن توپىلىڭى توغرىسىدىكى پارتكومنىڭ ئىچكى ماتېرىيالىدا، بۇ توپىلاڭ «شىنجاڭدا ئازاتلىقتىن بۇيان مىللىي بۆلگۈنچىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەڭ ئېغىر ھادىسە» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە، بۇ سۇيىقەستنى «بارىنغا يوشۇرۇنىۋالغان ئاز بىر قىسىم ئەكسىلئىنقىلابچىلار ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلەر» پۇختا پىلانلىغان بولۇپ، ئۇلار «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيىسى» قۇرغان ۋە خەلقنى ئالداپ ئۇلارنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزىدىغان، ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان سۇيىقەستكە قاتناشتۇرغان.

www.uyghurweb.net

«دىن چۈمپەردىسى» ئاستىدا قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈپ شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ۋە كاپىرلار (خەنزۇلار) نى يوقىتىش پىلانى تۈزۈلگەن.

«ئۇلار بارىن ۋە تۇراند يېزىلىرىدىكى مەسجىد سەيناسىدا ۋەز ئېيتقۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇرغان، جىھادنى تەرغىب قىلىدىغان ئۇنئالغۇ لىنتىلىرىنى قويغان. ئاز ساندىكى ئەكسىلئىنقىلابچىلار يەرگە پىچاقلارنى سانجىپ قويۇپ كىشىلەرنى جىھادقا قاتنىشىش ئۈچۈن «قۇرئان» تۇتۇپ قەسەم قىلىشقا زورلىغان. ئىسلامدىن قايتقانلارنى ئۆلتۈرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ تەھدىت سالغان. 1990 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى تاڭ سەھەردە بىر گۇرۇپ ئەبلەخ ئىككى يۈزچە خەلقنى توپلاپ يەرلىك ھۆكۈمەت بىناسى ئالدىدا ناماز ئوقۇپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرماقچى بولغان. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن بۇ ئەبلەخلەر ئىش توختاتقان ۋە ئاممىۋى تەرتىپ ساقلاشقا كەلگەن ساقچىلارنى ئۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قوراللىنى تارتىۋالغان. ھەتتا ئۇلار پارتىيىمىز ۋە باشقۇرغۇچى كادىرلىرىمىزغا، ساقچى ئەسكەرلىرىمىزگە تۇزاق قۇرۇپ، ئون سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىت ھۆكۈمەت ئىشخانىسى ھويلىسىدا ئۇلارغا قارشى ئەسەبىيلەرچە ئوق ۋە گىرانات ئېتىپ، ياردەمگە كەلگەن ساقچىلارنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توسقان. يەتتە نەپەر قوراللىق ساقچىنى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرىۋەتكەن».(22)

خەنزۇ تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قوزغىلاڭنىڭ تەشكىللىگۈچىسى زەيدۇن يۈسۈپ 1988 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان «بۇغراخان تەزكىرىسى» دېگەندەك كىتابلار بىلەن مەخپىي مەكتەپلەردە جىھادنى تەشۋىق قىلغان. يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى تۇغۇت چەكلەش سىياسىتىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن يولغا قويۇلغانلىقى ھەققىدە «يالغان ياۋىداقلارنى ئويدۇرغان» ۋە ھەتتا «سوتسىيالىزم يوقالسۇن!» دېگەندەك شۇئارلارنى ئوچۇق توۋلىغان. خەۋەردە دېيىلىشىچە، ئەمما بارىن توپىلىڭىنىڭ باستۇرۇلىشى تاشقى ۋە ئىچكى بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قارشى ئېغىر زەربە ۋە «بۈيۈك غەلىبە» بولدى.(23)

بۇ توپىلاڭنىڭ خەۋىرى پۈتۈن ئۆلكىگە پۇر كەتكەن. ئەينى چاغدا ئۈرۈمچىدە 800 ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتىكى تۆمۈر يول ئىدارىسىنىڭ دوختۇرخانىسىدا ئىشلەيدىغان بىر تاشقى كېسەل دوختۇرىنىڭ ئەسلەپ ئېيتىشىچە، «بارىن يېزىسىدا بولغان ئىشلارنى ھەممە كىشى بىلگەن.» مىڭغا يېقىن ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بۇ دوختۇرخانىدىكى ئاز سانلىق مىللەت خادىملار، يەنى ئۈچ نەپەر قازاق، بىر نەپەر تاجىك ۋە يىگىرمە بەش نەپەر ئۇيغۇر يىغىنغا چاقىرىلىپ، ئەگەر بۇلار مەسجىدكە بېرىپ ناماز ئوقۇيدىغان بولسا، دەرھال خىزمەتتىن ھەيدىلىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان. بۇ چاغلاردا مەسجىدلەرگە ناماز ئوقۇغۇچىلارنى مەخپىي كۆزىتىش ئۈچۈن سىنئالغۇ ئاپاراتلىرى ئورنىتىلغان ئىدى. ناماز ئوقۇغۇچىلارنى ئېنىقلاش ئۈچۈن پۇقراچە كىيىنگەن ئۇيغۇر ساقچىلار مەسجىدكە كىرىپ جامائەت ئارىسىدا ناماز ئوقۇسا، خەنزۇ ساقچىلار سىرتتا قاراپ ساقلاپ تۇراتتى. روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيت نامازلىرىدا، قوراللىق ساقچىلار سىرتتا تۇراتتى ۋە مەسجىدتىن چىقىۋاتقان كىشىلەر سۈرەتكە تارتىلاتتى. ئۇ تاشقى كېسەللىكلەر دوختۇرى مۇنداق دەيدۇ: «ئاگاھلاندۇرۇشتىن كېيىن جۈمە نامىزىغا بارمايدىغان بولدۇم. مەن پەقەتلا بىر يىلدىكى ئىككى قېتىملىق ھېيت نامىزىغا ئوغۇرلۇقچە بارىمەن. چۈنكى ئەگەر سېزىلىپ قالسام خىزمىتىمدىن ئايرىلىپ قېلىشىم مۇمكىن.

ئۈرۈمچىدىكى مەسجىدلەرنىڭ ئىچىگە سىنئالغۇ ئاپپاراتى ئورنىتىلغان ۋە مەخپى ساقچىلاردىن قورقۇنلىقىم ئۈچۈن مەسجىدكە بېرىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولدۇم».(24)

بۇ مەزگىلدە نەچچە مىڭ كادىر «خىزمەت گۇرۇپپىسى» بولۇپ تەشكىللىنىپ چېگرا رايونلاردىكى يېزا قىشلاقلارغا ئەۋەتىلگەن ۋە جۇڭگونىڭ ئىچىدىكى ئاپتونوم رايونلاردىكى ئاخبارات خادىملىرى لاسا شەھىرىدە يىغىنغا چاقىرىلىپ، بۆلگۈنچىلىكنى قاتتىق ئەيىبلەپ كۆپ ماقالا يېزىش ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىكى مۇقىمسىزلىق تۇغرۇلۇق ئاز يېزىش، كۆپ خەۋەر قىلماسلىق ھەققىدە يوليورۇق بېرىلگەن. قەشقەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم ۋە ساقچىلار كۆپەيتىلگەن. كېيىن يەنە 28 مىڭ نەپەر قوراللىق ساقچى تولۇقلاش قارار قىلىنغان ۋە ئۈرۈمچى بىلەن قەشقەردە پاراكەندىچىلىكنى بىر تەرەپ قىلىش ئورگانلىرى قۇرۇلغان.

قارىماققا بۇ ۋاقىتتىن باشلاپ شىنجاڭدا پارتلىتىش ۋەقەلىرى يۈز بەرگەندەك قىلىدۇ. پەردە ئارقىسىدىكى كىم؟ تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلغانمۇ يوق؟ ... بۇلار ئېنىق ئەمەس، ئەمما جۇڭگو ھۆكۈمىتى جىنايەتچىلەرنى شۈبھىسىز ئۇيغۇر دەپ بىلەتتى. تۇنجى بومبا 1992 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدە بىر ئاپتوبۇستا پارتلاپ 26 كىشى يارىلاندى. خەۋەردە دېيىلىشىچە، يەنە ئىككى قېتىملىق پارتلاش باشقا بىر ئاپتوبۇس بىلەن كىنوخانىدا يۈز بەرگەن، ئەمما ھېچكىم يارىلانمىغان. ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدىغان ھۆججەتلەردە دېيىلىشىچە، بۇ پارتلاشلارنىڭ ئارقىسىدىن تەڭرىتاغنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى باشقا ناھىيىلەردىمۇ پارتلىتىش ۋەقەلىرى يۈز بەرگەن. گېرمانىيەدە چىقىدىغان بىر ژۇرنالدا خەۋەر قىلىنىشىچە، ھەربىي قانۇن ئوتتۇرىغا قويۇلۇش مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەردە 1993 يىلى 6 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك باشقارمىسى بىناسى ئالدىغا يەتتە مېتىر چوڭقۇرلۇقتا يەر ئاستى تۈرمە قېزىلغان.(25)

قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى ئەمدى باشقا ساھەلەرگىچە كېڭەيگەن. 1993ـ يىلى 3ـ ئايدا جۇڭگونىڭ يادرو ئوق بېشى قوملۇق ئاستىدا سىناق قىلىنىۋاتقان لوپنۇردا، يادرو قوراللىرىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك نامايىش يۈز بەردى. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، مىڭ كىشى ئەتراپتىكى توسمىنى بۆسۈپ بازا ئىچىگە كىرىپ ئايروپىلان، تانكا ۋە باشقا قاتناش قوراللىرىغا ئوت قويغان ۋە ئەتراپتىكى رىشاتكا، توساقلارنى بۇزۇپ ئۆرۈۋەتكەن. خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى بۇ بىر توپ كىشىلەرگە ئوق ياغدۇرۇپ بەزىسىنى ئۆلتۈرگەن ۋە نەچچە يۈز كىشىنى قولغا ئالغان. شياڭگاڭدا چىقىدىغان گېزىتتىكى بۇ نامايىش ھەققىدە بېرىلگەن خەۋەردە دېيىلىشىچە، يەنە رادىئاكتىپلىق ماتېرىيال ۋە پارتلاتقۇچلار ئوغۇرلانغان. (26)

گەرچە بارىن توپىلىڭىنىڭ ئاقىۋىتى ئېچىنىشلىق ئېغىر بولغان بولسىمۇ، يەتتە يىلدىن كېيىن بىخلىنىپ چىققان غۇلجا ۋەقەسى زور زىلزىلە قوزغىدى ۋە بوگۇنگىچە كىشىلەرنىڭ قەلبىدە بىر داغ بولۇپ قالدى.

ئۆلكىنىڭ ئەڭ مۇنبەت قىسمىغا جايلاشقان گۈزەل شەھەر غۇلجىنى خەنزۇلار «يىنىڭ» دەپ ئاتايدۇ. ئۇزۇن ۋاقىتتىن بۇيان جۇڭگوغا ئاۋارىچىلىق تۇغدۇرۇپ كەلگەن بۇ شەھەر تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئىككى تىزمىسى ئوتتۇرىسىدىكى بىر ۋادىغا جايلاشقان بولۇپ، قازاقىستان چېگرىسىغا يېقىن ۋە ئۇنى جۇڭگو تەرەپكە قارىغاندا غەرب تەرەپ ئاسانراق قولغا ئالالايدۇ. چار پادىشاھ زامانىدا 1871 ـ يىلىدىن 1882 ـ

يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ يەرنى چار رۇسىيە بېسىۋالغان. بولشېۋىك ئىنقىلابىدىن كېيىن ئوخشاشلا يەنە ھەممە يەرنى سوۋېت تەسىرى قاپلىغان. (5- باپتا كۆرگىنىمىزدەك) غۇلجىلىقلارنى سوۋېت تەرەپ ئەگەر چېگرىدىن ئۆتۈپ ئۆزى تەرەپكە كەلسە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياخشى تۇرمۇشقا ئېرىشىدىغانلىقى ھەققىدە قايىل قىلغان. غۇلجا يەنە (4 - باپتا تەسۋىرلەنگەندەك) 1944 - يىلىدىكى مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ باش شتاپى بولغان. ئۆتمۈشنىڭ كەينىدىن يۈز بەرگەن، جۇڭگوغا قىلىنغان ئەدەپسىز مۇئامىلىسىنى بېيجىڭ ئۇنتۇپ قالمىدى.

1997 - يىلى 2 - ئاينىڭ قەھرىتان سوغۇق ئەمما ھاۋا ئوچۇق بىر ئەتىگىنى بىر توپ نامايىشچىلار سەپ بولۇپ كوچىلارغا چىقتى. نەچچە يۈز ياش (بەزى مەلۇماتلاردا نەچچە مىڭ ياش) بايراقلارنى كۆتۈرۈپ، دىنىي ئۇستازلارنى قويۇپ بېرىش، ئۇيغۇرلارغا خىزمەت بېرىش ھەققىدە شوئار توۋلاپ نامايىشقا قاتناشقان.

نامايىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، يەنى 4 - فېۋرال كۈنى مۇبارەك رامىزاننىڭ ئاخىرقى كۈنى بولۇپ، ساقچىلار دەل بۇ كۈننى تاللاپ، يىللاردىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن مەشرەپنىڭ يېتەكچىلىرى (مەشرەپ بېشى) نى قولغا ئالغان. مەشرەپ بىر ئاز دىنىي تۈس ئالغان ياشلار يىغىلىشى بولۇپ، دەسلەپتە ھۆكۈمەتتىن رۇخسەت ئالغان ۋە شەھەرگە كەڭ تارقالغان ئىدى. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار ياشلارنى ھاراقكەشلىك ۋە زەھەرلىك چېكىملىككە قارشى تەربىيىلەپ ياخشى ئىش قىلغان. ئەمما ساقچىلار مەملىكەت مىقياسىدا باشلانغان «قاتتىق زەربە بېرىش» كۈرىشىگە داغدۇغىلىق سەپەرۋەر قىلىنغان ئىدى. ئىچكىرى جۇڭگودا بۇ كۈرەش جىنايى ھەرىكەتلەرگە قارشى ئېلىپ بېرىلىدۇ، شىنجاڭدا بولسا ئۇ ئاز سانلىق مىللەت بۆلگۈنچىلىرىگە قارشى زەربە بېرىشنى مەقسەت قىلغان. ساقچىلار مەسجىدكە كىلىپ ئىككى تالىپنى قولغا ئالدى.(27) ناماز ئوقۇغۇچىلارنىڭ نامىزى بۇزۇلدى. جېدەل - ماجرا چىقىپ بىر قانچە پوقرا ۋە ساقچى ئۆلدى. باشقا بىر مەلۇماتتا، تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق بىر تونۇلغان زاتنىڭ ئېيتىشىچە، رامىزاننىڭ 27 - كۈنى قەدىر كېچىسى ئوتتۇز نەپەر ئايال كىشى ناماز ئوقۇۋاتقان بىر مەسجىدنى ساقچىلار كېلىپ قورشىغان، ئۈچ ئايال ساقچى ئىدارىسىدا قىيىن قىستاقتا ئۆلتۈرۈلگەن ۋە جەستى كوچىغا تاشلاپ قويۇلغان. بۇ سەۋەبتىن كىشىلەر غەزەپلىنىپ كوچىلارغا چىقىپ «ئاللاھۇ ئەكبەر!» دەپ توۋلاپ قولىغا چىققانلىقى نەرسىنى، تاش ۋە تاياقلارنى ئېلىپ ساقچى ئىدارىسىغا بارغان.(28)

بۇ نامايىشنىڭ ئۇزۇن داۋام قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمىغان. باشلىنىپ تەخمىنەن ئىككى سائەتتىن كېيىن، ئالاھىدە قوراللانغان نۇرغۇن ساقچى نامايىشچىلارنى ئىلى مېھمانخانىسى (ئىلگىرىكى رۇسىيە كونسۇلى) يېنىدا توختاتقان. 300 نەپەردىن 500 نەپەرگىچە كىشى ۋە ياندا تۇرۇپ تاماشا كۆرگۈچىلەر قولغا ئېلىنغان. قولغا ئېلىنغانلار ئىچىدە ئاساسلىق تەشكىللىگۈچى دەپ گۇمان قىلىنغان سودىگەر ئابدۇلخېلىل ئابدۇلمەجىد (28 ياش، توي قىلغان) مۇ بار. ئۇ ئىلگىرى مەشرەپ بېشى بولغان بولۇپ، 1995 - يىلى مەشرەپ پائالىيىتى مەنئى قىلىنغان چاغدا قاماققا ئېلىنغان ۋە «قايتا تەربىيە» دىن كېيىن قويۇپ بېرىلگەن.

زوراۋانلىقنىڭ بىردەمدىن كېيىن يۈز بەرگەنلىكى ياكى يۈز بەرمىگەنلىكى ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئىككىنچى كۈنى شەھەر «كىشىلەرنى ۋە ھەتتا بالىلارنى قولغا ئېلىۋاتقان، ئۇرىۋاتقان» ساقچى

www.uyghurweb.net

ئەسكەرلەر بىلەن توشۇپ كەتكەن.(29) بەزى جايلاردا ساقچىلار خەنزۇ ئاھالىلەر ۋە دۇكانچىلارغا ھۇجۇم قىلغاندەك قىياپەتتە نىقابلىنىپ ھۇجۇم قىلغان. ئامانلىق ساقلىغۇچى قىسىملار ئوق ئېتىپ ئىنتىقام ئالغان. ئىسپاتلانمىغان بىر خەۋەردە دېيىلىشىچە، ساقچى ئىتلىرى ۋە ئوت قويۇپ كۆيدۈرگۈچى قوراللار ئىشلىتىلگەن. ساقچى تەرەپنىڭ ئېيتىشىچە، ئۆلگەن توققۇز كىشى ئىچىدە تۆت نەپىرى ساقچى ئىكەن. ئەمما ئوتتۇز، يۈز ۋە ھەتتا تۆت يۈز كىشىنىڭ ئۆلگەنلىكى مەخپى تۇتۇلغان. كېچىدە يول يۈرۈش مەنئى قىلىنغان، ئايرىدۇرۇم ۋە پويىز ئىستانسىسى تاقالغان، شەھەردە ئىككى ھەپتە ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈلگەن.

ئەمدىلىكتە ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ ئاختۇرۇپ قولغا ئېلىش نەتىجىسىدە قاماقخانا ۋە تۈرمىلەر 3000 دىن 5000 گىچە ئادەم بىلەن توشۇپ كەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا 5 ـ فېۋرال كۈنى قولغا ئېلىنغانلارنى ئۈستى ئوچۇق بىر مەيدانغا ئەكېلىپ ئۇلارغا شىلانكىدا مۇزدەك سوغۇق سۇ چاچقان ۋە قار ئۈستىدە يالىڭاياق مېڭىشقا مەجبۇرلانغان. مۇزلاپ ئۈششۈپ كەتكەنلەرنىڭ پۇت ـ قولى ۋە بارماقلىرى دوختۇرخانىدا كېسىۋېتىلگەن. ئېغىر دەرىجىدىكى ئۈششۈك ياردارلىرىنىڭ فوتوگرافلىرىنى خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىدىكى تەكشۈرگۈچىلەر كۆردى.

ئاختۇرۇپ تەكشۈرۈش ھەرىكىتى كېڭەيتىلگەن چاغدا 2 ـ ئاينىڭ 8 ـ ياكى 9 ـ كۈنى بىر ماشىنا قوراللىق ساقچى يېزىدىكى بىر ئۆيگە كەلگەن. خوشنىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ساقچىلار «قۇرئان» ئوقۇتقۇچى بىرەيلەننى قولغا ئېلىش ئۈچۈن كەلگەن. بۇ ئوقۇتقۇچى ئىلگىرى ئىككى قېتىم قامالغان ۋە ھەر قېتىمدا ئۇنىڭ دېھقان دادىسى كۆپ پۇل تۆلەپ بېرىپ قۇتۇلدۇرۇپ ئاچىققان ئىكەن. بۇ قېتىم دادىسى ئوغلىنىڭ ئۆيدە يوق ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ھېچقانداق جىنايەت ئۆتكۈزمىگەنلىكىنى ئېيتىپ قارشىلىق قىلغان. ساقچىلار ئۇنى بىر تەرەپكە ئىتتىرىۋېتىپ ئۆيگە كىرگەن. بۇ يەردە بۇ دادا قولىغا بىر پالتا ئېلىپ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن كىرگەن. ساقچىلار ئۇنى نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. ئۆيدىكى ئاياللارنىڭ چىرقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئوغلى پەيدا بولغان ۋە ساقچىلارغا ئېتىلىپ كېلىپ بىر قانچىسىنى يارىلاندۇرغان. ئۇنىڭ پاچىقىغا ئوق تەككەن بولسىمۇ، ئەمما قېچىپ چىقىپ باشقا بىر ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە دالدىغا ئۆتىۋالغان.

بۇ چاغدا بۇ ئوقۇتقۇچىدىن «قۇرئان» ئۆگەنگەن بىر يىگىت ئۇستازىنىڭ قاچقانلىقىنى كۆرۈپ، بىر ساقچىنىڭ پىلىمۇتىنى تارتىۋېلىپ، ئۇستازىنىڭ كەينىدىن ئۆگزىگە يامىشىپ چىققان. بۇ يىگىت پىلىمۇت بىلەن ھەيۋىلىشىۋاتقان چاغدا، تۆۋەندە تۇرغان ساقچىلار ئۇلارنى ئېتىۋەتكەن. ساقچىلار يەنە بۇ «قۇرئان» ئوقۇتقۇچىنىڭ ئانىسى بىلەن سىڭلىسىنىمۇ ئېتىۋەتكەن.(30)

ئۇنىڭ تەسىرى داۋام قىلماقتا. ئاپرىلنىڭ ئاخىرقى كۈنى شەھەر مەيدانىدا ئېچىلغان ئوچۇق ھۆكۈم ئېلان قىلىش يىغىنىدا نامايىشقا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن ئۈچ ئۇيغۇرغا ئۆلۈم جازاسى، باشقىلارغا قاماق جازاسى بېرىلدى. جىنايەتچىلەر كوچىدا ئۈستى ئوچۇق ماشىنىدا يالاپ ئېلىپ مېڭىلغان چاغدا، ساقچىلار يول ياقىسىدا تۇرغان جامائەتكە ئوق ئېتىپ ئۈچ ئۇيغۇرنى ئۆلتۈردى. ئون كىشىنى يارىلاندۇردى. ھۆكۈمەت بۇنى خىلمۇ خىل چۈشەندۈردى: يەنى جامائەت قالايمىقانچىلىق چىقارغان ۋە جىنايەتچىلەرنى قوتۇلدۇرىۋېلىشقا ئۇرۇنغان ياكى «كىرىش چەكلەنگەن رايون» غا كىرمەكچى بولغان، ھاۋاغا ئېتىلغان ئاگاھلاندۇرۇش ئوقىغا پىسەنت قىلمىغان دېگەندەك. كۆرگۈچىلەردىن بەزىلەرنىڭ

ئېيتىشىچە، ئەتراپتا خەلق توپلىنىپ قاراپ تۇرغان. جىنايەتچىلەرنى ئېلىپ ماڭغان ماشىنىلار ئۆلۈرغا يېقىن كەلگەندە خەلق توپى ئىچىدە تۇرغان ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى جىنايەتچىگە گەپ قىلماقچى بولغاندا، يالاپ ئېلىپ ماڭغان ساقچىلار ئۆلۈرغا قارىتىپ ئوق چىقارغان. باشقا مەلۇماتلاردا دېيىلىشىچە، ماشىنىدا ئېلىپ مېڭىلغان جاۋابكار خۇددى بېھۇشتەك كۆرۈنگەن، ئۆلارنىڭ قولى ۋە ئاغزى تېڭىلغان، شەھەر سىرتىغا ئېلىپ مېڭىلغان ماشىنىدا تىزلاندۇرۇپ ئولتۇرغۇزۇلغان ئىكەن.
ھۆكۈم ئېلان قىلىش يىغىنىدا كۆرۈش ئۈچۈن مەيدانغا بەش مىڭ كىشى توپلانغان. «يارىلاندۇرۇش، ئوت قويۇش، لۈكچەكلىك، ئوغۇرلۇق ۋە بۇلاڭچىلىق جىنايىتى ئۈچۈن، يۈسۈپ تۇرسۇن، ھەسەن مەمەت ۋە ئىبراھىم قاسىم ئۈچ كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن ۋە دەرھال شەھەر سىرتىدىكى بىر يەرگە ئاپىرىلىپ، تىزلاندۇرۇپ ئولتۇرغۇزۇلۇپ، مېڭىسىگە يېقىن تەرەپتە تۇرۇپ ئوق ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن. (بۇ بولسا جۇڭگودىكى قىلىپلاشقان ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىش ئۇسۇلىدۇر.) ئۆلارنىڭ جەستى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا بېرىلمىگەن. ئىيولدا، 2 ـ قېتىملىق ھۆكۈمنى ئوچۇق ئېلان قىلىش يىغىنىدىكى مەيدان سەھنىسى ئەتىسى تېلېۋىزوردا كۆرسىتىلگەن: ئىكراندا كۆرۈنىشىچە، سەھنىنىڭ ئەڭ ئالدىدا قورالىق ئەسكەرلەر تۇرغان، قارىغاندا تۆت مىڭ كىشىلىك كۆرگۈچى ئامما ھەممىسى ئىختىيارى كەلگەندەك قىلمايتتى. بۇ قېتىم يىگىرمە يەتتە نەپەر كىشىگە ھۆكۈم ئېلان قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە توققۇز كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىپ ئىجرا قىلىنغان. باشقا ئۈچ كىشىگە كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنىدىغان ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. شىنجاڭغا نىسبەتەن پەۋقۇلئاددە بولغان بىر ئەھۋال شۇكى، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلارنىڭ ئىچىدە ئوغورلۇق بىلەن ئەيىبلەنگەن بىر خەنزۇ ۋە زەھەرلىك چېكىملىك ئەتكەسچىلىكى جىنايىتى بىلەن ئەيىبلەنگەن بىر تۇڭگانغىمۇ جازا ئىجرا قىلىنغان.
غۇلجىدا نامايىش بولۇپ، يىگىرمە كۈندىن كېيىن ئۈرۈمچىدە ئۈچ بومبا پارتلاپ، يوقىرىلار يارىلانغان. 3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى يەنە بىر بومبا بېيجىڭدىكى بىر ئاپتوبۇستا پارتلاپ ئىككى كىشى ئۆلگەن ۋە سەككىز كىشى يارىلانغان. سەككىز نەپەر ئۇيغۇر بومبا ئۇرۇنلاشتۇرغان دەپ ئەيىبلىنىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان ۋە ئارقىدىنلا پۈتۈن ئۆلكە مىقياسىدا قاتتىق زەربە بېرىش باشلانغان. «شىنجاڭ گېزىتى» دە خەۋەر قىلىنىشىچە، پەقەت ئۈرۈمچى، خوتەن ۋە ئاقسۇدىن ئىبارەت ئۈچ شەھەر ئىچىدىلا مىڭدىن ئارتۇق «بۆلگۈنچى» ۋە «تېررورچى» پاش قىلىنىپ قولغا ئېلىنغان.(31)
ئىيۇلدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى ۋاڭ لېچۇەن «بۆلگۈنچىلەر» گە قارشى تەشۋىقات ۋە تەلىم ـ تەربىيە خىزمىتى ئۈچۈن يېزىلارغا، ئىدارە ـ ئورگانلارغا ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا 17 مىڭ كادىرنىڭ ئەۋەتىلگەنلىكىنى سۆزلىگەن.
نامايىشتىن كېيىنلا شەھەرگە زىيارەتكە كەلگەن بىر قانچە چەتئەللىك مۇخبىرغا نامايىش توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن غۇلجىدا ئۈچ نەپەر تىجارەتچى قولغا ئېلىنغان. بۇ مۇخبىرلار چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، بۇ تىجارەتچىلەر «مەخپىي» خەۋەرلەرنى چەتئەللىكلەرگە ئاشكارىلاپ قويغانلىقى ئۈچۈن 15 يىلدىن 18 يىلغا قەدەر مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. 2002 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ بىر كۈنى، غۇلجا شەھىرىدە ئۆزۈندىن بۇيان بۇ شەھەردە ياشاۋاتقان بىر خەنزۇ تاكسى شوپىرى ماڭا نامايىشقا قاتناشقانلارنىڭ بىر توپ ئىشسىز

www.uyghurweb.net

ئۇيغۇر ياشلار ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەتكە ھېچبىر خەۋپ ياكى تەھدىت تۇغدۇرمىغانلىقىنى، ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ دەرىجىدىن تاشقىرى قاتتىق باستۇرۇشقا ئۇچرىغانلىقىنى ئېيتىپ: «مەن ھەممىشە ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ يۈرىمەن. بۇ نامايىش تۈپەيلى ئۇلارغا بولغان كۆز قارىشىم ئۆزگىرىپ قالغىنى يوق» دېدى.

نامايىش مەزگىلىدە قولغا ئېلىنغان مەشرەپ بېشى ئابدۇخېلىل ئابدۇمىجىتكە كەلسەك، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ قاتتىق ئۇرۇلغان ۋە قىيىن - قىستاقلارغا ئېلىنغان. ۋەقەدىن ئۈچ يېرىم يىل ئۆتۈپ تاكى 2000 - يىلى 10 - ئايغا قەدەر ھۆكۈم ئېلان قىلىنمىغان. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئۇ چاپچال تۈرمىسىدە قىيناپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جەسىتى كۆمۈۋېتىلگەن، ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ جەسىتىنى كۆرۈشكە ياكى قەبرىسىنى زىيارەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمىغان.(32) چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيتىشىچە، 2 - ئايدىن 6 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا 162 نەپەر كىشىنى ئامانلىق ساقلىغۇچى خەنزۇلار ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. نەچچە يۈز كىشى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان، نەچچە مىڭ ياش يىگىت ئوق تەگكىپ ياكى قىيىن - قىستاققا ئېلىنىپ مېيىپ، مەجرۇھ بولغان ۋە بىر مىڭ ئالتە يۈز كىشى ئىز - دېرەكسىز غايىپ بولغان. نەچچە مىڭ كىشى قېچىپ قازاقىستان چېگرىسى ئىچىگە ئۆتۈپ كەتكەن.

غۇلجا ۋەقەسىدىن كېيىن كۆپ نامايىشلار بولمىدى. ئۇنىڭ ئورنىدا يېقىندىن مەيدانغا كەلگەن قوراللىق قارشىلاشقۇچىلار ھەربىي نىشانلارغا ھۇجۇم قىلدى. قوراللارنى ئېلىپ قاچتى ۋە كۆتۈلمىگەن پەيتلەردە بومبا پارتلىتىپ قورقۇنچ پەيدا قىلدى. ھەم خەنزۇ كۆچمەنلەرنى ئۆلتۈردى.

بۇ ۋەقەلەر، ھۇجۇم قىلىشلار ھەققىدىكى خەۋەرلەر يۈزەكى ۋە كۆپىنچىسى ئىسپاتلانمىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، 1997 - يىلىنىڭ ئاخىرى ياكى 1998 - يىلىنىڭ باشلىرىدا كورلىدىكى بىر ئوق - دورا زاۋۇتىدىن 20 مىڭ كالاشنىكوف ۋە نەچچە مىليون دانە ئوق ئوغۇرلانغان. 1998 - يىلى 8 - ئايدا كۇچاغا يېقىن يەردىكى بىر ھاۋا ئارمىيە بازىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان. پىرتىسىپى بار (توچىيى بار) برونىلىق ماشىنىلاردا كەلگەن ھۇجۇم قىلغۇچىلار كىچىك تاپانچىلار بىلەن قوراللانغان بولۇپ، ئۇلار يىگىرمە تۆت دانە تىك ئۇچار ئايروپىلانغا زىيان سالغان. ھەر ئىككى تەرەپتىن تەخمىنەن 150 ئادەم ئۆلگەن. شۇ يىلى يەنە ساقچى ئىدارىسى، ھەربىي ئىسكىلات ۋە تۈرمىلەر تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىغان. جەنۇبتا قارىماققا قوراللار خالىغانچە ئېلىپ يۈرىلىۋاتقاندەك قىلاتتى. 1999 - يىلى خوتەندە خەلقنى قوچقاچ ئاتىدىغان مىلتىق قاتارلىق قوراللىرىنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە ئۈندەش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچى تەتقىقاتچىغا بىر ھەربىي كادىر: «بۇ يەردە ھەممىمىز قورال ئېلىپ يۈرىمىز» دېگەن.(33) شۇ يىلى 4 - ئايدا كورلىنىڭ جەنۇبىدىكى باشقۇرىلىدىغان بومبا بازىسى ھۇجۇمغا ئۇچراپ يىگىرمە بىر نەپەر ئەسكەر ئۆلتۈرۈلگەن، ئالتىسى يارىلانغان ۋە نۇرغۇن ماشىنا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن.(34)

1999 - يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شىنجاڭ ج خ نازارىتى تىزلىپ ماڭغان ماشىنىدىكى قوراللىق ساقچىنىڭ بىر «ئېغىر ۋەقە» دە يارىلانغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. بۇ ۋەقە ئۈچ كۈن بۇرۇن ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سانجى شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى شىخەنزە تاشيولىدا قاتار تىزلىپ ماڭغان ماشىنا يولدىن چىقىپ كەتكەندە يۈز بەرگەن ئىكەن. دەسلەپتە ساقچىلار بۇنىڭ

www.uyghurweb.net

رولىدىن كاشلا چىقىپ 130 ئىنگلىز چىسى چوڭقۇرلۇقتىكى ھاڭغا چۈشۈپ كەتكەن بىر ماشىنا تۆپەيلى بولغانلىقىنى مۆئەييەنلەشتۈرگەن. ئەمما ۋەقەدىن ئالتە كۈن ئۆتۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى ۋاڭ لېچۈەن قازاغا ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرىگە بولگۈنچىلەر تۇغدۇرغان بۇ ۋەقەدە «قۇربان بولغانلار» نىڭ «قەھرىمان» ھېسابلىنىدىغانلىقىنى ۋە ھەر بىرىگە 200 مىڭ يۈەندىن تۆلەم بېرىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى بۆلگۈنچىلەرنىڭ ھۇجۇمى توغرۇلۇق باشقىلارغا سۆزلىمەسلىككە ئاگاھلاندۇرغان. كېيىن غەربلىك كۆزەتكۈچىلەر ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتەن بۇ ۋەقەنى يولنىڭ دوقمۇشىدا سائەتلىك ياكى يىراقتىن كونترول قىلىنىدىغان بومبىلارنى قويۇش ئارقىلىق پارتلىشىنى پىلانلىغان ۋە كالوندىكى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ماشىنىنى ۋەيران قىلغان قوراللىق مىللىي تەشكىلاتنىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئىنىقلىغانلىقىنى ئېيتقان.(35)

2000 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئۈرۈمچىنىڭ بىر كوچىسىدا 60 كىشىنىڭ ئۆلۈشى ۋە 300 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ يارىلىنىشىغا سەۋەبچى بولغان خېلى زور بىر پارتلاش يۈز بەردى. ھۆكۈمەت تارماقلىرى بۇنى كونا پارتلاتقۇچى دورىلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان يەرگە تۇشۇپ ماڭغان يۈك ماشىنىسىغا ئارتتى. كۆرگۈچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ۋەقە ئۆيلەر چىقىلىۋاتقان بىر رايوندىكى سىلىنىۋاتقان بىر كۆۋرۈككە يېقىن يەردە يۈز بەرگەن. چەتئەلدىكى گېزىتلەر بۇنى بىر قېتىملىق تېررور ھۇجۇمى بولۇش ئېھتىماللىقىغا كۆتۈردى.(36)

يۇقىرىقى پارتلاشلارنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى توغرىسىدا بىر نىمە دىمەك تەس. ئادەتتە جۇڭگودا پارتلاتقۇچى دورىلارنى تاپماق ئۇڭاي. دۆلەت ئىچىدىكى بەزى چۈشىنىكسىز پارتلىتىشلار بەلكىم دىھقانلارنىڭ ئۆزئارا جېدەل ـ ماجرا قىلىشىشى تۆپەيلى بولغان بولىشى مۇمكىن. شىنجاڭدا بولسا بۇلار خەنزۇ كۆچمەنلەر بىلەن يەر تالىشىش تۆپەيلى كېلىپ ـ چىقىدۇ. بەزىسى، يەنى ئۈرۈمچى ۋە بېيجىڭدىكى ئاپتوبوسقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان پارتلاتقۇچى بومبىلارنىڭ سىياسىي مەقسەتتە قويۇلغانلىقى ئېنىق، ئەھۋالنىڭ قانداق بولىشىدىن قەتئىينەزەر، 2001 ـ يىلدىكى 11 ـ سىنتەبىر ۋەقەسىدىن كېيىن، بارلىق پارتلىتىشلارنىڭ ھەممىسى ئاساسەن دىگۈدەك «ئۇيغۇر تېررورىزمى» غا دۆڭگەپ قويۇلىدىغان بولدى.(37)

1990 ـ يىللاردا ھۆكۈمەت خۇددى ھەددىدىن ئېشىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغاۋاتقاندەك ۋە ئاۋۋال ئۆزى ئىنتىقام ئېلىش ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداشقا ئۇرۇنىۋاتقاندەك قىلاتتى. ھەر قانداق بىر ئۆلچەمدە، بولۇپمۇ غەربلىكلەرنىڭ ئۆلچىمىدە ۋەزىيەتكە تەھدىت سالغانلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۆچ ئېلىش خاراكتېرىدىكى جازا يۈرىشى دەھشەتلىك ئىدى.

جۇڭگودا بۈگۈن ۋە ئۆتمۈشتە ئەدلىيە جەھەتتە خىلمۇ خىل ئەپچىل چارە ـ تەدبىرلەر كەڭرى بار ئىدى. ھازىر قوللىنىلىۋاتقانلار تۆۋەندىكىچە: گۇمانلىق كىشىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى قولغا ئېلىش، گۇمانلىق كىشىلەرنى سوراق قىلمايلا تۈرمىگە سولاپ قويۇش، ئاقلىغۇچى ئادۋوكات چاقىرىشقا رۇخسەت قىلماسلىق، مەخپى «ھۆكۈم كومىتېتى» قارارى بىلەنلا ھۆكۈم كېسىش، سىياسىي جەھەتتە غەيرى پىكىردە بولغانلارغا ئۇزۇن يىللىق قاماق جازاسى بېرىش، دىنغا ئېتىقاد

قىلغۇچىلارغا زىيانكەشلىك قىلىش ۋە هامىلدار ئاياللارنى قاتتىق سورۇشتە قىلىپ ئىنقلاش قاتارلىقلار.

هالبۇكى، شىنجاڭدا بېسىم تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ ئۆلكىنىڭ كوممۇنىزمغا قارشى پىكىردە بولغانلاردىن قاتتىق ئىنتىقام ئېلىشتا داڭقى چىقتىكى، بۇ، كىشىگە ستالىنچى رۇسىيەنىڭ ئەڭ ناچار كۈنلىرىنى ئەسلىتەتتى. دۆلەتكە خائىنلىق قىلىش جىنايىتى ھەتتا ئەڭ ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارغا قەدەر ھېسابلىنىدىغان بولدى. مەسىلەن: ھۆكۈمەتنى ھاقارەتلەش، «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىش، شەرقىي تۈركىستان بايرىقىنى ئېسىش، نامايىشلارغا قاتنىشىش، چەكلەنگەن دىنىي گېزىتلەرنى كۆپەيتىپ بېسىش ياكى تارقىتىش، دىنىي دەرس ئوقۇيدىغان سىنىپلارنى تەشكىللەش، چەكلەنگەن شېئىر ۋە ناخشىلارنىڭ ئۈنئالغۇ لىنتىلىرىنى ساقلاش، سىياسىي چاقىرىق مەزمۇنى بار دراما ۋە شېئىرلارنى يېزىش، چەتئەللىكلەر (يەنى مۇخبىرلار) غا مەخپىي ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈش، جۇڭگونىڭ سىرتىدا ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت كىتابلارنى نەشىر قىلىش، چەتئەلگە قېچىپ كېتىش، چەتئەلنىڭ چەكلەنگەن ژۇرناللىرىنى ئوقۇش، چەكلەنگەن گېزىتلەرنى ئوقۇش ۋە خەنزۇلارنى تىللاش قاتارلىقلار.

بۇ خىل جىنايى قىلمىشلارنى تەكشۈرۈپ ئىنقلاش ئۈچۈن نازارەت قىلىش ئىنتايىن زۆرۈر ۋە بۇنىڭدا جاسۇسلار ئاساستۇر. بۇ سەۋەبتىن ساقچىلار خىزمەتتە ھەر قايسى يېزىلار ۋە شەھەرنىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىدا خەۋەر تىڭتىڭلايدىغان «قۇلاقلار» (بىخەتەرلىك ئىدارىسىنىڭ جاسۇسلىرى) غا تايىنىدۇ. ئۇلار ساقچىلارنىڭ خىزمىتىدىكى ئاتالمىش «خەلق ئىچىدىكى ئاغامچا» دۇر. ھەتتا ستالىنمۇ بۇنچىلىك قىلالمىغان.(38) ھەربىي قىسىمدىن تەشكىللەنگەن جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىنىڭ ئالاھىدە خىزمەت ئەترىتى خادىملىرى (جاسۇسلىرى) خىزمەتچى قىياپىتىدە نىقابلىنىپ ھەر قايسى زاۋۇت، كان، كارخانا، سودا - سېتىق ئورۇنلىرى، مەكتەپ ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغىچە تارقالغان.

قوراللىق ج خ ساقچىلىرىنىڭ قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ بولمىغان پۇقرالارنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈشنىڭ ئادەتتىكىچە ئاسان ئىش ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. گۇمانلىق جىنايەتچىلەرنى قىيىن - قىستاققا ئېلىپ قىيناش ئۇسۇللىرىنى تېخى سۆزلىمىدۇق. گەرچە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋەكىللىرى تەن جازاسى (قىيىن - قىستاققا ئېلىش) قا قارشى چىققان بولسىمۇ، ئەمما بۇلار ئېيتىشلارغا قارىغاندا جۇڭگودا كەڭ تارقالغان. ئەمما ئۇ شىنجاڭ بىلەن تىبەتتە ئالاھىدە قەبىھ شەكىللەردە داۋاملاشماقتا. يەنى ئادەتتە ئۇرۇش - تېپىش بىلەن بىرگە ساقچىلارنىڭ توك كالتىكى بىلەن ئۇرۇش، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ پۇت قولىغا چىتە سېلىپ باغلاش ۋە ئازاپلىق شەكىلدە ئېسىپ قويۇش، تىرناق ئاستىغا يىڭنە سانجىش ياكى موچىن بىلەن تىرناقلىرىنى يۇلۇش قاتارلىقلار. خەۋەرلەردە دېيىلىشىچە، شىنجاڭدا ئالاھىدە ئەپچىل قىيناش ئۇسۇللىرى تەرەققى قىلغان ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇكۇل سېلىپ نېرۋىسىدىن ئاداشتۇرماق، ئاغزى - بۇرنى ۋە جىنسى ئەزاسىغا ئۇندەك سۇقۇلغان قاتتىق ئاچچىق لازا قاتارلىق نەرسىلەرنى كىرگۈزۈش، سۇيىدۇك يولىغا ئات قىلى ۋە تىكەنلىك تۆمۈر تاياق كىرگۈزۈش قاتارلىقلار بار. ئۈرۈمچىدە قىيىن - قىستاققا ئېلىنغان بىر كىشىنىڭ ئېيتىشىچە، قىيناش ئۆيىدە ئۇنىڭ

www.uyghurweb.net

قاتتىق ئاغرىق ئازاۋىغا چىدىماي تامغا ئۇسۇپ، بىر ھەر ۋەقە چىقىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ بېشىغا بىر خىل تۆمۈر قالپاق كىيدۈرۈپ قويۇلغان. شىنجاڭلىق بىر سابىق سوتچىنىڭ خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىغا ئېيتىشىچە، تۇتقۇن پىرسەنت جاۋابكار ئىقرار قىلدۇرۇش ئۈچۈن قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنغانلىقىدىن شىكايەتچى ئىكەن. جۇڭگونىڭ باشقا ئۆلكىلىرىدىكى گېزىت خەۋەرلىرىدە ساقچىلارنىڭ جىنايەتچىلەرنى قىيىنغانلىقى تۇيۇقسىز تەكشۈرۈلگەنلىكى ھەققىدە داۋا قىلىنغانلىقىغا ئائىت خەۋەرلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەمما ھەيران قالارلىقكى، بۇ خىل خەۋەرلەر شىنجاڭنىڭ ئاخبارات ساھەسىدە يوق.

شىنجاڭ جۇڭگو ئىچىدىكى ھازىرغىچە سىياسىي جىنايەتچىلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان نامى چىققان بىردىنبىر ئۆلكە.(40) خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى 1997 ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ ئۆلكىدە 210 نەپەر كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلىكى ۋە 190 نەپەر كىشىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، بۇلارنىڭ ئاساسلىقى سىياسىي ۋە دىنىي «جىنايەت» ئۆتكۈزگەن ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى خەۋەر قىلغان. كېيىنكى يىللاردا يەنە ئۇيغۇرلارغا ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىش ئوخشاش نىسبەتتە داۋام قىلغان. بىر تارىخچىنىڭ ھېسابلاپ چىقىشىچە، شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئۆلۈم جازاسىغا ئۇچراش نىسبىتى خەنزۇلارنىڭكىدىن ئون ھەسسە ئارتۇق بولغان.(41)

ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغان ئالاھىدە جىنايەتلەر 2001 ـ يىلى 4 ـ ئايدىكى قانۇنچىلىق ۋە تۈزەش ھەرىكىتى داۋامىدا بىر رەھبەرنىڭ خاتىرە دەپتىرىگە يېزىلغان. مەسىلەن: گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىدە بۇ مەزگىلدە ئىقتىسادىي جىنايەتلەر ئوغۇرلۇق، ئالدامچىلىق، چىرىكلىك، پارىخورلۇق قاتارلىقلار زەربە بېرىشتىكى ئاساسلىق نىشان قىلىنغان شاخىيدە، زەربە بېرىش شامىلىدىن پايدىلىنىپ، ئاسىيا تىنچ ئوكيان رايونى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق يىغىنى ئۈچۈن كېلىدىغان زىيارەتچىلەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن شەھەر تازىلانغان. شىنجاڭدا بولسا بۇ ھەرىكەتلەر ئىككى يىل ئىچىدە «بۆلگۈنچىلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش» ئۈچۈن قوللىنىلماقتا. نەچچە مىڭ ئۇيغۇرنىڭ مىللەتچى، بۆلگۈنچى ۋە رادىكال دىنچى دېگەن قالپاقلار ئاستىدا تۇرمىلەرگە ئېلىنىشى، ئېغىر قىيىن ـ قىستاقلارغا ئۇچرىشى ۋە ئىز ـ دېرەكسىز غايىپ بولىشى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئادەتتىكى ئىشقا ئايلىنىپ قالدى.

ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭدىكى قانۇنچىلىق ۋە تۈزەش قۇرۇلۇشى ھەرىكىتى ئارقىلىق يەتمەكچى بولغان مەقسىتىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەمما بۇ يەردىكى دەرىجىدىن تاشقىرى قاتتىق زۇلۇم ۋە دىكتاتۇرىنى باشقىچە ئىزاھلاشقا توغرا كېلىدۇ.

تارىخىي پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، چەتئەللىكلەر جۇڭگولۇقلارنى ھەم قورقۇنچاق ھەم ھاكاۋۇر قىلىۋەتكەن. ئەمەلدارلار، بولۇپمۇ شىنجاڭغا يېڭى كەلگەن باشلىقلاردىكى مىللەتچىلىك، يەنى يېقىندا ئەنگلىيەدە مودا بولغان ئاتالغۇ «تۈزۈملەشتۈرۈلگەن ئىرقچىلىق» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بيوروكراتچىلىق بىزنى ھەيران قالدۇرماسلىقى مۇمكىن. بۇ خىل روھىي ھالەت جۇڭگولۇقلارنىڭ پىسخىكىسىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. بۇنى ھۆكۈمەت تۈزۈلمىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان. تەيىنلىگۈچى ۋە بۇيرۇق چىقارغۇچى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگان شىنجاڭنى چۈشەنمەيدۇ ياكى ئاز چۈشىنىدۇ. ئۇنى ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدار يۇقىرىدىن قورقۇپ، ھوقۇقىدىن ئەنسىرەپ ياشايدۇ. ھەتتا

يېزىلاردىكى ساقچىلاردىن باشلاپ ھەممىسى پارتكوم شۇجىسىغا مۇتلەق بويسۇنىدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلىق تاجىنىڭ ئىلگىرىكى خانلىق سۇلالە ۋاقتىدىكىچىلىك جەلپ قىلىش كۈچى يوق.

ئىسلامدىن قورقۇش ئەڭ ئېنىق بىر كېسەللىكتۇر. جۇڭگولۇق ئەمەلدارلار دىنىي ئەسەبىيلىك چۈمپەردىسىنىڭ ئىچىدە «ۋەتەننى پارچىلاش» قا ئۇرۇنغان ھىلىگەر خائىنلار بار دەپ قارايدۇ. شىنجاڭدىكى توققۇز مىليون مۇسۇلماننىڭ ئارىسىدا دىنىي ئەسەبىيلەرنىڭ بارلىقى ئېنىق. مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان» دۆلىتى قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ بارلىقىمۇ ئېنىق. ئەمما ھۆكۈمەت ھازىرغىچە چۈچۈرىنى خام ساناپ كەلدى. ئۇلارنىڭ مەسىلىلەرنى ئانالىز قىلغاندىكى كۆز قارىشى ئۆزىنىڭكىنى مۇتلەق توغرا دەپ قارايدىغان ساددا كۆز قاراشتۇر.

گەرچە ھۆكۈمەت خەۋەرلىرى جانلىقلىقتىن يىراق بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خەنزۇلارنىڭ ئەسىرلەردىن بۇيانقى مۇسۇلمان تۈركلەرگە بولغان ئۆلچەملىك كۆز قارىشىنى ئىپادىلەپ بەردى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە مۇسۇلمان تۈركلەر پەرقلىق ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشەنچىسىز، دىندار ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزگىرىشچان ھەم پارتلىغۇچى دېگەندەك. بۇلارنى ئەدىپ ئەيچىن ۋۇ يەكۈنلەپ چىققان. ئۇ 1930 - يىلى مۇنداق دەپ يازغان:

«مۇنبەت ۋادىلاردا پاراغەتتە ياشاۋاتقان مۇسۇلمان ھورۇن دېھقانلار ئازغا قانائەت قىلىپ، كۆپكە شۈكۈر قىلىدۇ. قايغۇسى ئاز، خوشلۇقى كۆپ. ئۇلارنىڭ ئاخۇنۇملىرى ئۇلارنى كاپىرلارنىڭ قېنىنى ئېقىتىش ئۈچۈن چاقىرغان ھامان، دەرھال ئۆزگىرىدۇ. بۇنى كۆرۈش ئىنسانىنى ئۈمىدسىزلىككە چۈشۈرىدۇ. بۇ پاراسەتلىك، تىنچلىقپەرۋەر، مۇلايىم، تەمكىن، خۇشچاقچاق ۋە ناخشا خۇمار خەلقنىڭ نېمە ئۈچۈن ھەر زامان قوزغاتقۇچى تەبلىغچىلىرىگە ئەگىشىپ، قورال كۈچى ۋە زورلۇق ئىشلىتىپ «ئەقىللەرنى ھەيرەتتە قالدۇرۇش» قا تەييار تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈشكە ئىقتىسادىي بىسىملارلا يېتەرلىك ئەمەس.» ئەيچىن ۋۇنىڭ قارىشىچە، بۇنىڭ جاۋابى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا تولۇپ يېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بىر قولىغا قىلىچ، بىر قولىغا قۇرئان ئېلىپ كۈرەش قىلىپ «ئۆچمەنلىكنىڭ قورقۇنچلۇق ئەنئەنىسىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن... ئۇلارنىڭ ئېتىقادى ئازراق كەمستىلىشكە ئۇچرىغان ھامان، ئۇلار دەرھال ھەر قانداق بەدەل تۆلەشتىن چېكىنمەيدىغان دىنىي ئەسەبىي تەلۋىگە ئايلىنىدۇ».(42)

دىنىي ئامىلنى ھەرگىزمۇ سەل چاغلاشقا بولمايدۇكى، بۇنى شىنجاڭنىڭ تارىخى ئۆگەتكەن. ياقۇپ بەگ دىندىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەن. 1933 - يىلى خوتەندە مەيدانغا كەلگەن ئۆمرى قىسقا جۇمھۇرىيەت ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگولۇقلارغا بولغان چەكسىز غەزەپ - نەپرىتىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن. 1944 - يىلى غۇلجىدا قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەت خەنزۇلارغا بولغان غەزەپ نەپرىتىنى تەس كونترول قىلغان. غەرب دىپلوماتىيىسى دىنىنىڭ سىياسەتكە ئارىلىشىشىغا يول قويمىغانلىقى ئۈچۈن بەزىدە مەغلۇپ بولغان. جۇڭگولۇق خەنزۇ كادىرلارنىڭ دىن — ماددى تەرەققىيات جەريانىدا شەكىللەنگەن، مېڭىنى زەھەرلەيدىغان خۇراپات دېگەن كۆز قاراشتا تەربىيىلەنگەنلىكى توغرىمۇ؟

ئەمما دىنىنىڭ مۇھىملىقىنى، بولۇپمۇ دىنسىز ھۆكۈمەت بىلەن تەس چىقىشىدىغان ئىسلام دىنىنى تونۇش كېرەك. بۇ دېگەنلىك دىنغا ئىشەنگۈچىلەرنىڭ پىسخىكىسىنى چۈشىنىش لازىم دېگەنلىكتۇر.

www.uyghurweb.net

بۇنىڭ مەنىسى كېڭەشمەكتۇر. چۈنكى مەسىلەن: چوڭ قەتلىئام ۋە زىيانكەشلىك قىلىشلار تەرەققىياتقا زىت ئىشلاردۇر. گەرچە ئەيچىن ۋۇ ئۆزىنىڭ خەلققە ئوخشاشلا، مۇسۇلمانلارنى كۆلكىلىك ئەسەبىيلەر دەپ قارايدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ گېنېرال زوزۇڭتاڭنىڭ 1877 - يىلىدىن كېيىن مۇسۇلمانلارغا قىلغان مۇئامىلىسىنى تەنقىد قىلغان. «كېيىنكى چۈشەنچىلەردىن شۇ ھاسىل بولدىكى، قەبىلىلەرنى ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئەقىدە - ئېتىقادلىرىنى ۋەيران قىلماي تۇرۇپمۇ مۇقىم بىر ھۆكۈمەت تۈزۈمى ئاستىغا ئەكەلگىلى بولىدۇ ۋە بۇنداق قىلىش ئۇلارغا نىسبەتەن جۇڭگو ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ناتونۇش، ئەمما توغرا ئىدارە قىلىشىغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇۋاپىق كېلىشى مۇمكىن».(43) ئەيچىن ۋۇ 1930 - يىللاردىكى مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرسىنىڭ خاتا ئىدارە قىلىش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. لاياقەتسىز دوتەي - ئامباللار ئادالەتسىزلىك بىلەن قانۇن ئىجرا قىلغانلىقى ئۈچۈن قوزغىلاڭلار غەلىبە قىلغان. چۈنكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى نان قېپىلار ئىدارە قىلىۋاتاتتى. ئەيچىن ۋۇ: «بۇ ئاساسلىق ئەسكىرى كۈچلەرنىڭ تۈگىشىشى ئەمەس، بەلكى ئىنسانلارنىڭ ئەخمەقلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئىنسانلار ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئىش قىلغان بولسا، بەلكى پاجىئەلەردىن ساقلىنىش مۇمكىن ئىدى.» دەيدۇ.

ھەتتا ماركسىنىڭ ۋەتىنىدىن يىراق جۇڭگودا كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتنىڭ تىكلىنىشىنىڭ ئوبيېكتىپ ئامىللىرىنى تەسلەشتۈرىدىغان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدە چەكلىمىلىرى بار. ئۇنىڭ قاتتىق بيوروكراتىك قۇرۇلما بىلەن، بىكىنمىچىلىكتە ياشاپ ئادەتلەنگەن خەلقنىڭ تار نەزەر دائىرىسى بىلەن ۋە دوگما ئەقىدىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار. پارتىيە لۇشيەنىدىكى ئامىللىرىنى گۇمانلىنىپ سوئال سوراش ئەمەس، بەلكى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتۇر.

بۇ خىل چەكلىمىنىڭ بىر مىسالى شۇكى، نۇرغۇن يىللاردىن بۇيان شىنجاڭدىكى قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىشلەر ھەممىسى خەۋەر قىلىنمىدى ۋە «ۋەقە»، «لۈكچەكلىك ھەرىكىتى» ياكى «بۆلگۈنچىلىق ھەرىكىتى» دېگەندەك ئېنىقسىز ئاتالغۇلار بىلەن نىقاپلىنىۋېتىلدى. تاسادىپى ھالدا، غۇلجا ۋەقەسى كۆلىمى زور ۋە قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرنى يوشۇرۇش مۇمكىن بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا خەۋەر قىلىندى، ئەمما پەقەت ھۆكۈمەتنىڭ ئاغزىدا تەھرىرلىنىپ ئاندىن خەۋەر قىلىندى.

2001 - يىلى 12 - ئايدا، يەنى نيويوركتىكى دۇنيا سودا مەركىزى ۋە ۋاشىڭگىتوندىكى بەش بۇرجەكلىك بىنا تېررور ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئىككى ئايدىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ خەۋەر قىلىش لىنىيىسى تۇيۇقسىز ئۆزگەردى، «شىنجاڭ گېزىتى» دە خېلى بۇرۇندىن باشلاپ ئۆلكە ئىچىدە يۈز بەرگەن بىر يۈرۈش تېرورلۇق ھەرىكەتلىرى خەۋەر قىلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، ئوت قويۇش، زەھەرلەش ۋە پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇش قاتارلىقلار بار ئىدى.

بۇ ئۆزگىرىش سىياسىي ئىدى. پۈتۈن دۇنيا تۇيۇقسىز ھالدا رادىكال ئىسلامچىلاردىن قورقۇپ تۇرغان ۋە ئامېرىكا زۇڭتۇڭى جورجى بوش «تېررورىزمغا قارشى ئۇرۇش» ئېلان قىلىپ ئافغانىستاندىكى تالىبانغا ھەربىي ھۇجۇم باشلىغان بىر ۋەزىيەت بېيجىڭنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ئارقا ھويلىسىنى تازىلىشىنى تېخىمۇ ئاسانلاشتۇردى. ھازىر بارلىق مۇسۇلمانلار، بولۇپمۇ كۆپ سانلىق ئۇيغۇرلار ھەممىسى يوشۇرۇن تېرروزچىلار ئاتالدى. ئىلگىرى كومپارتىيە ئۇلارنى دىنىي تونغا

www.uyghurweb.net

ئورۇنىۋالغان بۆلگۈنچىلەر دەپ ئاتىغان بولسا، ئەمدىلىكتە ئۇلارنى دۆلەتنى ئاغدۇرۇشقا ئۇرۇنغان ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى دەپ ئەيىبلەيدىغان بولدى.

جۇڭگولۇقلار شىنجاڭدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقلارنى ھەمىشە چەتئەل كۈچلىرىنىڭ تەسىرىگە دۆڭگەپ كەلدى. بىر چاغلاردىكى چەتئەللىك دۈشمەن «سوتسىيالىستىك جاھانگىر» (سوۋېت ئىتتىپاقى) ئىدى. يەنە بىر چاغلاردا بولسا تۈركىيەدىكى مۇھاجىر ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «پانتۈركىست»لەر چەتئەللىك دۈشمەن ھېسابلاندى. ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا ھەمىشە دېيىلگىنىدەك، ھەتتا 1996 ـ يىلىدىكى پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ يىغىنىدا دۈشمەننىڭ «ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى خەلقئارا ئەكسىلئىنقىلابچى كۈچلەر» ئىكەنلىكى كۆرسىتىلدى. دۆلەت ئىچىدىكى ھەر بىر قالايمىقانچىلىقنىڭ پەردە ئارقىسىدا چەتئەل كۈچلىرىنىڭ سۈيقەستى بارلىقىنى كۆرۈش جۇڭگولۇقلارنىڭ كونا ئادىتى ئىدى. 1945 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىكى سابىق ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ كۈزىتىشىچە جۇڭگو ھۆكۈمىتى «شىنجاڭدىكى ۋەقەلەرنى ئىزاھلاش ئۈچۈن ئىچكى قىسىمدا يېتەرلىك سەۋەبلەر بار» دېگەننى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلغان.(44)

بۇ قاراشلارنىڭمۇ ئاساسى بار ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چار رۇسىيەنىڭ شىنجاڭدا كۈچلۈك تەسىرى بار ئىدى. چەتئەلدىكى مۇھاجىر ئۇيغۇرلار مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان» نامى ئاستىدا تەشكىلات قۇردى. ئامېرىكا جۇڭگو ئىچىدىكى كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىنى ئېغىر بىر مەسىلە سۈپىتىدە كۆرسىتىپ، دۇنيادا بەلگىلىك غۇلغۇلا قوزغىدى. ئافغانىستاندىكى ئەل قائىدە تېرروررچىلىرى بازىسىدا دەرۋەقە بەزى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بارلىقى بايقالدى. گەرچە ئاز بىر قىسىم كىشىلەر جىددى مۇئامىلە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردە ھەقىقەتەن «پانتۈركىست ھەرىكىتى» مەۋجۇت ئىدى. ئىران ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئىسلام دىنىغا ئائىت كىتاب، ئۇنىڭغا ئائىت ئىنتىلىرى ۋە ئىئانە پۇللىرىنىڭ كېلىپ تۇرىۋاتقانلىقىدا شەك يوق ئىدى. گەرچە مەملىكەتنىڭ ئىچىدىلا يېتەرلىك قورال ۋە پارتلاتقۇچلار بار بولسىمۇ، ئەمما بۇ نەرسىلەر يەنە ئەتكەسچىلىك يولى بىلەن كىرىپ تۇرىۋاتاتتى.

لېكىن بۇ يەردە باشقا بىر سوئالنى سوراشقا توغرا كېلىدۇ:

دۈشمەن ئۆز ئىچىدىكى ئاساسلىق ئاجىزلىقىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن، ھەقىقىي سانلىق مەلۇماتلارنى، نىسبەتلەرنى مۇبالىغىلەشتۈرۈپ، ساختىلاشتۇرۇپ كۆرسىتىشتىن مۇستەسنامىدۇ؟

پارتىيىنىڭ دائىمىي تەھلىلىدىن كېيىن، 1993 ـ يىلى بۆلگۈنچىلىك توغرىسىدا بىر ئىچكى تەتقىقات ماتېرىيالى ھازىرلانغان. (بۇنىڭدىكى بارىن توپىلىڭىغا ئائىت مەزمۇنلار ئىلگىرى نەقىل كەلتۈرۈلدى.)(45) بۇنىڭدا پارتىيە سېپىدە بەزى ئاجىزلىقلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى، ئەمما بۇندىن كېيىن ئاجىزلىقلارنى چۆرۈپ تاشلىۋېتىپ، پارتىيە سېپىنى جۇشقۇن، جەڭگىۋار ھالەتكە كەلتۈرۈش لازىملىقى سۆزلەنگەن. «بىز دىنىي خىزمەت، ئالدىنقى سەپنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش (بىرلىكسەپ) خىزمىتى ۋە ئاممىۋى تەربىيە خىزمىتىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ياخشى ئىشلىيەلمىدۇق» دەپ ئېتىراپ قىلغان. بۇ يېتەرسىزلىكنىڭ پۈتۈنلەي تەشۋىقاتنىڭ كەمچىل بولىشى تۈپەيلى بولغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ تەتقىقات ۋە تەھلىلدە مۇسۇلمانىنىڭ باشقا مۇسۇلمانلارنى، يەنى مەسجىدتە ناماز ئوقۇمىغان، روزا تۇتمىغان ۋە ياغلىق ئارتمىغانلارنى كەمسىتكەنلىكىگە ئائىت مىساللار بېرىلگەن.

ئەمما خەنزۇلارنىڭ مۇسۇلمانلارنى چەتكە قاققانلىقى توغرىسىدا بىر ئىغىزمۇ گەپ يوق. ئۇنىڭدا «مەخپىي ئىسلامىي شەرىئەت» نىڭ گۇناھكارلارنى جازالىغانلىقى ۋە «ئۇلارنى خالىغانچە ئۇرغانلىقى» سۆزلەنگەن. ئەمما دۆلەت قانۇن ئورۇنلىرىنىڭ خالىغانچە سۇلاپ قويۇش، قاماققا ئېلىش، جىنايەت بېكىتىش، قىيىن ـ قىستاققا ئېلىش ۋە ئۆلتۈرۈش قاتارلىق قىلمىشلىرى تىلغا ئېلىنمىغان.

دەرۋەقە، بۇ تەتقىقات ۋە تەھلىلنىڭ يازغۇچىلىرى جۇڭگونىڭ سىرتىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى مىللەتچىلىك ھاۋاسىغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆزەتكەن. بۇنىڭدىكى ئېنىق بىر رېئاللىق بەلكىم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇيۇقسىز غۇلاپ چۈشىشى ۋە ئۇچى شىنجاڭ بىلەن چېگرىداش بولغان بەش جۇمھۇرىيەت: قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان ۋە تۈركمەنىستاننىڭ مۇستەقىل بولۇشى بولسا كېرەك. ھۆججەتنىڭ يازغۇچىلىرى دۆلەت ئىچىدىكى دېمۇكراتىيەگە بولغان ئېھتىياج ۋە ئىغىر ئالۋاڭ ـ ياساق ۋە ھۆكۈمەت ئىچىدىكى چىرىكلىككە قارشى جۇڭگونىڭ باشقا رايونلىرىدا يۈز بەرگەن دېھقانلارنىڭ نارازىلىق ھەرىكەتلىرى توغرۇلۇق سۆز ئاچمىغان. ھەتتا نۇرغۇن كىشىنى ئەتراپىغا تارتقان فالون گۇڭپىسى بىدئەت تەشكىلاتىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش ھادىسىسىنىڭ سەۋەبى روھى قاغجىراش ۋە مەنىۋى ئاچلىق تۈپەيلى كېلىپ چىققان كېسەللىك ئالامىتى ئىكەنلىكىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن. مەسىلىگە ئەڭ يېقىندىن ھۆكۈم قىلالىغان تەتقىقاتچىلار ئويغىنىپ ئۆز ـ ئۆزىنى تەنقىد قىلغان ھالدا «خەلق ئارىسىدىكى ئۆز ئارا ھەمكارلىقتا قويۇلغان نامۇۋاپىق چەكلىمىلەر» ۋە «ئۇششاق ئىگىلىكنىڭ قاتتىق كونترول قىلىنىشى» نەتىجىسىدە بازارلاردىكى ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ مالماتاڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

ئانالىزچىلار تەتقىقاتنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلىگەندىن كېيىن، كۆرەش قىلىش ئاتالغۇسىنى ئىشلىتىپ، بۇندىن كېيىن داۋاملىق ھالدا «ماركىسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى» نى ئۆگىنىش، بولۇپمۇ بۇنى ياشلار ئارىسىدا ئىزچىل تەشۋىق قىلىش، ماۋجۇشىنىڭ يوليورۇقىغا ئەگىشىپ مېڭىپ، ئىقتىسادنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش، كادىرلارغا ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قەتئىي ئىشىنىش ۋە تايىنىش، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش لازىملىقىنى تەكىتلىگەن.

بۇ خۇلاسىلەر رەھبەرلىكنىڭ ئادەتتىكى قائىدە ـ يۇسۇنلىرىنى ئاددى ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئۇلارنىڭ زاغرا تىلى بويىچە ئېيتقاندا، يازغۇچىلارغا بىر ئاز ئەركىنلىك بېرىلگەن. ئومۇمەن، يولداشلار كۆز ئالدىدىكى تەھدىتتىن بىغەم ھالدا خاتىرجەم ئۇخلىغانلىقى، پەرۋاسىز يۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئەيىبلەنگەن. بۆلگۈنچىلىك خىيىم ـ خەتىرىگە نىسبەتەن ھەر ۋاقىت ھوشيار تۇرۇش كېرەكلىكى تەكىتلەنگەن. بەزى يولداشلار باھانە سەۋەب كۆرسىتىپ: «بىز مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا گەپ قىلمىغان... چاغدا ھەممە ئىش ياخشى ئىدى. قاچان ھەر يىلى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى توغرۇلۇق سۆزلىدۇق، شۇندىن باشلاپ ھەر يىلى چاتاق چىقتى» دېدى. بۇ ئىنتايىن خاتا قاراش. ئەڭ مۇھىمى بۆلگۈنچىلىكنى بىخ ھالىتىدە يوق قىلىش كېرەك. شەھەرلەرگە قارىغاندا يېزىلار تېخىمۇ قاتتىق تۇتۇلىشى ۋە چېگرا رايونلاردىكى خادىملار تېخىمۇ سەگەك بولۇشى كېرەك.

1996 ـ يىلى باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئېچىلغان مەركىزى كومىتېت يىغىنىدا ئىدىيىدىكى يېتەرسىزلىكلەر كۆرسىتىلىپ، گەرچە شۇنچە كۆپ تەشۋىقات خىزمىتى

www.uyghurweb.net

ئىشلەنگەن، پاراكەندىچىلىكلەر كونترول قىلىنغان، يەر ـ يەرگە ئىشپىيونلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان، جازا ھۆكۈم قىلىنغان ۋە ئاممىۋى سەپەرۋەرلىك قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما نېمە ئۈچۈن شىنجاڭدا شۇ قەدەر كۆپ مەسىلىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز مەيدانغا چىقىۋاتقانلىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تەپسىلىي ئىزاھلاندى. 1996 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئېچىلغان يىغىننىڭ ھۆججىتى «مۇتلەق مەخپىي» دېگەن بەلگە بىلەن پېچەتلىنىپ، سىياسىي بۇيرۇق شەكلىدە مەركىزى كومىتېتنىڭ «سىياسىي قانۇن كومىتېتى» تەرىپىدىن شىنجاڭغا يوللاندى.(46)

بۇ ھۆججەتتە، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈش شۇئارىنى تېخىمۇ جاراڭلىق ھالدا توۋلاش، پارتىيىلىك كادىرلار ۋە ئەسكەرلەرنى تېخىمۇ ئىشەنچلىك ھالدا تەربىيىلەش، «قانۇنسىز تەشكىلاتلار» نى يىلتىزىدىن يىمىرىپ تاشلاش، تەشۋىقات ۋاستىلىرى ۋە دەرسلىك كىتابلارنى تەكشۈرۈش، يەنە بىر قىزىقارلىق ماددا ـ چەتئەللەر بىلەن ئۇقۇغۇچى ئالماشتۇرۇش پىلانلىرىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق چارە ـ تەدبىرلەرگە قاتتىق يۈلىنىش لازىملىقى تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. باشقا تارماقلاردىن ساقچىلارنى تېخىمۇ ياخشى تەربىيىلەپ، ئەمگەك مەيدانلىرى ۋە تۈرمىلەرنىڭ رولىدىن تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ھالدا پايدىلىنىش تەلەپ قىلىندى. شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىندى. بىڭتۇەن بولسا خەنزۇلار باشقۇرىشىدىكى قوشۇمچە ھەربىي ھازىرلىق قۇرۇلۇش ئورگىنى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىچە سالاھىيىتىنى كېيىنكى باپتا بايان قىلىمىز. ئەمما بۇ يەردە كىچىككىنە ياخشى نەسىھەت بولغان. يەنى ھۆكۈمەت ھەممە ۋەقەنى مىللىي دەپ مۇئامىلە قىلماسلىق ۋە توقۇنۇشلارنىڭ مىللىي خاراكتېر ئېلىشىغا يول قويماسلىقىنى تەشەببۇس قىلغان.

2001 ـ يىلى 6 ـ ئايدا جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئون بىر ئۆلكىدە يۈز بەرگەن داڭلىق توپىلاڭلارنى خەۋەر قىلدى ۋە بۇنىڭدا شىنجاڭنى ئالاھىدە تىلغا ئالدى. ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكى ھەرىكىتىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ مۇقىمسىزلىقنىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقى، بۇنىڭدىكى خاتالىقنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتى «ئۇيغۇرلارنى تەربىيىلىدى ۋە ئۇلارغا قورال بەردى» دەپ ئەيىبلىگەن ئافغانىستاندىكى تالىبان ھۆكۈمىتىدە ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.(47)

ھالبۇكى، يۇقىرىقى ئانالىزلاردىن تاشقىرى، شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقىنى خالىغانچە ئىشلىتىۋاتقانلىقى بىلىنىپ تۇرماقتا. قارىماققا بۇ يەردە ئەنسىرەش، تەمتىرەش ۋە پارتىيىنىڭ دانا سىياسىتىدىن قىلچىلىك بولسىمۇ شۈبھىلىنىش مەۋجۇت ئەمەس. سىياسەت دېمەك ئەڭ كىچىك بىر غەيرى كۆز قاراشتا بولغانلىكى ئۇيغۇرنى جازالاش ۋە قارشىلىق كۆرسەتسە تېخىمۇ قاتتىق جازالاش دېمەكتۇر. بۇ يەردە شىنجاڭنى زىيارەت قىلغانلىكى ھەر كىشى ئېنىق كۆرگەن بىر رېئاللىق، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ «بۇيۇك جۇڭخۇا ئائىلىسى» دە ئۆگەي باللىق ئورنىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى پارتىيىنىڭ ھېس قىلغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق ئالامەت يوق. جۇڭگونىڭ قۇملۇقتىكى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرى دەسلەپتە جۇڭگولۇق سۇرگۈنلەرنى يۆتكەش بىلەن بەرپا قىلىنغان. ھازىر بۇ يەرلەرگە شەرقتىن كەڭ كۆلەمدە خەنزۇ كۆچمەنلەرنى كۆچۈرۈش تۈپەيلى پەيدا بولغان غەزەپ ـ نەپرەتلەرگە پىسەنتمۇ قىلىپ قويمىدى. ئەمدى شىنجاڭدىكى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىغا قاراپ باقايلى.

www.uyghurweb.net

ئىزاھاتلار

(1) بۇ ئۇقتۇرۇش «قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىشخانىسى» غا ئېسىلغان.

(2) ساياھەتچىلەرگە تارقىتىلغان تەشۋىقات ۋارىقى، 2002 ـ يىلى قەشقەر.

(3) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى: «ئالاھىدە خەۋەر» 10 ـ بەت.

(4) ئوكسفورتتىكى كېستون ئىنستىتۇتى: كوممۇنىست دۆلەتلەردىكى دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى كۆزىتىدىغان بىر ئورگان. «Frontier» 2002 ـ يىل 3 ـ سان.

(5) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى: «ئالاھىدە خەۋەر» 12 ـ بەت.

(6) كېستون ئىنستىتۇتى: «Frontier» 2003 ـ يىل 3 ـ سان.

(7) بەزى مەنبەلەردە ئۇنى قىرغىزىستاندا تۇغۇلغان دېيىلگەن.

(8) جۇڭگو ئاخبارات ئورگىنى 2000 ـ يىل 6 ـ دېكابىر.

(9) ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى 2002 ـ يىل 5 ـ ئىيۇن.

(10) 1988 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىكى تېلېگرامما «شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى» 1988 ـ يىلى كۈز پەسىللىك 19 ـ ساندا خەۋەر قىلىنغان.

(11) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى: «ئالاھىدە خەۋەر» 13 ـ 14 ـ بەتلەر.

(12) خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى: «كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئېغىر دەپسەندە قىلىنىشى» 52 ـ بەت.

(13) خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى: «كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئېغىر دەپسەندە قىلىنىشى» 78 ـ بەت.

(14) «شىنجاڭ گېزىتى» 1998 ـ يىلى 17 ـ ئىيۇل.

(15) «ھەپتىلىك خەۋەر» 1990 ـ يىلى ئۆكتەبىر.

(16) بېككېر: «جۇڭگولۇقلار» 4 ـ 370 ـ بەتلەر. تۇرۇمنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن.

(17) 1980 ـ يىلى يۈز بەرگەن بۇ ۋەقە ئالپتېكىننىڭ «32 ـ يىللىق مۇھاجىرلىقتىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندا كۆرگەنلىرىم» ناملىق ئەسىرىدە تەپسىلىي بايان قىلىنغان. 153 ـ بەت.

(18) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى: «ئالاھىدە خەۋەر» 7 ـ بەت.

(19) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى: «ئالاھىدە خەۋەر» 7 ـ بەت، بۇ ۋەقە شۇ يىلى يۈز بەرگەن.

(20) خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى: «مەخپىي زوراۋانلىق» 4 ـ 5 ـ بەتلەر. «كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئېغىر دەپسەندە قىلىنىشى» 64 ـ بەت.

(21) دىللون: «شىنجاڭ: ئاز سانلىق مىللەتلەر، بۆلگۈنچىلىك ۋە كونترول».

(22) جۇڭگو كومپارتىيىسى: «بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش» 7 ـ بەت.

(23) جۇڭگو كومپارتىيىسى: «بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش» 7 ـ بەت.

(24) يازغۇچى بىلەن سۆھبەت. 2000 ـ يىل 13 ـ ئاپرېل.

(25) «Der Spiegel» 1993 ـ يىل 13 ـ سېنتەبىر. دىللون: «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر، بۆلگۈنچىلىك ۋە كونترول» 25 ـ بەتتە نەقىل قىلىنغان.

(26) «Xingdao» شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى. 1993 ـ يىل 6 ـ ئايدا تىلغا ئالغان. دىللون: «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر، بۆلگۈنچىلىك ۋە كونترول» 26 ـ بەت.

(27) خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى: «كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئېغىر دەپسەندە قىلىنىشى» 19 ـ بەت.
(28) 1999 ـ يىلى سەئۇدى ئەرەبىستاندا مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى يىغىنىدا گېنېرال رىزا بەكىنىڭ سۆزلىگەن نۇتقىدىن ئاربىە.
(29) خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى: «كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئېغىر دەپسەندە قىلىنىشى» 19 ـ بەت.
(30) بۇ ۋەقە توغرىسىدا خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى خەۋەرنىڭ ئىسپاتلانمىغانلىقى، ئەمما بۇ خىل قانۇنسىز ھالدا ئۆلتۈرۈش قىلمىشلىرىغا نىسبەتەن ھۆكۈمەتنىڭ سۈرۈشتە قىلمىغانلىقىنى بىلدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى.
(31) «شىنجاڭ گېزىتى» 1997 ـ يىل 28 ـ ئىيۇن.
(32) جەك چېرچۋاردنىڭ «نىيويورك ۋاقتى» غا يازغان خېتى. 2000 ـ يىلى 31 ـ ئۆكتەبىر.
(33) بىكقۇئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 87 ـ بەت.
(34) تۈركىيەدىكى بىر ئۇيغۇر سودىگەر بۇ خەۋەرنى ئىستانبۇلدىكى شەرقىي تۈركىستان مىللىي مەركىزىگە يەتكۈزگەن.
(35) «جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچىدە» 1999 ـ يىل 1 ـ ئىيۇن ۋە ئىنتېرنېت.
(36) «2000 « El Mundo ـ يىل 10 ـ سىنتەبىر. رېتىر ئاگېنتلىقى بېيجىڭ خەۋىرىدىن نەقىل.
(37) كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ بىر نەپەر سابىق تەتقىقاتچىسىنىڭ مۇئەللىپ بىلەن قىلغان سۆھبىتى. 2002 ـ يىلى يانۋار.
(38) لىپي: «شىنجاڭدا تۈرك مۇسۇلمان مەسىلىسى» 237 ـ بەت.
(39) خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى: «كىشىلىك ھوقۇقنىڭ ئېغىر دەپسەندە قىلىنىشى» 44 ـ بەت.
(40) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزىنىڭ 2000 ـ يىلى 21 ـ نويابىردىكى خەۋىرىگە قارىغاندا 1990 ـ يىلدىن كېيىن تىبەت بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىكى سىياسىي جىنايەتچىلەرگە ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنمىغان.
(41) مارىيە خولزمان: 2001 ـ يىلى 17 ـ ئۆكتەبىردە بېلگىيە پايتەختى برۇكسېلدە چاقىرىلغان «جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىشغالىدىن 50 يىل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى» تېمىسىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز.
(42) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 6 ـ 57 ـ 255 ـ بەتلەر.
(43) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 258 ـ بەت.
(44) گ. تۈررال فورببس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 182 ـ بەتتىن نەقىل ئالغان. 4 ـ باپتىكى 42 ـ ئىزاھاتقا قاراڭ.
(45) جۇڭگو كومپارتىيىسى: «بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش».
(46) بۇ ھۆججەت ئاشكارىلىنىپ قالغاندەك قىلىدۇ. بىر ئۇيغۇر مۇھاجىر ئۇنى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ 1999 ـ يىلى ئاۋغۇستتا ئىنتېرنېتتا ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ راستلىقىغا گەپ كەتمەيدۇ.
(47) «يېڭى ۋەزىيەتتە خەلق ئارىسىدىكى زىددىيەتلەر توغرىسىدا تەتقىقات». بېيجىڭ مەركەز ئاخبارات ئىشخانىسى تەرجىمە ۋە تەھرىرلىك بۆلۈمى 2001 ـ يىل ئىيۇن.

www.uyghurweb.net

www.uyghurweb.net

يەتتىنچى باب قۇملۇقتىكى ئىسكىلىتلار

سۇرلۇك قۇملۇقتا چۆل يولىدىن بىر قانچە يۈز مېتىر ئۇزاقتا ئالتۇنتاغدىن شاماللار كېلىپ تۇراتتى. لوپ چۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى ۋە قۇملۇق ئاستىدا قالغان قەدىمىي شەھەر مىراندىن كېسىپ ئۆتكەن بىر چەتئەللىك ساياھەتچى مۇشۇ يېقىندا بىر كۆڭۈلسىز مەنزىرىنى بايقىدى.
ئامېرىكىلىق زوئولوگ قۇملۇقتا كۆز ئالدىدا ياتقان بىر دۆۋە سۆڭەكلەرنى كۆرگەندە، بۇلارنىڭ ھايۋانلارغا ئائىت ئەمەسلىكىنى بىلدى. بۇلارنىڭ ئىنسان سۆڭىكى ئىكەنلىكى مانا مەن دەپلا بىلىنىپ تۇراتتى. قۇملۇقنى ئازراق كولىغاندىن كېيىن نۇرغۇنلىغان ئۇششاق سۆڭەكلەر، قول ۋە جەينەك سۆڭەكلىرى چىقتى. تىترەپ قالغان بۇ ئامېرىكىلىق ئەنسىرەپ سۆڭەكلەرنى كۆمۈپ قويدى. بىر قانچە سائەتتىن كېيىن مېنى يانغا تارتتى. ئىككىمىز بايىقى يەرنى كولاپ قۇرۇق يولغۇن شاخلىرى ئارىسىدا چېچىلىپ ياتقان تەخمىنەن ئونچە كىشىنىڭ ئىسكىلىتىنى بايقىدۇق. باش سۆڭەكلىرىدىن بىرى كىچىك بالىنىڭ بولۇپ، ئۇنىڭ قۇلاقلىرىدىكى مۇنچىقى ئۆز پېتى تۇراتتى. باشقا بىر باش سۆڭىكىنىڭ يېنىدا ئىككى دانە خۇرجۇن بار ئىدى.
شىنجاڭنىڭ كىلىماتى ئېھتىمال تىرىكلەرگە دۈشمەنلىك قىلغان بىلەن، ئەمما ئۇ ئۆلۈكلەرگە نىسبەتەن ئىنتايىن خەيرخاھ. بۇنىڭغا تەكلىماكاندىكى پەۋقۇلئاددە مۇكەممەل ساقلانغان مومىيالار گۇۋاھ بولالايدۇ. بايىقى ئىسكىلىتلار بىر سىردۇر. ئەگەر ئۇلار قەبرە ئىچىدىكى ئىسكىلىتلار بولسا، ئۇنداقتا بۇ سۆڭەكلەر نېمە ئۈچۈن شۇنچە پاكىزە؟ ئۈزلۈكسىز كۆچۈپ تۇرغان قۇملار جەسەتلەرنى ئىچىۋەتكەن بولسا، ھايۋانلار ئۇلارنى غاجاپ يېگەندىن كېيىن، شاماللار ئۇلارنى قۇملۇقتا تەكرار كۆمۈپ قويدىمۇ يا؟ لېكىن ئەگەر بۇ سۆڭەكلەرنى قەدىمكى زاماندىكى سۆڭەكلەر دەپ پەرەز قىلساق، ئۇنداقتا بۇ ئىككى خۇرجۇننى چۈشەندۈرۈش تەسكە چۈشىدۇ. ئېھتىمال بۇلار باندىتلارغا يولۇقۇپ بۇلانغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن بىر توپ يولۇچى بولىشى مۇمكىن.
بۇ يەردە باشقا بىر ئېھتىماللىقمۇ مەۋجۇت. غەربىي شىمالغا قاراپ تەخمىنەن 1.6 كىلومېتىر يۈرگەندىن كېيىن بىر بۇددىستلار مازىرىدىن يىراقراق جايدا ئەتراپى شەمشاد دەرەخلىرى بىلەن قورشالغان ئېگىز ۋە ئۇزۇن بىر توسما بار. توسمىنىڭ ئارقىسىدىكى يەر 36 - ھەربىي قىسىمنىڭ يېزا ئىگىلىك مەيدانى بولۇپ، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئىلگىرى ۋە ھازىر بىر تۈرمە بار ئىدى. ئەجەبا بۇ ئىسكىلىتلار تۈرمىنىڭ سىرتىغا ئاچىقىلىپ دەرھال ئۆلتۈرۈلگەن مەھبۇسلارنىڭ سۆڭەكلىرىمۇ - يا؟ ئەگەر شۇنداق بولسا قۇلىقىدا مونچىقى بار كىچىك قىزچاق ئۇلارنىڭ ئارىسىدا نېمىش قىلىدۇ؟
خەنزۇچە پىنيىن بىلەن «مىلان» دەپ يېزىلغان مىران، يەرشارىدىكى ئەڭ قاقاس يەرگە قويۇلغان نامۇناسىپ بىر ئىسىمدۇر. چەكسىز تاشلىقلارغا قۇچاق ئاچقان سوغۇق تەلەت چۆل - جەزىرىنىڭ شەرققە سوزۇلغان تەرىپىدە بىچارە مەھكۇملار ئۈچۈن قىلىدىغان ئىش بار ئىدى. گۈرپىيىمىزدىكىلەر ئالتۇنتاغدىن پەسكە چۈشكەندىن كېيىن بۇ كەڭرى يەرگە كېلىپ توختىدۇق. جەنۇبقا سوزۇلغان قاقاسلىقلارنىڭ يىراق تەرىپىدىن تىبەت ئېگىزلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. غەرب تەرەپتە بىر قانچە ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتا تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ قۇم بارخانلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. شەرقىي شىمال تەرەپتە لوپنۇرنىڭ شورلۇقلىرى كۆرۈنەتتى. بۇ يەردىكى پاقىراپ كۆرۈنگەن سەراپلار ئۆتمۈشتىكى كۆلنىڭ يالدامىسى ئىدى ۋە بۇ يەر ھازىرغىچە جۇڭگونىڭ يادرو سىنىقى مەيدانى سۈپىتىدە قوللىنىلماقتا. بىر

يىرىم سائەتتىن كېيىن غەرب تەرەپتىن بىر يوُك ماشىنىسى كەلدى. بۇ بىز بىر ھەپتىدىن بۇيان كۆرگەن تۇنجى قاتناش قورالى ئىدى. ھەممىسى ئوخشاش ھەربىيچە كىيىم كىيگەن بۇ بىر توپ خوشال - خورام كىشىلەرنىڭ قوللىرىدا گۈرجەكلەر بار ئىدى. گۈرپىپىمىزدىكى بەزىلەر ئۇلارنى قانۇنسىز ئالتۇن كولىغۇچىلار بولىشى مۇمكىن دېيىشتى. ئەمما مېنىڭ كۆزۈمگە ئۇلار جۇڭگونىڭ ھەربىي ئالاھىدە قىسمىدىكى ئەسكەرلەرگە بەكرەك ئوخشايدىغاندەك كۆرۈندى.
مىران قوملۇق ۋە تاغلاردىن ئۆتۈپ دۇنخۇاڭ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئىچكىرىسى بىلەن تۇتىشىدىغان يىپەك يولىنىڭ جەنۇبتىكى بۆلىكىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرماقتا. جاڭ كەيشى ئۇنى ئۆزىنىڭ غەربتىكى ئاساسلىق ھەربىي تاشيولى قىلىۋېلىشنى پىلانلىغان ئىدى. تاغ كاردورلىرىدا بىر قانچە دانە غېرىپ خاتىرە تېشىدىن باشقا ھېچقانداق نەرسە بىنا قىلىنمىغان ئىدى. ئەمما مىراندىكى خارابىلەردە مىلادى 3 ـ ئەسىردە بۇ يەردە ياشىغان بۇددىستلارنىڭ ئىزلىرى قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇراتتى.
قاقاسلىقتىكى كىچىك يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا يارداڭلىقلار ۋە قۇرۇپ كەتكەن قەدىمي دەريانىڭ چىرىپ كەتكەن قالدۇقلىرى بارئىدى. ئۇلار گويا پاراخۇتنىڭ لەڭگىرىگە ئوخشاش باشلىرىنى كۇچلۇك شامالغا قارشى قويۇپ ياتاتتى. كۆپىنچىسىنىڭ كىرىش ئېغىزى بۇزۇۋېتىلىپ تۇرالغۇ ئۆي ۋە كالا ئېغىلى قىلىنغان. يەنە بەزىلىرى ئاددى ھالدا خۇمدان قىلىنغان. سىرلانغان ۋە سىرلانمىغان ساپال پارچىلىرى قۇملۇقتا چېچىلىپ تۇراتتى. مۇھىمراق بىر بايقاش شۇكى، چىقىلىپ كەتكەن بۇتخانىنىڭ قالدۇقلىرى ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ تۇرىدىغان يەردىكى تام رەسىملىرى ۋە ھەيكەللەر يۇنان سەنئىتى تەسىرىنىڭ ھەتتا مىرانغىچە يېتىپ كەلگەنلىكىنى نامايەن قىلىپ تۇراتتى. مىراننىڭ شىمالى تەرىپى يەنى بىزگە ئىسكىلىتلار ئۇچرىغان يەردىكى بۇتخانا قالدۇقلىرىنى 1907 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا كەلگەن ئاۋرېل ستەيىن ئىبادەتخانا ياكى ماناستىر دەپ ئاتىغان. ئۇ بۇ يەردىن بۇددانىڭ ئاھاكلانغان بىر قانچە دانە يوغان بېشىنى ئېلىپ كەتكەن. شەرق تەرەپكە قاراپ سوزۇلغان قۇم دۆۋىلىرىگە ئۇزاقتىن نەزەر تاشلىغاندا قەدىمي تۇۋرۇكنىڭ يۇمىلاق تۇۋرۇكىنىڭ ئۇچچىنى كۆرگىلى بولاتتى. يۇمىلاق ئايلانما كاردورنىڭ ئىچىدىكى تاملاردا زەگەر شەكىللىك بىر دانە بۇددا گۈرى بار، بۇنىڭغا چۆل يولى تۇتاش. ستەيىن بايقىغان تام رەسىمى ئىچىدىكى بىر گۈزەل ئۇنى قاتتىق ھەيران قالدۇرغان. ئۇ: «ئالېكساندىر: بۇ يەردە پەرىشتىلەرنىڭ باشلىرىدىن شەكىللەنگەن بىر زەدىۋال بار. تىپىك گىرىك ـ روما ئۇسلۇبىدىكى بۇ رەسىملەرگە شەرقچە رەڭ بېرىلگەن بولۇپ، رەڭلىرى ئۆڭۈپ كەتكەن. ئۇ ئېھتىمال ئەينى زاماندا سىزىلغان بولىشى مۇمكىن دېدى» دەپ يازغان.(1) ستەيىن يەنە «تىتا» (Tita) دەپ ئىمزا قويۇلغان بىر تام رەسىمىنى بايقىغان. مىرانغا ھازىرغىچە كۆزەتچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان ئېگىز بىر قورغان بار بولۇپ، بۇ مىلادى 8 ـ ياكى 9 ـ ئەسىردە تىبەت خانلىقى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان. ستەيىن قورغاننىڭ ئارقا تەرىپىدىكى ئولتۇراق يەرلىرىنىڭ ئەخلەتلىكلىرىنى كولاپ 200 پارچە تىبەتچە قولىيازمىلارنى تاپقان.
چۆل يولى 36 ـ دېھقانچىلىق مەيدانى باشقۇرۇش ئورنىنى كېسىپ ئۆتەتتى. بىزگە ئۇنىڭدىن يىراق تۇرۇش ئۇقتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىز تىبەت قورغىنىغا يېقىن يەرگە ئىككى كىچە چېدىر تىكىپ ياتتۇق. ئەمما تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىغا كىرىدىغان بىردىنبىر يول دېھقانچىلىق مەيدانى ئارقىلىق ئۆتۈش بولغانلىقى ئۇچۇن 3 ـ كۈنى بىز دەرۋازىغا يېقىنلاشتۇق. بۇ ئىشىكلەر باشقا بىر دۇنيانى نامايەن قىلىپ تۇراتتى.

كۆز ئالدىمدىكى بۇ مەنزىرىلەرنى كۆرۈپ گويا كىنو كۆرىۋاتقاندەك بولۇپ قالدىم. ئەمما بۇلار راست ئىدى. بۇ يەردە بۇ نامسىز يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاسفالىت يولى، كوچا چىراغلىرى، رەتلىك تىزىلغان ئىشخانا ۋە سودا دۇكانلىرى، بۇنىڭ ئارقىسىدا ئاھالىلەر ئولتۇراق بىنالىرى بار بىر كىچىك شەھەر بار ئىدى. بۇلار ئىنتايىن رەتلىك ئىدى. تۆت يولنىڭ دوقمۇشىغا يېقىن يەردە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بىنا قارىماققا باشقۇرۇش ئورنىنىڭ قوماندانلىق شىتابىدەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۆگزىسىدە ئانتېننىلار ۋە سۇنئى ھەمراھتىن قوبۇل قىلىش تەخسىلىرى بار ئىدى. بۇ مەيداندىكى ھاياتلىقنىڭ سىرى بىز بىر ئاز يىراققا بارغاندىن كېيىن ئاشكارىلاندى: يول بويىدىكى سىمۇنت ئۆستەڭدە يىراقتىكى كوئېنلۇن تاغلىرىدىن كەلگەن سۇلار مەۋج ئۇرۇپ ئېقىۋاتاتتى. ئەمما غەلىتە يېرى شۇكى، بىر قانچە ئىنگلىز مىلى ماڭغاندىن كېيىن، بۇ سۇ بىز تەرەپكە قاراپ يۇقىرىغا ئېقىۋاتقاندەك بىلىنىدى. بۇ سوتسىيالىستىك مەركىزى پىلاننىڭ باشقا بىر غەلىبىسىمۇ ـ يا؟ بۇ كارامەت، كۆرۈشتىكى خاتا سىزىم تۈپەيلى پەيدا بولغان ئىدى. يىراق تاغ باغرىدىن كەلگەن سۇلار سولغا ئەگىپ ئاقماقتا ۋە بىزگە بىز خۇددى يۇقىرىغا چىقماي، پەسكە چۈشۈۋاتقاندەك، ئۇنىڭغا قارشى كېلىۋاتقاندەك تويغۇ بەرگەن ئىدى.

توسما ئىچىدە بىر خەنزۇ پىكاپ شوپۇرى (ئىچىمدە ئۇنى مەخپى ساقچىمىكىن دەپ گۇمان قىلدىم) كەلگەندە مۇھاپىزەتچىلەر توختىدى. ئېھتىمال بىر ئىشنى ئۇقتۇرۇشقا كەلگەندەك قىلاتتى. بۇ يەرنىڭ ھەممىلا يېرىدە پاختا ئېتىزلىقلىرى، چۆرىسىدە قاتار سېلىنغان تېرەكلەر بار ئىدى. بىر قانچە كىشى ۋەلىسىپىت مىنىشىپ يۈرەتتى. ئەمما ئەڭ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى 36 ـ دېھقانچىلىق مەيدانى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ ھەممىلا يېرىدە، ئېتىزلىقتا كوچىلاردا بىرمۇ ئۇيغۇرنى كۆرگىلى بولمايتتى. ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىقنى ئىگەللەيدىغان رايوندىكى بۇ يەردە قېرى ـ ياش ھەممە كىشى خەنزۇ ئىدى.

بىز ساقلاپ تۇرغاندا ئېشەك ھارۋىسى ھەيدەپ بىر بوۋاي كەلدى. مەن ئۇنىڭدىن ئەمگەك مەيدانىنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى سورىدىم. ئۇ غوۋا ھالدا مېنىڭ ئارقا تەرىپىمنى ئىشارەتلەپ كېتىپ قالدى. بۇ ئانچە ئېنىق بولمىدى. ئەمەلىيەتتە 36 ـ دېھقانچىلىق مەيدانى باشقۇرۇش ئورنى بولسا شىمال ۋە غەربتە تارىم ۋە يەركەنت دەريالىرى قىرغىقىنى قەشقەرگە قەدەر بويلاپ، جۇڭغار ئويمانلىقىغا كىرىپ سابىق سوۋېت چېگرىسىنى بويلاپ بىر سەپ ھاسىل قىلغان ئىلگىرىكى يىغىۋېلىش مەيدانى زەنجىرى ئىچىدىكى بىرىنچى ھالقا ئىدى. بىر تىزىق مارجان ئىچىدىكى سەت مارجانلارغا ئوخشايدىغان بىر زەنجىرنىڭ 185 يەردىكى نۇقتىسى جۇڭگونىڭ جازا لاگېرلىرىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر قىسمى ئىدى.

ئەمدى 36 ـ دېھقانچىلىق مەيدانى باشقۇرۇش ئورنىدا ئۇچرىغان كىشىلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن پۈتۈنلەي خەنزۇ ئىكەنلىكىگە كەلسەك، بۇ يەردە ياشاۋاتقانلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، 25 مىڭى سۈرگۈنلەرنىڭ بالا ـ ۋاقىلىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئەسكەر بولۇپ، بۇ يەرگە سوۋېت رۇسىيىسى تەھدىتىگە قارشى جۇڭگونىڭ غەربىتىكى چېگرىسىنى قوغداش ئۈچۈن كەلگەن. جىنايەتچى ئاتىلىپ سۈرگۈن قىلىنغان ياكى ئۇلار مىڭلىغان، يۈز مىڭلىغان بىگۇناھ پۇقرالار ئىچىدە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىدىيە ئىنقىلابىغا قارشى پىكىر ۋە گەپ سۆزدە بولغان دېگەن جىنايەت ئارتىلغانلار ئىدى. بۇنىڭغا ئوخشاش مەيدانلار ئىچىدە ئىنتايىن ئاز كىشىگە قايتىشقا رۇخسەت قىلىنغان. مىران جۇڭگونىڭ ئەڭ يىراقتىكى سۈرگۈن قىلىش ئورنى بولۇپ، ئۇ قاقاس چۆلدىكى سۇنئى بوستانلىقتۇر. بۇ يەرنى سۈرگۈنلەرنىڭ بالىلىرى ئۆز ئۆيىمىز دەپ ئويلايدۇ.

www.uyghurweb.net

بۇ جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن يېڭى ئىش ئەمەس. گەرچە ئازات قىلغۇچى كوممۇنىستلار سۈرگۈنلەرنى مەجبۇرى ئەمگەككە سېلىش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇنى ئۇلار ئىجات قىلغان ئەمەس. جۇڭگونىڭ يىراق غەربىگە سۈرگۈن قىلىنىش ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن. غەيرى كۆز قاراشتىكى ئەمەلدارلارنى يىراققا سۈرگۈن قىلىش پىكرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردە چىن سۇلالىسىدە باشلانغان. جىنايەت قانچە ئېغىر بولغانسىرى شۇنچە يىراقلارغا سۈرگۈن قىلىنغان. ئىلگىرىكى پادىشاھلار دەۋرىدە جىنايەتچى پادىشاھنىڭ كەچۈرۈم قىلىشىنى تىلەپ يالۋۇراتتى. پادىشاھ رەھىم قىلاتتى. جۇڭگولۇقلار داڭق چىققان يۇرتپەرۋەرلەر بولۇپ، ئۇلار ئۆلۈمگە قارىغاندا سۈرگۈندىن بەكرەك قورقاتتى. شۇڭا سۈرگۈنگە كېتىشكە قارىغاندا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

مەلىكە ۋېن جىنى ھۇنلارنىڭ بۇلاپ كەتكەنلىكىنى 2 ـ باپتا بايان قىلدۇق. سەرسانلىق ئازابى كۆرگەن تەبىقىدىكىلەرنىڭ نەزىرىدە يىراق غەرب ئالاھىدە قورقۇنچلۇق بىر يەر ئىدى. ئۇلار سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئاخىرىدىكى جىيايۈگۈەن قۇۋۇقىدىن ھۆكرەپ يىغلاپ تۇرۇپ چىقاتتى. ئۇلار ئۆزىنى ئىنسانلارنىڭ زېمىنىدىن ئايرىلىپ جىن ـ ئالۋاستىلارنىڭ زېمىنىغا قەدەم باستۇق دەپ بىلەتتى. بەزىلەر ئۆزىنىڭ ئىسمىنى قۇۋۇقنىڭ تار يەرلىرىگە يېزىپ قويغان. چىڭ سۇلالىسى زامانىدا سۈرگۈن قىلىنغان شائىر خۇڭ لىيەن جى ھەسرەت بىلەن مۇنداق دەپ يازغان:

ئۆمرۈمنىڭ يېرىمى بوش ۋاقىت ئەمەستى لاغايلاپ يۈرىيدىغانغا،

ياماشقاندا ۋۇفىڭ چۇققىسىغا قالدى كونىرىغان بۇتخانىلىرىم ئۇزاقتا.

ئىست! ھازىر يۈرىمەن سەددىچىن سىرتىدا، ئون مىڭ چاقىرىم يىراقتا،

كۆرۈپتىمەن تەڭرىمنىڭ تاغلىرىنىڭ ھەممىسىنى شەرق، غەرب، شىمال ۋە جەنۇبتا.(2)

خاقان يىراق غەربتە تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان زامانلاردا، بۇ يەرلەرگە سۈرگۈنلەرنى ئەۋەتىش پىلانىنىڭ ئۈچتىن بىرى ئىدى. ئۇلار چېگرىدا كۆچمەن ياۋايى خەلقنى تىزگىنلەيدىغان شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئارمىيىگە ھەمدەم بولدى. مانجۇ ۋە كوممۇنىست مۇستەملىكىچىلەر بۇ ئەقىلنى ئويلاپ تېپىشتىن خېلى بۇرۇن مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردە خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى ھەربىي دېھقانچىلىق مەيدانى بەرپا قىلىپ قوشۇمچە ھەربىي دېھقانلار پەيدا قىلىپ، جىنايەتچىلەرنى قۇمۇل، تۇرپان ۋە كورلىدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرى ئۈچۈن ئاشلىق تېرىشقا ئورۇنلاشتۇرغان. كېيىنكى كۆچمەنلەرمۇ مەمۇرى پەرمان بويىچە كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە رۇسىيە يايلاقلىرىدىن كەلگەن چارۋىچىلار، تارىمدىن كەلگەن دېھقانلار ۋە چىڭ سۇلالىسىدىكى چوڭ قەتلىئامدىن كېيىن ئادەمسىز قالغان جۇڭغارىيەنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىچكىرى جۇڭگودىن ئەۋەتىلگەن جىنايەتچىلەر بار. ئەيچىن ۋۇ ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبى قىرغىقىدا ياشايدىغان باشقا بىر سەۋەب بىلەن كەلگەن 10 مىڭ كىشىلىك مانجۇ مۇھاجىرلىرىنى، يەنى غەلىتە بىر يىغىۋېلىش لاگىرى (گۇلاگ) نى بايقىغان. بۇ مانجۇلار چيەنلۇڭ خان تەرىپىدىن ئالدىنقى سەپنى ساقلاشقا ئەۋەتىلگەن ۋە ئون يىلدىن كېيىن قايتىپ كېتىشكە ۋەدە قىلىنغان مانجۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ بالا ـ چاقا، ئۆي ۋاخلىرىنى يۆدەپ شىنجاڭغا يېتىپ كېلىشى ئۈچۈن ئۈچ يىل ۋاقىت كەتكەن. ئەمما ئون يىل توشقاندىن كېيىن ئۇلار ئاسانلا ئەستىن چىقىپ كەتكەن. ئەيچىن ۋۇ ھەممە يەردە مانجۇ تىلى ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بىر زاماندا ئۇ ئۇنتۇلغان مۇھاجىرلارنىڭ جۇڭگودىكى ئەڭ ساپ مانجۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغانلىقىغا دىققەت قىلغان.

www.uyghurweb.net

ئەسكەرلەر بەزى چاغلاردا غەربتە ئارقا سەپتە تۇرۇشنى تاللىغان. ھالبۇكى، ئىختىيارى كۆچمەنلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى يەرلىكلەرگە پەرمان يەتكۈزۈش ئۈچۈن كەلگەن مۇددەتلىك ئەسكەرلەرنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ، سودا پۇرستى ئىزلەپ چىققان خەنزۇ سودىگەرلەر ئىدى. شۇنى ئۇنۇتماسلىق كېرەككى، مۇسۇلمانلارنىڭ چېشىغا تېگىپ قويۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بۇ سودىگەرلەرنىڭ تۈركى شەھەرلەردە ياشىشىغا ۋە مۇسۇلمانلار بىلەن دوست بولىشىغا ئىجازەت بېرىلمىگەن. خەنزۇ مەمۇرى خادىملارنىڭمۇ ئۆلكە مەركىزىدە ئىشخانا قۇرۇپ ئولتۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنمىغان. تاكى 1830 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن خەنزۇلارنىڭ ئەسكەرلەر ۋە دېھقانلار بىلەن بىرگە ئائىلە بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ شىنجاڭغا كېلىپ يەرلىشىپ يىلتىز تارتىشىغا رۇخسەت قىلىنغان. مەركەزدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ سەۋەبى كوممۇنىستلارنىڭ خەنزۇلار بۇ يەردە قانچە كۆپ بولسا، ھۆكۈمەت شۇنچە ئوبدان كونترول قىلالايدۇ ۋە مۇسۇلمانلارمۇ شۇنچە ئاجىز بولىدۇ دېگەن مەنتىقىسىگە مەدەت بەرگەن. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭنى مۇستەملىكە قىلىشقا ئۇرۇنغان ئەڭ چوڭ تىرىشچانلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك بولالمىغان. جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت نوپۇس تەركىبىنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىدە كۆچمەنلەرگە ياردەم ۋەدە قىلىپ ئۇلارنى غەربكە ئەۋەتكەن. ئەمما پىلان چەكلىمىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنۇمى ئازراق بولغان.

كوممۇنىستلار دەسلەپتە ئىختىيارى كۆچمەن يۆتكەش ئۇسۇلىنى قوللانغان. 5 - باپتا كۆرگىنىمىزدەك ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى شۇئار دەۋرىدە نەچچە مىڭ ئاۋانگارت ئۆز ئىختىيارى بىلەن غەربكە ئاتلانغان. ئەمما كېيىنكى مەزگىللەردىكى شىنجاڭغا خەنزۇ كۆچۈرۈش ئىشى ئىلگىرىكىدەك مۇۋەپپەقىيەتلىك بولالمىغان. بىر پىلاندا نۇرغۇن چىقىم قىلىپ 433 مىڭ كىشىنى چېگرا رايونغا يۆتكەش ئىشى ئورۇندالغان. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن. يەنە بىر پىلان بويىچە 1956 - يىلى ياز پەسلىدە 45 مىڭ نەپەر ئەر - ئايال ياش شىنجاڭدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق رايونى ۋە زاۋۇتلارغا كەلگەن. 1950 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىكى تېخىمۇ تەپسىلي پىلان بويىچە ياش، قاۋۇل ۋە سىياسي جەھەتتىن ئىشەنچىلىك خەنزۇ كۆچمەنلەرگە يېڭى ئۆيلەر سېلىپ بېرىلگەن. شىنجاڭدا ئۇلارنى كۈتىۋېلىش مەركەزلىرى قۇرۇلغان ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتىدىن ئىرادىسىنىڭ بوشىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن مەدەت بېرىدىغان مەسلىھەتچى يولداشلار ئەۋەتىلگەن.(3)

1966 - يىلى مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلانغاندا سۈرگۈن قىلىنغان بىر دوختۇر غەربي رايوننىڭ شارائىتىغا ماسلىشىشنىڭ نەقەدەر مۈشكۈل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. ئۇ ئون تۆت يىلدىن كېيىن غەربلىك بىر مۇخبىرغا ئايالى بىلەن قانچىلىك جاپا تارتقانلىقىنى سۆزلەپ: «بۇ يەرنىڭ دوختۇرغا ئېھتىياجى بار ئىدى. بىز مەجبۇرى قالدۇق. بىز ھۆكۈمەتكە يۆتكىلىش توغرۇلۇق ئىلتىماس يازدۇق، ئاللاقىلاشتۇق، ئەمما كېتىش - كېتەلمەسلىكىمىزنىڭ ئۆزى بىر مەسىلە بولۇپ قالدى. بەزىلەر بۇ يەردە ئانچە يامغۇر ياغمايدىكەن دەپ ھاۋاسىنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ» دېدى.(4)

20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كومپارتىيە خەنزۇلارغا ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئۆلكە نوپۇسى تەركىبىدىكى خەنزۇلار سانىنى كۆپەيتىپ مىللەت تەركىبى بالانسىنى ئۆزگەرتىشكە پۇرسەت تاپتى. مەسىلەن: 1992 - يىلى قەشقەر شەھىرىگە ياڭزىجياڭ دەرياسىدىكى سەنشيا يادرو ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى تۈپەيلى ئۆي ماكانىدىن ئايرىلغان بىر مىليون دېھقاننىڭ 100 مىڭىنى قوبۇل قىلىش «تەكلىپ قىلىنغان.» شۇ چاغدا غەربي تۈركىستاندا زىيارەتتە بولىۋاتقان بىر مۇسۇلمانلار

www.uyghurweb.net

ئۆمىكى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەنگەن. رۇسىيە زۇڭتۇڭى بورىس يېلتسىن بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ چېگرىدىكى قوشۇنلارنى ئازايتىشى توغرۇلۇق ۋەدە بەرگەندىن كېيىن، بېيجىڭمۇ قەشقەرگە سۇنغان تەكلىپنى قايتۇرىۋالغان.

ھەممە پىلانلار مەغلۇپ بولغاندا، شىنجاڭغا ئېقىپ كېلىش يەنە خىلمۇ خىل شەكىللەردە يۈرۈپ تاپتى.

ماۋزېدۇڭنىڭ قورقۇنچلۇق جازا لاگېرى (گۇلاگ) نىڭ نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي قۇرۇلمىسىنى مانجۇلار لايىھىلەپ بەرگەن ئىدى. 1759 ـ يىلىدىكى ئىشغالدىن كېيىن، نەچچە ئون مىڭلىغان جىنايەتچى ۋە سىياسىي گۇناھكار شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان. ھۆكۈمەتنىڭ بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش پىلانى ئۇنۇم بەرگەن. بىر چالما بولسا سۈرگۈن قىلىش، ئىككى پاختەك بولسا مۇستەملىكە قىلىپ بوز يەر ئېچىش ۋە قوغدىنىش ئىدى. كومپارتىيە ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى جازا لاگېرى خەنزۇلارنىڭ شىنجاڭنى كونترول قىلىش ۋە سىستېمىلىق ھالدا مۇستەملىكە قىلىشىدىكى ئەڭ ياخشى بىر ئورگانغا ئايلاندى. مەيداننىڭ باشقۇرۇلىشى چەك سۇلالىسى دەۋرىدىكىگە ئىنتايىن ئوخشايدۇ ۋە شىنجاڭ داۋاملىق ھالدا ۋايىغا يەتكەن بىر ئەخلەتلىك، داشقاللىقا ئايلاندۇرۇلدى. بۇ يەردە يىغىلغان جىنايەتچىلەرنىڭ زىچلىقى خوشنا ئۆلكە چېگرىسىدىكىدەك زىچ بولماسلىقى مۇمكىن. ئىلگىرىكى بىر مەھبۇسنىڭ ئېيتىشىچە، چېگرىي ئۆلكىسىدىكى نوپۇسنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى قايتا يەرلەشتۈرۈلگەن مەھبۇسلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرى ئىكەن. ئەمما شىنجاڭ ستراتېگىيە ۋە ئىقتىسادى جەھەتتىن تېخىمۇ مۇھىم.

كوممۇنىستلار ئىككى خىل ئەمگەك مەيدانىنى ئىجات قىلغان بولۇپ، بۇنىڭ بىرىنچىسى ج خ ئورگىنى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغان ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى (لاۋگەي). بۇ يەرلەر ھەقىقى جىنايەتچىلەر ۋە سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن مۇددەتسىز جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان «ئىدىيە (سىياسىي جىنايەتچىلىرى» ئۈچۈن قۇرۇلغان جازا ئىجرا قىلىنىۋاتقان مەھبۇسلار تېخىمۇ «ئۆزگەرتىلىش» ئۈچۈن ھەم قامىلىدۇ ھەم «مۇت مەدىكار (ئىش ھەققى بېرىلمەيدىغان ئىشچى) مەھبۇسلار» دەپ ئاتىلىپ، تاكى ئۆلگىچە ئىشقا سېلىنىدۇ.

1957 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇرلارغا زەربە بېرىش ھەرىكىتى ۋە 1958 ـ يىلىدىكى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش (دايوجىڭ) مەزگىلىدە ماۋزېدۇڭ ئىككىنچى خىل جازالاش تىپى «ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش» (لاۋجياۋ) ئورنى قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قايتا تەربىيىلەش ئورنى جىنايەتچىنى جازالاش ئۈچۈن ئەمەس، «خاتالىقلار» نى تۈزىتىش ئۈچۈن لايىھىلەنگەن. بۇلارنىڭ ئۆلچەملىك مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، يەرلىك ھۆكۈمەتلەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش سوت ۋە ئادۋوكات، سوراق ۋە ئەيىبلەش كېرەك قىلمايدىغان بىر خىل مەمۇرىي قاماق شەكلى بولۇپ، سىياسىي رەقىپلەرنى جايلايدىغان تېز ئۇسۇلدۇر. نۆۋەتتە ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورۇنلىرى ئەڭ كۆپ دىنىي جىنايەتچىلەر، يەنى مۇسۇلمان موللىلار ۋە فالون گۇڭ تەرەپدارلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلمەكتە.

ئەمگەك ئارقىلىق ئۆزگەرتىش بىلەن ئەمگەك ئارقىلىق تەربىيىلەش بىر ئاز پەرقلىق. ھەرئىككىسىدە ۋەھشى ئۇسۇلدا زومىگەرلىك قىلىپ خەلقنى قىيناشتىن ئىبارەت مۇتىھەملىكنىڭ ئورنىغا داۋالاش ئەسلىگە كەلتۈرۈش دېگەن چىرايلىق ئىبارە ساختىلىق بىلەن ئىشلىتىلگەن بۇ تۈزۈمگە بولغان پىكىرلەرنىڭ مەسخىرىلىك ياكى تەبىئى بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ پەقەت Auschwitz دە ناتسىستلار قوللانغان «ئەمگەك سىنى ئازات قىلىدۇ» (Arbeit macht frei) دېگەن شۇئارنى ئەسكە سالىدۇ. بۇ شۇئار 2

www.uyghurweb.net
- دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە يەھۇدىيلار، سىگانلار، بەچچىۋازلار (مۇھەببەتلەشكەن ئوخشاش جىنسلىقلار)، سىياسىي گۇناھكارلار ۋە باشقا مۇرتەد، خائىنلارنى سۈلايدىغان جازا لاگېرىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىكى تۆمۈر ۋىۋىسكىغا يېزىلغان ئىدى.
Auschwitz دىكى شائىر پىرمولېۋ ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلىق دەرىجىسىگە چۈشۈرۈلۈپ، پەقەت جاپالىق ئەمگەك ۋە تېببى سىناق ياكى قەتلىئام ئۈچۈنلا قۇرسىقىغا يېمەك بېرىلىپ بېقىلغان چاغدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئونتۇلغۇسىز ھالدا تەسۋىرلىگەن. جۇڭگونىڭ جازا لاگېرىدىكى شائىر جاڭ شيەنلىياڭ ئىچكى موڭغۇل بىلەن گەنسۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇسۇلمانلار ياشايدىغان ئۆلكە نىڭشادىكى ئەمگەك مەيدانىغا ھەيدەلگەن چاغدا ئەمدىلا 22 ياشقا كىرگەن ئىدى. ئۇ پىرمولېۋ تەسۋىرلىگەن ئەھۋاللارنى ئېچىنىش ۋە مەسخىرە قىلىش ھېسسىياتىدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن.
جاڭ شيەنلىياڭ: «ئۇرۇقلاپ ئىسكىلىتتەك قالغان، قۇرسىقى ئاچسا ئوت - چۆپ يەيدىغان، بەدەن ئېغىرلىقى يەتتە دانە تاشچىلىقمۇ كەلمەيدىغان سەكراتتىكى ئادەم قانداقمۇ ئۆز ئېغىرلىقى بىلەن تەك لايىنى كۆتۈرەلىسۇن؟ ئەمگەك ئارقىلىق ئەركىنلىككە قانداق ئېرىشسۇن؟» دەپ سورايدۇ. دەسلەپكى ئۈچ ئايدا ھەر كۈنى تەك كېچە بولغىچە بىلىگە كەلگۈچە سۇغا چىلىنىپ تۇرۇپ شال ئېتىزىدا ئوت ئالغان جاڭ شيەنلىياڭنىڭ پاچاقلىرى ئىششىپ يارا چىقىپ كەتكەن ۋە ئىنتايىن قاتتىق قىچىشقان. بۇنى ئۇ «قىچىشا - قىچىشا جانغا تەگدى قىچىشقاق، قاشلاپ - قاشلاپ ساراڭ قىلدى قىچىشقاق» دېگەن.(5)
غەربنىڭ جازالاش نەزەرىيىسىدە تۈرمىگە سۇلاشنىڭ جىنايەتنى توختىتىش، تۆلەم ئېلىش ۋە ساقايتىش ياكى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك مەقسىتى بار. جىنايەتنىڭ قايتا يۈز بېرىش نىسبىتىدە كۆرسىتىلگەندەك، ئادەتتە بۇ ئۈچ تۈرلۈك مەقسەتنىڭ ئۈچىنچىسى ئويلىغاندەك چىقماي قالىدۇ. ئەمما ھېچ بولمىغاندىمۇ جىنايەتچىگە كىسىم ئېلان قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قەسەم قىلدۇرۇلۇپ قويۇپ بېرىدىغان قائىدە بار.
جۇڭگودا ھەممە ئىش «ئۆزگەرتىش» دېگەن ئىسىم ئاستىدا قانۇنلۇق يۈرۈپ كېتىدۇ. مەھبۇسنىڭ پۈزىتسىيىسى توغرۇلۇق تۈرمە رەھبەرلىكىنىڭ پىكرى بويىچە قاماق خالىغانچە ئۇزارتىلىدۇ ۋە قىسقارتىلىدۇ. قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن يەنە خالىغان چاغدا قايتا قولغا ئېلىنىۋېرىدۇ. كومپارتىيەمۇ مانجۇ ئوردىسىدىكىگە ئوخشاش تۈرمىگە سۇلاشتىكى ئاساسىي مەقسەت ئەخلاقى جەھەتتىن تۈزەش دەپ قارىغان. بۇ قارىماققا ئىنسانپەرۋەرلىكنى مەقسەت قىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە ئىنتايىن قورقۇنچلۇق شەكىلدە يۈرگۈزۈلگەن. ھالبۇكى مانجۇلار بىلەن كومپارتىيە ئارىسىدا دىققەت تارتىدىغان بىر پەرق مەۋجۇت. مانجۇلار جىنايەتچىلەر تەبىقىسىگە قاراپ مۇئامىلە قىلغان. يەنى كوڭزى تەرەپدارلىرى ۋە بىر قەدەر تەربىيە كۆرگەن مەھبۇسلارغا باشقا نورمال جىنايەتچىلەرگە قارىغاندا بىر قەدەر كەڭچىلىك بىلەن مۇئامىلە قىلغان. ماۋزېدۇڭ زامانىدا بولسا ئىش تەتۈرسىچە بولۇپ، تەبىقىسى يۇقىرى بولغانسىرى جازامۇ شۇنچە قاتتىق بولغان ۋە زىيالىلاردىن ئاساسسىز ھالدا گۇمان قىلىنغان. بىر كەمبەغەل كىشى كوممۇنادىن ئازراق ئاشلىق ئوغۇرلىسا كەچۈرۈم قىلىنغان، ئەمما شۇنچىلىك ئاشلىقنى ئوغۇرلاپ سالغان پومېشچىك ئۇن يىللىق قاتتىق ئەمگەككە مەھكۇم قىلىنغان. ئېغىر ئەمگەك قىلىپ كۆنمىگەن «ئوكچى» زىيالىلار، دېھقانچىلىق تەجرىبىسى يوق شەھەرلىكلەر ھەممىشە ئەمگەك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ بولالماي تاياق يېگەن. ئۇلارنىڭ «جىنايىتى» نىڭ خاراكتېرى نامەلۇم

بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار داۋاملىق پىسخولوگىيەلىك زەربىگە ئۇچراپ تۇردۇ ھەمدە جىنايى جازاغا تارتىلىدىغان ئوبيېكت قىلىنىدۇ.

زىيالىلار كۆرەش مەيدانىدا قاتتىق زەربە يېگەن ۋە بىر ـ بىرىنى تەنقىد ۋە پاش قىلىشقا قويۇلغان جاڭ شيەنلياڭنىڭ دېيىشىچە، ئۇ ئۆزى بىر كوپلىت شېئىر تۈپەيلى «ئوڭچى» ئاتىلىپ تۈرمىگە سولانغان. تەربىيە كۆرگەن مەھبۇسلار ئىلگىرىكى نام ـ شۆھرىتى تۈپەيلى ھازىر گىزەندە بولغان. ئۇلار «ھەر ئادەمنىڭ ئوي ـ پىكرىنى ئاساسسىز تەكشۈرىدىغان ساراڭ» رەھبەرلەرنىڭ تۈگىمەس سوئال ـ سوراقلىرىغا چىدىيالماسلىقتىن جىسمانى جازاغا تارتىلىشتىن قاتتىق قورقاتتى. ئەپسۇس ئۇلار ھەر بىر كىشىنىڭ مىڭىسىدىكى نەرسىلەرنى ئېلىپ ئۇنى مىكروسكوپ بىلەن تەكشۈرەلمەيتتى. ئۇلار ئىنسانلارنىڭ ئوت ـ چۆپ ۋە غازاڭ بىلەنمۇ ھەقىقەتەن ياشىيالايدىغانلىقىغا ئىشىنىشكە باشلىغان ئىدى. پىرىمولېۋىنىڭ تەسۋىرلىگىنىگە ئوخشاش ئۇلار ئۆلۈم نامزاتى ئىدى. جاڭ شيەنلياڭ: «كۆپ ساندىكى زىيالىلار پۈتۈن كۈچى بىلەن تاكى چىدىيالماي ئۆلگىچە داۋاملىق تەربىيىلىنىدۇ» دەپ يازغان.(6)

ئادەتتە جۇڭگودىكى سىياسىي جىنايەتچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوي ـ پىكرىنىڭ ئاغزاكى ھاقارەت، يازما ياكى ئاغزاكى تەۋبە ئىقرار ۋە «مېڭە يۇيۇش» تىن ئىبارەت تۈگىمەس جەريانلارنى باشتىن كەچۈرىدىغان بىر جىنايەت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ قالغان. خەنزۇ ئانىدىن تۇغۇلغان فرانسىيەلىك جېن پاسكوالىن 1957 ـ يىلى چەتئەل جاسۇسى دېگەن نام بىلەن تۈرمىدە ياتقان، ئۇ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورنىدىكى رەھبەرنىڭ تەلىم ـ تەربىيىسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەپ يازغان:

«ئۇلارنىڭ تەمكىن، ياغلىما سۆزلىرىنىڭ چۈشكۈن ۋە ئۈمىدسىز بىچارە كىشىلەرگە نىسبەتەن ھەقىقەتەن تەسىرى بار. چۈنكى بۇ بىچارىلەر ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنى بىيورۇكرات ھۆكۈمگە مۇتلەق ھالدا باغلانغان دەپ بىلىدۇ. ھەركۈنى مەھبۇسلارغا بۇنىڭ مۇقىم بېكىتىلگەن قاماق مۇددىتى ئەمەس ئىكەنلىكى، مەھبۇسلارنىڭ پۈرتسىيىسىگە قاراپ كەلگۈسىدىكى قاماق مۇددىتىنى ئازايتقىلى بولىدىغانلىقى.... غا ئىشىنىش ھەققىدە تەربىيە بېرىلەتتى. بىزنىڭ ھۆكۈمەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىز بالا بىلەن ئاتا ـ ئانا ئوتتۇرسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر... بالا ئاتا ـ ئانىغا مۇتلەق ھالدا ئىشىنىش كېرەك، چۈنكى بۇنىڭدىن باشقا چىقىش يولى يوق.»(7)

جۇڭگولۇق مۇناسىۋەتلىك قانۇنشۇناسلار ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ دۈشمەنلىرىگە «دېموكراتىيە دىكتاتۇرىسى» نى يۈرگۈزۈش ھوقۇقى بار دېگەننى باھانە قىلىپ بۇ تۈزۈمنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئەمما ئۆتكەن ئەللىك يىل ئىچىدە بۇ خىل تۈزۈمگە بولغان كۆز قاراشلار خۇددى كۆز ھاۋاسىدەك داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇردى. ماۋزېدۇڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ۋە كېيىن جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانى بولغان دىڭ شياۋپىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن كىشىلەرمۇ ئۆز ۋاقتىدا بىر قانچە قېتىم كەمسىتىلگەن ۋە تەربىيە بىلەن ئۆزگەرتىلگەن ئىدى.

جۇڭگونىڭ جازالاش تۈزۈمى ستالىنىنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئىنتايىن مۇتىھەم، كاۋكازدىكى قورقۇنچلۇق ئىشلار بۇ يەردىمۇ بار ھەمدە بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەك ئىنتايىن ئاسان.

غەربتە خاررىي ۋۇ دەپ تونۇلغان ۋۇ خۇڭدا ناھەقچىلىقىقا ئۇچرىغان مەشھۇر بىچارىلەردىن بىرى. شاڭخەيلىك بانكىرنىڭ ئوغلى ۋۇ خۇڭدا بېيجىڭدىكى گېئولوگىيە ئىنىستىتوتىدا ئوقۇۋاتقان چاغدا ئائىلە كېلىپ ـ چىقىشى بۇرژۇئازىيە تەركىۋى بولغانلىقى ئۈچۈن «ئوڭچى» دەپ قالپاق

www.uyghurweb.net

كېيدۇرۇلگەن. 1960 ـ يىلى 23 يېشىدا سىنىپ كادىرلىرى ۋە ساۋاقداشلىرى تەرىپىدىن تارتىپ چىقىرىلغان. ئۇ كېيىن بۇ مەنزىرىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

«باشقىلار ماڭا سەت قاراشقا باشلىغاندا بەزىلەر ھاڭۋېقىپ ئولتۇراتتى. بىزنىڭ پاكولتېتتىكى سىياسىي تەربىيە ھەيئىتى ۋاڭ جىيەننىڭ ئۆچۈق سۆزلىرى جىمجىتلىقنى بۇزدى: «بۈگۈن بىز ئوقۇغۇچى ۋۇ خۇڭدانى پىپەن قىلىمىز» دېيىشى بىلەنلا ئامما ئارىسىدا شۇئار سادالىرى ياڭراشقا باشلىدى.

ـ ۋۇ خۇڭدا ئۆزىنى ئۆزگەرتىشنى رەت قىلىۋاتىدۇ!

ـ ئۇ پارتىيىگە قارشى. ئۇنى ھەيدەپ چىقىرىش كېرەك!

ـ ۋۇ خۇڭدا يوقالسۇن! ئۇ ھازىر بىزگە ھەقىقى يۈزىنى كۆرسەتسۇن!

ئەيىبلەش تەخمىنەن يىگىرمە مىنۇتچە داۋاملاشتى. مەن تاكى ۋاڭ جىيەن ئورنۇمدىن تۇرۇشقا سىگنال بەرگۈچە بېشىمنى تىك تۇتۇپ ئولتۇردۇم، ۋاڭ جىيەن يۇقىرى ئاۋازدا: «كۆپچىلىكنىڭ تەلىۋى ۋە مەكتەپ رەھبەرلىكىنىڭ تولۇق قوشۇلىشى بىلەن مەن ھازىر ئوقۇغۇچى ۋۇ خۇڭدانى پاش قىلىمەن. ئۇنىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزدۈم. ئۇنى ھەيدەپ چىقىرىشنى تەلەپ قىلىمەن. ۋۇ خۇڭدا جاھىللىق بىلەن سوتسىيالىستىك ياخشى ئوقۇغۇچى بولۇشنى رەت قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ دۈشمىنى بولۇش يولىنى تاللىدى» دېدى.

دەل بۇ چاغدا بىر ج خ خادىمى ئىشىكتە پەيدا بولدى. ئۇ دوسكا ئالدىغا كېلىپ: «بېيجىڭ خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن ئەكسىلئىنقىلابىي ئوقۇغۇچى ۋۇ خۇڭدانىڭ ئەمگەك بىلەن قايتا تەربىيىلىنىشىنى ئېلان قىلىمەن» دەپ جاكارلىدى. ئۇ مېنى ئالدىغا چىقىشقا ئىشارەتلىدى ۋە يانچۇقىدىن بىر ۋاراق قەغەزنى چىقاردى.»(8)

ج خ خادىمى ۋۇ خۇڭدانى ئۇنىڭ جىنايەتلىرى يېزىلغان قەغەزگە قول قويدۇرغاندىن كېيىن، سىنىپتىن ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئۇ شۇ كەتكەنچە ئون توققۇز يىل غايىپ بولغان. 1979 ـ يىلى خاررىي ۋۇنىڭ «قايتا تەربىيە ئېلىش» ۋاقتى توشقاندىن كېيىن، بىر قانچە لاگىرىدىكى ئېغىر ئەمگەك ۋە ئاچارچىلىقتىن قۇتۇلۇپ چىققان.

خاررىي ۋۇ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلەرنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىلمىنى ئۆستۈرۈش يولىدا يۈرەكلىك قەدەم تاشلىدى. قولىدا پەقەت ئامېرىكا پاسپورتىلا بولغان خاررىي ۋۇ ئۈچ قېتىم جۇڭگوغا قايتىپ بېرىپ جازا لاگىرلىرىنى مەخپى فىلىمگە ئالدى. 1995 ـ يىلى تۇتۇلۇپ قېلىپ ئىككى ئاي سولاقتا ياتتى. ئىككىنچى قېتىمدا ئۇ ئاقسۇغا يېقىن جازا لاگىرىدىكى مەكتەپنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ، ئۇ يەرگە نەزەر سالدى. بۇ يەرگە ئۇنىڭ بىر ئاكىسى ئوتتۇز بەش يىل بۇرۇن ئوقۇتقۇچىلىقتا ئەۋەتىلگەن ئىدى. ئاكىسى ئەكسىلئىنقىلابچى بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى بولغانلىقى ئۈچۈن جازالىنىۋاتاتتى. خاررىي ۋۇنىڭ شوپۇرى مەكتەپنىڭ سىرتىدا توختىدى. ئەمما ئۇ ئىچىگە كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. ئۇ كېيىن بۇنى چۈشەندۈرۈپ ئاكىسىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىشىدا ئۆزىدە بىر قىسىم مەسئۇلىيەت بار دەپ ھېس قىلغانلىقى ۋە ئاكا ـ ئۇكا ئىككەيلەننىڭ كۆرۈشۈشىنىڭ ھەر ئىككىسى ئۈچۈن خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

www.uyghurweb.net

«كېتەيلى» دېدى ئۇ شوپىرغا ۋە قارا كۆزەينەكنى تاقىدى. شۇنداق قىلىپ ھېچكىم ئۇنى تونىمىدى ۋە كۆزلىرىدىكى ياشلىرىنىمۇ كۆرمىدى.(9)

خاررىي ۋۇ 1957 ـ يىلىدىكى ئوڭچىلىلىققا قارشى كۈرەشتە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. ئېغىر ئاچارچىلىق مەزگىلىدە ئەمگەك مەيدانى ئۆلۈم مەيدانىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. مەھبۇسلارنىڭ سانى ئاۋۇپ كەتتى. بۇلار ئاشلىق ئوغۇرلىغان دېھقانلار ئەمەس، بەلكى توق قورساق باشقۇرغۇچىلار ھەققىدە قىلىنغان غەيۋەت ـ شىكايەتلەرنى ئاڭلاپ قالغان سىياسىي دۈشمەنلەر ئىدى. ئۇ چاغلاردا مەھبۇسلارنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئەھۋالىمۇ مەھبۇسلارنىڭكىدىن ياخشى ئەمەس ئىدى. يەنى تۈرمە سىرتىدىكىلەرنىڭمۇ يېگۈدەك بىر نەرسىسى يوق ئىدى. خاررىي ۋۇ خېبىي ئۆلكىسىدىكى چىڭخي مەيدانى (بۇ يەردە جاڭ شيەنلياڭمۇ تۇرغان) دىن قېچىپ چىقىپ شەھەرگە بارغان. ئەمما يېگۈدەك بىر نەرسە تاپالمىغان ۋە ئۆزىنى ساقچىغا تاپشۇرۇپ قايتىپ كەلگەن.

ماۋزېدۇڭنىڭ دېھقانلارنى مەجبۇرى كوللېكتىپلاشتۇرۇشى پۈتۈن جۇڭگودا يېزا ئىگىلىكىنى ۋەيران قىلىپ، 30 مىليون جاننىڭ يوقىلىشىغا سەۋەب بولغان ئېغىر ئاچارچىلىق ئاپىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تۈرمىدىكى مەھبۇسلار چار پاقا ۋە يىلانلارنى تۇتۇپ يېيىشكە ۋە چاشقانلارنىڭ ئۇۋىسىدىكى يېمەكلەرنى كولاپ يېيىشكە مەجبۇر بولدى. ھازىر تۈرمە سىرتىدىكى دېھقانلارنىڭ، بولۇپمۇ تىبەت، چىڭخەي ۋە گەنسۇدىكىلەرنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ناچار ئىدى. نىڭشيادا ئوت ـ چۆپ تىرىپ يېيىش باھانىسى بىلەن قېچىپ چىققان شائىر جاڭ شيەنلياڭ تاغدا ياشايدىغان بەزى خەلقلەرنىڭ جان ساقلاش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ باللىرىنى يەۋاتقانلىقىغا شاھىت بولغان.(10) ئاچ قالغان باشقا دېھقانلار شىنجاڭغا كۆچكەن. جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا شىنجاڭ يەنىلا تەلەيلىك ئىدى. شىنجاڭدىكى مۇنبەت بوستانلىقلار، ئاز نوپۇس ۋە ياخشى سۇغۇرۇش سىستېمىسى تۈپەيلى بۇ يەردە ئاچارچىلىق ئېغىر بولمىغان.

مەدەنىيەت ئىنقىلابي مەزگىلىدە ئەمگەك مەيدانلىرى قايتىدىن ئاۋاتلاشقان. ماۋزېدۇڭنىڭ توردىن چۈشۈپ قالغانلار ۋە ھەقىقى دۈشمەنلەرگە قارشى قوزغىغان كۈرشىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا خاررىي ۋۇنىڭ ئېيتىشىچە، جازا لاگېرىغا ئون مىليون سىياسىي جىنايەتچى سولانغان. باشقا مەلۇماتلاردا دېيىلىشىچە، ئەينى چاغدا 20 مىليون كىشى سولانغانمىش. ئىلگىرىكى مەھبۇس جېن پاسكۇالىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىدىكى نوپۇسنىڭ «غايەت كۆپ» ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان.(11) ئەمما ھەقىقى سان مەلۇم ئەمەس.

خېلى يېقىنقى زامانلارغىچە جىنايەتچىلەرنى ئىشقا سېلىش مۇستەملىكە پىلانىنىڭ مۇھىم بىر نۇقتىسى بولۇپ كەلدى. شىنجاڭدا ئەخلاقى جەھەتتىن تۈزەش ئىككىنچى ئورۇندا، ئىقتىسادى تەرەققىيات ۋە چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش بولسا بىرىنچى ئورۇندا تۇردۇ. شىنجاڭ «ئامانلىق» ژورنىلىنىڭ 1990 ـ يىلىدىكى بىر سانىدا: «شىنجاڭ مەملىكىتىمىزدىكى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش سىستېمىسى ھەقىقەتەن مۇھىم رول ئوينىغان ئۆلكىلەرنىڭ بىرى. ئۇلار (جىنايەتچىلەر) قۇملۇقلارنى ئېچىپ دېھقانچىلىق مەيدانى بەرپا قىلدى، دەرەخ تىكىپ ئورمان بىنا قىلدى. يول ۋە كۆۋرۈكلەرنى ياسىدى، قۇرۇلۇشلار ئۈچۈن خۇمدانلاردا خىش پۇشۇردى، كانلاردا كۆمۈر قازدى ۋە مەھسۇلات ئىشلەپچىقاردى.» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.(12)

جۇڭگو رەھبەرلىكى جۇڭگونىڭ جازا لاگېرلىرىنىڭ ھازىرقى كۆلىمىنى ئاشكارىلاشتىن قورقىدۇ. 1995 - يىلىدىن ئىلگىرىكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە 1949 - يىلىدىن باشلاپ ئون مىليون كىشىنىڭ تۈرمىلەردە ياتقانلىقى قەيت قىلىنغان. خاررىي ۋۇ 1949 - يىلدىن 1989 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا پۈتۈن جۇڭگودا 30 مىليوندىن 40 مىليونغا قەدەر ئىنساننىڭ سىياسىي جىنايەتچى بولۇپ جازالانغانلىقىنى ھېسابلىغان.(13) ئالىملار ھۆكۈمەت ئاز دېدى. خاررىي ۋۇ كۆپ دېدى دەپ قاراپ، بۈگۈن جازا لاگېرىدا ئىككى مىليوندىن ئازراق مەھبۇس بار دەپ مۆئەييەنلەشتۈردى.
چەتئەللەردىكى مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ ئېيتىشىچە، نۆۋەتتە شىنجاڭدىكى تۈرمە نوپۇسى ئەمگەك مەيدانلىرى ۋە تۈرمىدىكىلەرنى قوشقاندا جەمئى 250 مىڭ كىشى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەشتىن ئۈچ قىسمى ئۇيغۇر سىياسىي جىنايەتچىلەر ئىكەن. ئېنىق سانىنى ئىگەللەشنى تەسلەشتۈرگەن بىر ئەھۋال شۇكى، جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىدا كۆپلىگەن مەھبۇسلارنىڭ ئىككى سالاھىيىتى بار، مەسىلەن: تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى مەكتىكە يېقىن جايدىكى مەيدان ئۆزىنى پەيلو دېھقانچىلىق مەيدانى دەپ ئاتايدۇ. ئەمما ھۆكۈمەت ئۇنى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى شۆبىسى (پەيلو) دەپ تونۇيدۇ. ئۈرۈمچىدىكى دەرۋازىسىغا «شىنجاڭ ماشىنا سايمانلىرى 3 - زاۋۇتى» دەپ ۋىۋىسكا ئېسىلغان زاۋۇت ئەمەلىيەتتە ئاپتونوم رايونلۇق 1 - تۈرمىدۇر. بۇ زاۋۇتتا ماشىنا سايمانلىرى ئىشلەپچىقىرىلىشى مۇمكىن، ئەمما ئۇنىڭ ئىشچىلىرى سائەت توشقاندا ئۆيىگە قايتمايدۇ.
كېرىيە دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا 20 ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان يەر خەرىتىدە «كېرىيە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئۆزلەشتۈرۈش 1- مەيدانى» دەپ يېزىلغان. 1993 - يىلى ئەنگلىيە ئارمىيىسىدىكى بىر گۇرۇپ تەۋەككۈلچى دەل مۇشۇ يەردىكى دەرۋازىلارغا يېقىن كەلگەن ۋە پاتقاققا پېتىپ قالغان بىر ماشىنىنى كولاپ چىقىرىشقا ياردەم قىلىشنى ئۆتۈنگەندە، تۈرمە باشلىقى بىر توپا تۇرتۇش ماشىنىسى ۋە 200 نەپەر مەھبۇسنى خۇشاللىق بىلەن ياردەمگە ئەۋەتكەن. ئەنگلىيەلىك تەۋەككۈلچىلەر ئېگىز تاملارنى، كۈزىتىش مۇنارلىرىنى، قوراللىق كۈزەتچىلەرنى ۋە ئېتىزلىقتا ئىشلەۋاتقان پۈتىغا كىشەن سېلىنغان كىشىلەرنى كۆرگەن.(14) بۇ بىر ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى ئىدى.
ئىككى يىلدىن كېيىن مەن قاتناشقان گۇرۇپ قۇملۇقنى كېسىپ 100 ئىنگلىز مىلى ماڭغاندىن كېيىن، بىر ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا يولۇقتۇق. بىزنى پىكاپلار ئېلىۋالدى ۋە خوتەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئۇچراشقان يېرىگە يېقىن كېلىدىغان تار ماشىنا يولىدا يۈرۈپ، بىزنى ئاقسۇغا يولغا سېلىپ قويدى. مەخپىي ساقچى يەنە بىر قېتىم يول باشلاپ ماڭدى. پىكاپ بىزنى ئېلىپ قۇمۇش ۋە لاي كەپىلەر، ئاندىن سالاسۇنلۇق دەرىزىسى بار بىر كىچىك بىنادىن ئۆتۈپ بىر تەكشۈرۈش نۇقتىسىغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە ئۈچ ساقچى پوستا تۇرىۋاتاتتى. بۇ يەر تاشلىۋېتىلگەن ۋە ۋەيرانە كۆرۈنەتتى. ئەسكەرلەر يېتىپ - قوپىدىغان ئۆيلەرنىڭ تاملىرى كونىراپ كەتكەن ۋە ئاھاكلانغان. كەڭرى مەيداندا تاش - كېسەكلەر قالايمىقان تاشلىنىپ ياتقان ئىدى. ھەتتا ئېتىزلىقتا ھارغىن چىراي ئاياللار پاختا تىرىۋاتاتتى. يۈك ماشىنىلىرى كېلىپ - كېتىپ تۇراتتى. نەدىن - نەگە كېتىۋاتقانلىقى نامەلۇم. ئەمما مەركىزى بىنا چىنە خىشلاردا زىننەتلەنگەن بولۇپ،

www.uyghurweb.net

ئۆگزىسىدە ئىككى دانە سۈنئىي ھەمراھ تەخسىسى ئاسمانغا قاراپ تۇراتتى. بىزگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن خەنزۇ بۇ يەرنىڭ ئېنىق بىر ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئەمما بۇ يەرنىڭ ھازىرمۇ مەھبۇسلارنى ساقلاۋاتقانلىقى ياكى «ھەقسىز» مەدىكارلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيى ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

يۇقىرىدا ئىككى تۈرلۈك ئەمگەك مەيدانىنى تەسۋىرلەپ ئۆتتۇق. شىنجاڭدا يەنە باشقا تۆردىكى جازالاش ئورۇنلىرىمۇ بار. مەسىلەن: قاماق مەركەزلىرى، شەھەر تۈرمىلىرى، تۈرمە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە زاۋۇتلىرى قاتارلىقلار يەنە ئېغىر كېسەللەر، مالخولىيا ۋە مەجرۇھلارنى ساقلايدىغان ئالاھىدە مەيدانلارمۇ بار.

شۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، گەرچە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما ھازىر شىنجاڭدا تۈرمىدە يېتىۋاتقان مەھبۇسلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلاردۇر. ئىچكىرى جۇڭگودىن چىققان سۈرگۈنلەر ئۇچۇن قۇرۇلغان ئەمگەك مەيدانلىرى ھازىر تەرەققىي قىلىپ خەنزۇلارنىڭ ئولتۇراق يەرلىرىگە ئايلاندى. ئۇ يەرلەردە باشقا بىر تورلاشقان مەيدانلار ۋە تۈرمىلەر بىنا قىلىندىكى، بۇ يەردە ياتىدىغان مەھبۇسلار ئاساسلىقى يەرلىك خەلقلەردۇر. ھازىر ئەكسىلئىنقىلابىي پىكىر جىنايىتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق گۇماندارى مۇسۇلمان بولۇپ قالماقتا.

بۇ باپنىڭ بېشىدا تەسۋىرلەنگەن مىرانغا ئوخشاش باشقۇرۇش مەيدانلىرى ئازاتلىقتىن كېيىنكى يېرىم ئەسىرلىك مەزگىلدە ۋەھشىلىك، زومىگەرلىك ۋە جۇڭگو سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ جازالاش سىستېمىسىنىڭمۇ قانچىلىك ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەسلىدە بۇلار مەغلۇپ بولغان گومىنداڭ قوشۇنلىرى، شەرقتىن كەلگەن پومېشچىك ۋە گومىنداڭ خادىملىرى قاتارلىق مەھبۇسلارنى يىغىپ ساقلايدىغان يىغىۋېلىش مەيدانى بولۇپ، بۇ يەردىكى ئاتالمىش «مۇت مەدىكارلار» نىڭ جازا مۇددىتى پەقەت ئۇلار ئۆلگەندە ئاندىن توشاتتى. بۇ سابىق ئەسكەرلەر ۋە مەھبۇسلارنىڭ ۋەزىپىسى بوز يەر ئېچىش ۋە ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى تاجاۋۇز قىلىپ قالسا ئۇنىڭغا قارشى زاپاس ھەربىي قوشۇن بولۇپ تەييار تۇرۇش ئىدى. 1980 ـ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەھدىتى يوقالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى مەملىكەت ئىچىدىكى تۇپىلاڭنى كونترول قىلىشتىن ئىبارەت يېڭى قوشۇمچە ھەربىي ئىشقا ئالماشتى.

باشقۇرۇش مەيدانلىرى جۇڭگودىكى ئەڭ كۈچلۈك ئالاھىدە تەشكىلاتلارنىڭ بىرى بولمىش شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ. خەنزۇ كۆچمەنلەر ئۇچۇن ئاساسلىق ۋاستىچى بولغان بىڭتۇەن 1954 ـ يىلى قۇرۇلغان. (5 ـ باپقا قاراڭ) ئۇ بۈگۈن ئۆلكىدىكى ئەڭ چوڭ ئىقتىسادى كارخانا ۋە يەر ئىگىسى، ئەڭ چوڭ خوجايىن ھەمدە ئۇيغۇرلارنى كونترول قىلىشتىكى ئەڭ كۈچلۈك قورال بولۇپ قالماقتا. خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە بېقىنمايدىغان ۋە مەركەزگە بىۋاستە قاراشلىق بىڭتۇەن ھۆكۈمەت ئىچىدىكى بىر ھۆكۈمەتتۇر. ئەگەر بۇ گەپ راست بولسا ھازىر ئۇنىڭ قول ئاستىدا 2 مىليوندىن 3 مىليونغا قەدەر ئىشچى ئىشلەيدۇ. بۇ شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ يەتتىدىن بىرى دېگەن گەپ. بىڭتۇەننىڭ چوڭ ـ كىچىك ئەترەتلىرى ھەممە يەرگە تارقالغان. ئۇنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سانائەت شەھىرى شىخەنزىدە بىڭتۇەننىڭ تىرانسپورت ۋە نېفت

سانائىتىنىڭ مۇھىم مەركىزى كورلا قاتارلىق بارلىق شەھەرلەردە گىپى ئۆتىدۇ. شىنجاڭدىكى تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەر كۆلىمىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى تېرىيدۇ ۋە شىنجاڭنىڭ پاختىسىنىڭ 40% پىرسەنتىنى بىڭتۈەن ئىشلەپچىقىرىدۇ.(15)

بىڭتۈەن غەرب دۆلەتلىرىدىكى سانائەتلەشكەن يېزا ئىگىلىك گۈرۈھىغا ئوخشاش يېزا ئىگىلىك مەيدانلىرى، ئورمانلىقلار، زاۋۇت ـ كانلار، ئۆستەڭلەر، سۇ ئامبارلىرى ۋە قاتناش ـ تىرانسپورتنى باشقۇرىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ يەنە پاراۋانلىق ئىشلىرى بار بولۇپ، ئۆزىنىڭ مەكتىپى، دوختۇرخانىسى، تەجرىبىخانىسى، ياشانغانلار سۇغۇرتىسى، ساقچى ئەسكەرلىرى، سوت مەھكىمىسى، تۈرمىسى ۋە ئەلۋەتتە ئەمگەك مەيدانلىرى بار. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى ھەربىي قۇرۇلما بولۇپ، ئون تۆت دىۋىزىيەسى بار، ھەر دىۋىزىيەنىڭ ئۆزىنىڭ ئەترەتلىرى ۋە شىركەتلىرى بار.

جۇڭگو بىڭتۈەنلەرنىڭ مەقسەت ـ نىشانىنى مەخپى تۇتمىدى. 1977 ـ يىلى شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقى بىڭتۈەننى «ئىشچىلىرى بىر قولىدا مىلتىق، بىر قولىدا ئوغاق كۆتۈرۈپ سوتسيالىزم قۇرىدىغان ئالاھىدە ئەترەت» دەپ تەسۋىرلىدى. بۈگۈنكى كۈندە ئوغاققا ستانوك قوشۇلدى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرىدىكى قوشۇنلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ دەپ ھازىرلانغان مىلتىقلار بولسا ئۇيغۇر نامايىشچىلارنى ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. خۇددى پەلەستىننىڭ غەربىي قىرغىقىدا مىلتىق تۇتۇپ تۇرغان يەھۇدىي كۆچمەنلەرگە ئوخشاش بۇ خەنزۇ ئىشچىلارنىڭ سىياسىي ستراتېگىيەلىك ۋەزىپىسى بار ئىدى. ئەمما يەھۇدىيلارغا ئوخشىمايدىغان يىرى شۇكى، بۇلار بۇ يەردە ئۆز مەيلىچە تۇرمايتتى.

كېيىنكى يىللاردا، ئىلگىرى بىڭتۈەنگە يەرلىشىپ قالغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئورنىغا خەنزۇ كۆچمەنلەر كېلىپ ئالمىشىپ «بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى خەنزۇ ئارمىيىسى» بولۇپ شەكىللەندى.(16) بۇ ئارمىيەنىڭ ئىچىدە ئىنتايىن ئاز ساندا ئۇيغۇر دېھقانلارمۇ بار بولۇپ، ھۆكۈمەت ئۇلارغا قورال ۋە ئەسكەرلىك مائاشى بېرىدۇ. بىڭتۈەندە ئىشلەيدىغانلارنىڭ ئىقتىسادى ئەھۋالى ئادەتتە ئەتراپتىكى ئۇيغۇرلارنىڭكىدىن خېلى ياخشى.

شىنجاڭدىكى كونا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىنىڭ نۇرغۇنىنى ھازىرغىچە بىڭتۈەن باشقۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ يەردىكى سىياسىي جەھەتتە قامالغانلارنىڭ سانى 1995 ـ يىلى 100 مىڭ ئىدى. بۇلار ئىچكىرىدىن كەلگەن خەنزۇلار ۋە ئاز بىر قىسمى پالاكەتكە يولۇققان تىبەتلىكلەر ئىدى. بەلكىم 1997 ـ يىلى 50 مىڭ ئەتراپىدا قالغان بولىشى مۇمكىن. 1999 ـ يىلى بىڭتۈەننىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى ۋاڭ گۈيجېن ئۆزلىرىنىڭ ھازىرغىچە يەنىلا تۈرمىلەر ۋە بىر قانچە ئەمگەك مەيدانلىرىنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى، ئەمما مەھبۇسلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئوغرىلىق قاتارلىق جىنايەتلەرنى سادىر قىلغان ئۆز ئادەملىرى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇ يەنە بەزىدە مەركەزنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن جۇڭگونىڭ باشقا يەرلىرىدىن بىڭتۈەنگە مەھبۇسلارنىڭ يۆتكەپ كېلىنگەنلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلدى.(17) خەۋەرلەرگە قارىغاندا 1965 ـ يىلى بېيجىڭغا يېقىن يەردىكى بىر ئەمگەك مەيدانىدىن بىر قېتىمدىلا 2000 نەپەر «بىكارلىق» مەھبۇس ئەۋەتىلگەن (ھۆكۈمەت بۇنى «مەجبۇرى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان خادىملار» دەپ ئاتىغان.)(18) بىر خەنزۇچە ژۇرنالنىڭ خەۋەر قىلىشىچە، ھەممە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتقان ئاخىرقى قېتىملىق زور

www.uyghurweb.net

يۈتكەشتە 1983 ـ يىلى 100 مىڭدىن ئارتۇق مەھبۇس شەرقتىكى دىڭىز بويى رايونلىرىدىن شىنجاڭدىكى بىڭتۇەنگە قاماق جازاسى ۋە مەجبۇرى ئەمگەك ئۆچۈن ئەۋەتىلگەن. خاررى ۋۇ: «ئەگەر بۇ راست بولسا، تارىختىكى بىر قېتىملىق ئەڭ زور كۆلەملىك تۈرمە يۆتكەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دېدى. (19)

بەزى ئۆلچەملەر بويىچە قارىغاندا، بىڭتۇەننى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ شىركەت دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.(20) ئەلۋەتتە ئۇنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە چېگرىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئىلگىرىكى ۋەزىپىسىنىڭ ئورنىغا دېھقانچىلىق ۋە كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ئالماشتى. ھەتتا كومىسسار ۋاڭ گۇيجېن تۈرمە ئەمگەكلىرى پايدا يارىتىۋاتىدۇ دەپ ماختىدى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، بىڭتۇەننىڭ ئىككى بىسلىق سالاھىيىتى ساقلىنىپ قالغان، چۈنكى ئۇ جىددى چاغلاردا ئەسقاتىدىغان زاپاس ئارمىيە ۋە ساقچى قوشۇنىدۇر. شىركەت دەپ ئاتالغان بىر گۇرۇھ كۆلىمى شۇ قەدەر كەڭ ۋە روھى جەھەتتىن ساغلام ئەمەس تۇرۇغلۇق غايەت زور پايدا يارىتالارمۇ؟ مەركەز بۇنى ئويلاپ يەتكەن ۋە 1990 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئىسمىنى «بىڭتۇەن» دەپ يېڭىدىن قويغان.

دۇنيا بانكىسى مەبلەغ سالغان بىر لايىھە تۆپەيلى بەزى پايدىسىز سۆز ـ چۆچەكلەر پەيدا بولغان ئىشنىڭ ئەسلى مۇنداق: دۇنيا بانكىسى نۇرغۇنلىغان نامرات ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش مەقسىتىدە تەكلىماكاننىڭ غەربىي قىرغىقىدا سۇغۇرۇش ئىشلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ياخشىلاش پىلانىغا ئىمزا قويغاندىن كېيىن، ئەمگەك مەيدانلىرىغا ياردەم قىلىپ ھۆكۈمەتكە يانتاياق بولماقچى دېيىلىپ قاتتىق تەنقىد ئىچىدە قالغان، خاررى ۋۇنىڭ تەشۋىقات تەشكىلاتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرى تەتقىقات ئورگىنىدىكىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، دۇنيا بانكىسى ئۆزىنىڭ پىلانىدىكى سۇغۇرۇش ئەسلىھەلىرى ئورنىتىش پىلانلانغان رايوندا ئەڭ ئاز يىگىرمە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى ۋە يىگىرمە سەككىز باشقۇرۇش مەيدانى بار ئىكەنلىكىنى، بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ خەنزۇلار بىلەن تولۇپ تاشقانلىقىنى كۆرۈپ يېتەلمىگەن. ئەسلى ئۇيغۇرلارغا پايدا يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان پىلان، ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتىگە ۋە قوشۇمچە ھەربىي تۈس ئالغان مەجبۇرى ئەمگەككە سېلىشقا تايانچ بولماسلىقى كېرەك ئىدى. خاررى ۋۇنىڭ ئىزاھاتىدا دېيىلىشىچە، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغاندا پۈتۈن بىڭتۇەندىكى ئاشلىقنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى، پاختىنىڭ يەتتىدىن بىر قىسمىنى ۋە «پايدا» نىڭ ئوندىن بىر قىسمىنى 1983 ـ يىلىنىڭ ئالدىدا تۈرمىدىكى مەھبۇسلار ئىشلەپچىقارغان ئىكەن.(21)

دۇنيا بانكىسى قوماندانلىقىدا ئالتە ھەپتىلىك تەكشۈرۈش، ئەھۋال ئىگەللەش ئېلىپ بېرىلدى. يېزا ـ قىشلاق ۋە ئائىلىلەرگىچە بېرىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق دەسلەپتە تەنقىد ۋە ئەيىبلەشنىڭ ئورۇنسىز بولغانلىقى مەلۇم بولدى. بانكىنىڭ ئېيتىشىچە، سۇغۇرۇش لايىھەسى بىلەن مەجبۇرى ئەمگەكنىڭ باغلىنىشلىقى ھەققىدە پاكىت تېپىلمىغان. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى پۇقرالاردىن توختاملىق ئىشچىلار ئالغان، ئەمما تۈرمە ئەمگىكىنىڭ ئۇلارغا زورلانغانلىقى توغرۇلۇق پاكىت يوق. شۇنداقتىمۇ ئاساسلىق نەپ ئالىدىغانلار يەنىلا ئىككى دەريا ۋادىسىدا ياشايدىغان ئۇيغۇر خەلقى. ھالبۇكى، دۇنيا بانكىسى ئۆزىنىڭ ياخشى نىيەتلىك قارارلىرىغا زىت كېلىدىغان بەزى ئىشلارنى قىلىشنى داۋاملاشتۇردى. بانكىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىچە، ۋاستىچى ئورۇن شىنجاڭ دۆلەت

ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى تەشكىلاتى بىر ئۆرۈلۈپلا «ئەتراپىتىكى بەزى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە تۈرمىلەر» نى ئەدلىيە مىنىستىرلىكىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە باشقۇرۇپ تۇرغان بىكىتۇەن دېگەن ئىسىم بىلەن ئۇتتۇرىغا چىقتى. سۇ تۇربىسى ۋە يەر ئاستى سۇ يولى ئەسلىھەلىرى بىلەن تەمىنلەنگەن بىر قانچە دېھقانچىلىق مەيدانى «تۈرمىلەر ۋە تۈرمە دېھقانچىلىق مەيدانى رايونلىرى» بىلەن ئىنتايىن يېقىن ئارىلىقتا ئىدى. دۇنيا بانكىسىنىڭ ئېيتىشىچە، جۇڭگو تەرەپ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بىلەن ئارمىيە ئوتتۇرىسىدا باشقۇرۇش ۋە باشقۇرۇلۇش مۇناسىۋىتىنىڭ يوقلىقىغا كېپىللىك قىلىشقا ماقۇل بولغانمىش ۋە «مەجبۇرى ئەمگەك ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلغان ھەر قانداق مەھسۇلاتنى ئېلىپ سېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن» كەلگۈسىدە ئەگەر تىجارەت بىلەن جازالاش بىر - بىرىدىن ئېنىق ئايرىلمايدىغان بولسا، دۇنيا بانكىسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى تەشكىلاتىغا قەتئى ياردەم بەرمەيدىغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇشنى قوبۇل قىلغانمىش.(22) باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بەلكى بىكىتۇەن لوندون شەھىرىدە ئېيتىلغان «جۇڭگو سېپىللىرى» نى تەرەققى قىلدۇرۇشى كېرەكتۇر.

شۈنداقتىمۇ، مۇنازىرىلەر بىكىتۇەن بىلەن مەجبۇرى ئەمگەك ئوتتۇرىسىدا يوشۇرۇن سىياسىي مۇناسىۋەت بارلىقىنى ئىسپاتلىدى. 2002 ـ يىلى جۇڭگو دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا كىرىش ئارمىنىغا يەتتى. سودا تەشكىلاتى ئەزالىرىنىڭ ئۆزگە چۈشلۇق ئىناۋىتى بولىشى كېرەك ئىدى. يەنى بۇ دۆلەت ئۆزىنى دۇنيا سودا سىستېمىسىنىڭ بالاغەتكە يەتكەن بىر ئەزاسى دەپ ئاتاشقا ھوقۇقلۇق. ئەمما سودا جەھەتتە ۋە ئەخلاقى جەھەتتە مەجبۇرىيەتلىرى بار. ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى مەجبۇرى ۋاستىلار بىلەن قوللىنىپ، ئېكسپورت بازارلىرىنى ناتوغرا رىقابەت ئارقىلىق ئىگەللىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

خەلقئارا قانۇندا مەھبۇسلارنىڭ ئىش ھەققى جايىدا بېرىلگەن ۋە نورمال ئەمگەك شارائىتى بولغان ئەھۋال ئاستىدا ئەمگەك قىلىشى چەكلەنمەيدۇ. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ كۆرسىتىشىچە، كۆپلىگەن مەھبۇسلار جىم ئولتۇرۇشقا قارىغاندا ئىشلەشنى ياخشى كۆرىدىكەن، ھەتتا بەزىدە تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئىشلارنى قارار قىلالمىغانلار، يەنى قويۇۋېتىلگەن ياكى قويۇۋېتىلمىگەنلەر كۆنۈپ قالغان يېرىدە قاماقتا قېلىشنى ئىختىيار قىلغان ئەھۋاللارمۇ بار.(23) گەرچە بەزى ھەيبارلار مەجبۇرى ئەمگەك ئاتالغۇسى بىلەن قۇللۇق تۈزۈمى ئاتالغۇسىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ قوللانسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككىسى ئوخشاش ئىش ئەمەس. قۇللۇق تۈزۈمىدە قۇلنىڭ بىر «خوجايىنى» بولىدۇ. نۇرغۇن دۆلەتلەر مەھبۇسلارنى مەجبۇرى ئىشقا سېلىش نورمال ئىش دەپ قارايدۇ.

خەلقئارا ئەمگەك تەشكىلاتىنىڭ 105 ـ نومۇرلۇق قارارىدا: «سىياسىي بېسىم ياكى تەربىيىلەش» ئۈچۈن سىياسىي جەھەتتە غەيرى پىكىردە بولغانلارنى جازالاش ئۈچۈن ۋە ئىقتىسادى تەرەققىيات ئۈچۈن ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇرلاش قىلمىشى ئالاھىدە مەنئى قىلىنغان. بۇ قارار يېزىلغان ۋاقىتتا جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا قول قويمىغان.

ھالبۇكى، كىشىلىك ھوقۇق پائالىيەتچىلىرى جۇڭگونىڭ خەلقئارا ئۆلچەمگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ناچار ئەمگەك شارائىتىدا مەھبۇسلار ۋە جىنايەتچىلەرنى مەجبۇرى ئەمگەككە سېلىشتا ئىنتايىن

مەشھۇر ئىكەنلىكىنى ئۇتتۇرغا قويدى. خەلقئارا قوللۇقتا قارشى تەشكىلاتنىڭ ئېيتىشىچە، ئادەتتە مەھبۇسلار قىلغان ئىشقا چۇشلۇق ھېچقانداق ھەق ئالمىغان، گەرچە ئەمگەك مەيدانلىرىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار جۇڭگونىڭ ئۆزىدىلا تېخنىكا جەھەتتىن لاياقەتسىز بولسىمۇ، ئەمما كۆپىنچىسى ئېكسپورت قىلىنغان. پائالىيەتچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، غەربتىكى شىركەتلەر سودىدا دائىم بۇنىڭغا شېرىك ئىكەن.

21 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەرب دۇنياسىدىكى ھەر قانداق بىر تاللا بازىرى ياكى سايمان دۇكانلىرىغا كىرگەن كىشى بۇ يەردىكى جۇڭگو ماللىرىغا قاراپلا جۇڭگونىڭ ئېكسپورت سودىسىنىڭ ئىنتايىن تېز تەرەققى قىلغانلىقىغا ھۆكۈم قىلالايدۇ. ئەمما شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كىشىلىك ھوقۇق داۋاسى قىلىدىغان پائالىيەتلەرمۇ شۇنچە كۆپەيدى. بۇ داۋاچىلار ھېچ بولمىغاندىمۇ جۇڭگونىڭ خەلقئارا قانۇنلارغا رىئايە قىلغان ياكى قىلمىغانلىقى، خەلقئارا سودا تەشكىلاتىنىڭ نىزامنامىسىگە ئەمەل قىلغان ياكى قىلمىغانلىقىنى ئېنىقلاۋاتىدۇ ۋە غەرب دۆلەتلىرىدىكى شىركەتلەرمۇ ئىنساپسىز ئەمگەك شارائىتىدا ئەمگەكچىلەرنى مەجبۇرى ئىشقا سېلىش يولى بىلەن ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارغا كۆز يۇمۇش ۋە پايدا ئېلىش قىلمىشى ئۈستىدە تەكشۈرۈلمەكتە.

ھازىر جۇڭگو چەتئەللەرنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىدىكى نامرات، قاقاس ئۆلكىلىرىگە مەبلەغ سېلىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن چاقىرماقتا. بۇ ئەھۋاللار كېيىنكى باپتا بايان قىلىنىدۇ. ھەقىقى ئەھۋاللار چەتئەل شىركەتلىرى، ئىستىپمالچىلار ۋە بېسىم ئىشلەتكۈچى گۇرۇپپىلارنىڭ تەكشۈرگۈچى دىققەت نەزىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.

ساختا ئىزاھاتلار ۋە ئويدۇرما سانلار قۇملۇقتىكى جازا مەيدانلىرىنى ۋە ھازىر بۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان جازا خاراكتېرىدىكى باستۇرما سىياسەتنى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە يوشۇرۇپ قالالمايدۇ. شىنجاڭنىڭ قۇملۇقلىرىدا نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنىڭ ئىسكىلىت سۆڭەكلىرى بار.

ئىزاھاتلار

(1) 1907 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى فرېد ئاندرېۋسقا يېزىلغان مەكتۇپ. مىرسكي يازغان «ئاۋرېل ستەين ئەپەندى» 249 ـ بەتتىن ئېلىنغان نەقىل.

(2) ۋۇفىڭ تېغى جۇڭگودا مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ. مىللۋارد «تاغ يولىنىڭ نېرىسى» دا ۋۇ يازغان «تارىختا غەربى يۇرتتا ھۆكۈم سۈرگەن سۇلالىلەر» 140 ـ بەتتىن نەقىل ئالغان.

(3) لىپي: «شىنجاڭدا تۈرك مۇسۇلمان مەسىلىسى».

(4) گور: «جۇڭگونىڭ يىراق غەربىگە سەپەر».

(5) جاڭ شيەنلياڭ: «ئوت ـ چۆپ شورپىسى» 11 ـ 15 ـ بەتلەر.

(6) جاڭ شيەنلياڭ: «ئوت ـ چۆپ شورپىسى»101 ـ 210 ـ بەتلەر.

(7) پاسكۇئالىنى: «ماۋزېدۇڭنىڭ مەھبۇسى» 53 ـ بەت.

(8) خارري ۋۇنىڭ تەرجىمىھالىدىن ئېلىندى. «ئاچچىق شاماللار» 45 ـ بەت.

(9) خارري ۋۇ: «پاراكەندىچىلەر» 166 ـ بەت.

www.uyghurweb.net

(10) جاسپېر بېككېر يازغان «ئېچىرقىغان ئەرۋاھلار» جۇڭگودىكى ئاچارچىلىق تارىخىنى ناھايىتى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرگەن. 1985 ـ يىلى بېيجىڭدا مۇئەللىپ بېككېر بىلەن كۆرۈشكەن ۋاقتىمدا نىڭشيادىكى ئادەم گۆشى يېيىدىغان ھادىسىلەر ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايونغا شەخسەن زىيارەتكە باردىم.

(11) پاسكۇئالىنى: «ماۋزېدۇڭنىڭ مەھبۇسى» 11 ـ بەت. ئوتتۇز مىليوندىن ئارتۇق كىشىنىڭ «ئۆزگەرتىلگەن» لىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. مۇئەللىپ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىدا يەتتە يىل تۇرغان.

(12) 1990 ـ يىلى 6 ـ ئۆكتەبىردىكى مەسىلە. ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنغان. «دۇنيا بانكىسى ۋە جۇڭگودىكى مەجبۇرى ئەمگەك» 5 ـ بەت.

(13) مۇئەللىپ بىلەن سۆھبەت 1995 ـ يىلى نويابىر.

(14) بلاكمور: «يەر يۈزىدىكى ئەڭ ناچار چۆل» 4 ـ 131 ـ بەتلەر.

(15) بېككېر: «جۇڭگولۇقلار»، «جەنۇبى جۇڭگو ئەتىگەنلىك پوچتا» گېزىتى 1998 ـ يىلى 30 ـ ماي ساندىن ئېلىنغان نەقىل.

(16) لىپى: «شىنجاڭدا تۈرك مۇسۇلمان مەسىلىسى» 232 ـ بەت.

(17) «Financial Times» 1999 ـ يىلى 3 ـ ئاۋغۇست.

(18) ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى: «دۇنيا بانكىسى ۋە جۇڭگودىكى مەجبۇرى ئەمگەك» 3 ـ بەت.

(19) خاررىي ۋۇ: «پاراكەندىچىلەر» 302 ـ بەت. شىنجاڭدا چىقىدىغان «غەربىي شىمال خەلق ئەسكەرلىرى» ناملىق ژۇرنىلىدىن ئېلىندى.

(20) «Financial Times» 1999 ـ يىلى 3 ـ ئاۋغۇست.

(21) ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىنى تەتقىق قىلىش جەمئىيىتى: «دۇنيا بانكىسى ۋە جۇڭگودىكى مەجبۇرى ئەمگەك» 5 ـ بەت. بېكقۇئېلىن يازغان «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» دا دېيىلىشىچە، بۇ يىللاردا بىكتۇەن ھەقىقەتەن پايدىسى يوق، ئارتۇقچە بىر يۈك بولۇپ، بېيجىڭدىن كېلىدىغان ياردەمگە بېقىنىپ قالغان. ئەمما ھۆكۈمەت بۇ ئىشلارنى ئىنتايىن مەخپى ساقلىغان.

(22) دۇنيا بانكىسى مەتبۇئات خەۋىرى 1995 ـ يىلى 20 ـ دېكابىر

(23) مۇئەللىپ بىلەن سۆھبەت 1995 ـ يىلى.

(24) قۇللۇقنا قارشى خەلقئارا تەشكىلات: «تۈرمىدىكى مەھبۇسلارنى مەجبۇرى ئەمگەككە سالسا بولامدۇ؟»

www.uyghurweb.net

سەككىزىنچى باب غەربكە كۆچۈش يۈقىرى دولقۇنى

تۇرپاندىن 40 ئىنگلىز مىلى ئۇزاقلىقتىكى داخىيەن شەھىرى قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بىر خەنزۇ شەھىرى بولۇپ، ئۇنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر تۆمۈر يولى بار. ئەمما بۇ تۆمۈر يول ئادەتتىكى بىر تۆمۈر يول ئەمەس. ئۇ بىر قىتئەنى باغلايدىغان تۆمۈر يولدۇر. ئۇ ئىچكىرى جۇڭگودىكى شىئەن ئارقىلىق لەنجۇدىن چىقىپ، قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ ۋە داۋاملىق يۇرۇپ قازاقىستان چېگرىسى ئىچىگە كىرىپ بۇ يەردە تۈركىيە ـ سىبىرىيە تۆمۈر يولىغا قوشۇلىدۇ. ئاندىن سىبىرىيە تۆمۈر يولىنى كېسىپ ئۆتۈپ موسكۋا بىلەن ياۋرۇپاغا بارىدۇ.

داخىيەن جەنۇبى شىنجاڭغا كىرىش ئېغىزى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنتايىن مۇھىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىر تارماق يولى تەكلىماكان چۆلىنىڭ شەرقىي شىمال قىرغىقىدىكى بوستانلىق، تارىم ئويمانلىقىدىكى سانائەت مەركىزى كورلىغا تۇتىشىدۇ. (ئۈرۈمچىدىن كورلىغا قەدەر توققۇز سائەت كېتىدۇ) كورلىدىن يىراق غەربتىكى قەشقەرگە تۇتىشىدۇ. قەشقەرگە تۆمۈر يولى 1999 ـ يىلى 5ـ ئايدا يېتىپ كەلگەن.

ئاپرىلنىڭ سوغۇق بىر ئاخشىمى داخىيەن بېكىتىنىڭ زالى خەنزۇلار بىلەن تولۇپ كەتكەن ئىدى. ئۆرە تۇرغان، ئولتۇرغان، بىر ـ بىرىنى قىستاپ جېدەللىشىۋاتقان، يۈك ـ تاقلىرىنى باغلاۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەر كىشى ئىدى. قارىماققا ئۇزۇقلۇق يېتىشمىگەندەك ۋىجىك ۋە پاراكەندە چىراي بۇ كىشىلەر كانايدا يۇقىرى ئاۋازدا توۋلاپ ئۇلارنى رەتكە تىزىلىشقا ئۈندەۋاتقان دىقماق ئايال خادىمغا قورقۇمسىرىغان ھالدا تىكىلىشىپ تۇراتتى. پويىز يېتىپ كېلىشكە ئاز قالغاندا، خىزمەت فورمىسى كىيگەن نۇرغۇن ئايال مۇھاپىزەتچى خادىملار ئۇلارنى قىستاپ ئۆتۈپ ۋوگزال سەھنىسىگە كېلىپ رەتلىك تىزىلىپ تۇرۇپ كېلىۋاتقان پويىزنى ساقلاپ تۇردى. پويىز يېتىپ كەلگەندە بىر توپ كىشى ۋوگزال خادىملىرىنىڭ ۋاقىراشلىرىغا پىسەنت قىلماستىن يۈگۈرۈلۈپ كېلىپ ئىشىكلەرگە ياماشتى ۋە يۈك ـ تاقلىرىنى ئوچۇق دېرىزىلەردىن ئىچىگە تاشلاشقا باشلىدى. توپ بولۇپ سەپەرگە چىققان بۇ غەلىتە سىياق كىشىلەر جۇڭگونىڭ گەنسۇ ۋە سىچۈەن قاتارلىق نامرات رايونلىرىدىن پويىزدا كەلگەن دېھقانلار بولۇپ، ئۇلار ئېھتىمال ئۈرۈمچىدىن پويىز بىلەن قەشقەرگە كېتىۋاتاتتى.

داخىيەن بېكىتىدىكى توپ ـ توپ خەنزۇ كۆچمەنلەر قىستاڭچىلىقلار ئىچىدە ئالدىراش يۈرۈشەتتى. ئۇلار ئىچكىرى جۇڭگودىن شىنجاڭغا ئىش ئىزدەپ چىققانلار بولۇپ، ھەر كۈنى ئەڭ ئاز 7000 كىشى شىنجاڭغا كېلىۋاتاتتى.

بۇ مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان ئىقتىسادى تەرەققىيات پىلانى «غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش دولقۇنى» ئىچىدىكى بىر كۆرۈنۈش بولۇپ، ماۋزېدۇڭ 1958 ـ يىلى ئوتتۇرىغا قويغان، سىستىق نامى پۇر كەتكەن چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ھەرىكىتىنىڭ مەقسىتى، يەنى مىللىي رايونلارنى خەنزۇ ئۆلكىسىگە ئايلاندۇرۇش پىلانى بىلەن ئوخشاش ئىدى.(1)

ئۈرۈمچىدىن 120 ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتىكى قاقاس جۇڭغار ئويمانلىقىغا جايلاشقان شىخەنزە شەھىرىگە كەلگەن كىشى غەربكە كۆچۈش يۇقىرى دولقۇنىدىكى تېخىمۇ ھەيران قالارلىق بىر مەنزىرىنى كۆرەلەيدۇ. چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش چاقىرىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان يىلدا بىنا قىلىنغان بۇ شەھەردە خەنزۇلاشتۇرۇشنىڭ نەمۇنىچى بايراقدارى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىنىڭ باش

www.uyghurweb.net

شتابى بار ئىدى. دۇنيا بانكىسىنىڭ مەبلەغ ياردىمى بىلەن ياسالغان يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيولدا شىخەنزە ئىچىگە قەدەم باسقان كىشىنى چوڭ ئېلان تاختىسىدىكى فورما كىيگەن بىر يىگىتنىڭ يىراقلاردىكى چۆشكە ئوخشايدىغان بىر گۈزەل كەلگۈسى غايىۋى دۆلەت شەھىرىنى ئىشارەت قىلىپ سىزگە قول پۇلاڭلىتىۋاتقان رەسىمى قارشى ئالىدۇ. شىخەنزىدىكى ھەممە نەرسە ھەيۋەتلىك يۇغان شەكىلدە لايىھىلەنگەن. ئاسفالىت يولنىڭ بىر تەرىپىدىكى كەڭرى ئېتىزلىقلاردا ئۈزۈم تالىلىرى بولۇپ، بۇلار شىخەنزە هاراق زاۋۇتىنىڭ ئۈزۈملۈك بېغى ئىكەن. ئۇنىڭ ئالدىدىكى چوڭ يول شېكەر زاۋۇتى، شوخلا كونسىرۋاسى پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ۋە ئېلېكتىر ئىستانسىسى قاتارلىقلار جايلاشقان غالىبىيەت كوچىسىغا تۇتىشىدىكەن. يېڭى بىنالار قەد كۆتۈرگەن كوچىنىڭ بېشىدىكى بىر بىنادىن ئۆتكەندىن كېيىن، 120 مىڭ يۈەن (15مىڭ دوللار) باھاغا سېتىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېلان چىقىرىپ قويۇلغان بالىكونلۇق دەرىزىلىرى بار ئۈچ ھۇجرىلىق ئولتۇراق بىنالىرى بار بىر كوچا بار. بۇ باھا جۇڭگونىڭ مۇشۇ رايونىغا نىسبەتەن ھەقىقەتەن جىق پۇل ئىدى. شەھەرنىڭ ئاساسلىق تۆت كوچا ئېغىزىدىكى بىر بىناغا يۇغان خەتلەر بىلەن شىخەنزە روھى: «مالىيە مېھمانخانىسى» دەپ يېزىلغان ئىدى.

بۇ يېڭى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىسمىنى مەن بىلمەيدىغان بىنالارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئالدى تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىغا قىيپاش تەرىپىگە، ئارقىسى سىبىرىيەنىڭ تەلۋە بورانلىرى كېلىدىغان تەرەپكە قارايتتى. 1997 ـ يىلى 70 مىڭ خەنزۇ كۆچمەن شىخەنزىنىڭ زاۋۇت ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئىشلەش ئۈچۈن كەلدى. بۇ شەھەردە يىلىغا 10 مىڭ نوپۇس كۆپىيىش بىلەن شەھەر كېڭەيمەكتە. خەۋەرلەرگە قارىغاندا بۇ يەرگە كەلگەنلەر ئىچىدە ياڭزېجياڭ دەرياسىدىكى سەنشيا يادرو ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى تۈپەيلى تارقاقلاشتۇرۇلغان دېھقانلار بار ئىكەن.(2) بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى قېتىم، شىمالىي ئويمانلىقتىكى خەلقنىڭ سانىدىن جەنۇبتىن كەلگەنلەرنىڭ سانى ئېشىپ كەتتى.

19 ـ ئەسىردە رۇسىيەلىك نىكولاي پرېژىۋالىسكى قاتارلىق ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنى چىنى تۈركىستانغا كېلىشكە مەجبۇر قىلغان بايلىق ئىزدەش قىزغىنلىقى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جۇڭگو رەھبەرلىرىنىڭ پىكىر خىيالىنى ئۆزىگە بەنت قىلىۋاتقان تەرەققىيات قىزغىنلىقى بىلەن سېلىشتۇرۇلغاندا ھېچگەپ ئەمەس.(3) جۇڭگولۇقلارنىڭ مەقسىتى 1999 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى جياڭ زېمىن شىئەندە ئوتتۇرىغا قويغان «غەربنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش پىلانى» نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئارقىلىق، غەربىي رايوننى جۇڭگونىڭ كالىفورنىيەسىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

ئون بەش يىللىق تەييارلىق ۋە ئۈچ يۈز نەپەردىن ئارتۇق تەتقىقاتچىنىڭ ئىقتىسادنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىنى ئىنچىكە تەتقىق قىلىشى نەتىجىسىدە هازىرلانغان دۆلەتلىك قۇرۇلۇش پىلانىغا تۇنجى يىلى تەخمىنەن ئون مىليارد (1 مىليارد 300 مىليون دوللار) مەبلەغ ئاجرىتىلدى ۋە شىنجاڭنى ھالقا قىلغان ھالدا جۇڭگو ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگەللەيدىغان ئون ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە شەھەرلەردىكى 78 قۇرۇلۇش تۈرى پىلانغا كىرگۈزۈلدى. جۇڭگو ئاخبارات ساھەسى ھاياجىنىنى باسالمىغان ھالدا بەس ـ بەستە خەۋەر قىلدى. «خەلق گېزىتى» شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن مۇخبىرلار ئۇمىكى ئىگەللىگەن ئەھۋاللارنى خەۋەر قىلىپ مۇنداق يازدى:

«شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مۇقىملىق، ئىتتىپاقلىق، تەرەققىيات ۋە گۈللىنىشنى ئىنتايىن ئارزۇ قىلىدۇ. يۇقىرى قاتلام ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى يەرلىك خەلق بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ،

جەڭگىۋار روھ بىلەن كەڭ كۆلەملىك ئىچىش دولقۇنىدا پۈتۈن كۈچى بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە».(4)

ھالبۇكى، غەربلىك تەھلىلچىلەر، «غەربىي رايوننى ئېچىش» ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسىنىڭ قېزىپ چىقىرىش، ئاشكارىلاش، ھەقسىز ئىلىۋېلىش دېگەن مەنىلەردە ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلغان. ئۇلار «ئېچىش» سۆزىنىڭ توغرا تەرجىمىسى «شىلىپ ئىلىۋېلىش» دەپ كۆرسەتكەن.(5)

شىنجاڭ ئۆتمۈشتە ھەقىقەتەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغان. ئەمما كوممۇنىستلار كېلىشتىن ئىلگىرى سىستېمىلىق ھالدا ئېچىلمىغان. ھالبۇكى، قاقاس كەبى كۆرۈنگەن بۇ زېمىننىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرى ۋە مۇنبەتلىكى ھەققىدە رىۋايەتلەر ئېيتىلغان ئىدى. مەسىلەن: مەنچىڭ زامانىدا بىر سەييياھ ئاقسۇ بوستانلىقىدا ئۆسكەن غايەت يوغان گۈرۈچ دانلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. 1940 ـ يىللاردا شىڭ شىسەينىڭ قوماندانلىق شتابىغا كەلگەن بىر زىيارەتچى ئىككى ئادەم تەسلىكتە ئاران كۆتۈرەلەيدىغان دەرىجىدە چوڭ كۆمۈر پارچىسى كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان.(6)

بۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېيتىلغان بىر يۇمۇردا مۇنداق دېيىلگەن:

«ما فامىلىلىك بىر ئادەم لەنجۇدىكى خۇاڭخې دەرياسى ئۈستىگە ئامېرىكىلىقلار سېلىپ بەرگەن تۆمۈر كۆۋرۈكنى كۆرۈش ئۈچۈن يولغا چىقىپتۇ. گەنسۇ كارىدورىدا توختاپ چاي ئىچىپ تۇرغان ئىكەن، قۇمۇلنىڭ داڭلىق قوغۇنىنى كۆرۈش ئۈچۈن كېتىۋاتقان يەنە بىر ما فامىلىلىك ئادەم بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. بىرىنچى ما:

— ئاغىنە، ماڭا سېنىڭ يۇرتۇڭ لەنجۇدىكى تۆمۈر كۆۋرۈك توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرسەڭ، دەپتۇ.

— ماقۇل، دەپتۇ ئىككىنچى ما. ئۇ كۆۋرۈك شۇنچىلىك ئېگىز ئىكەنكى، ئۆتكەن يىلى بىر ئادەم كۆۋرۈكتىن سەكرىگەن ئىدى، مەن يولغا چىققۇچە بولغان ئارىلىقتا بەدىنى تېخى سوغا تەگمىدى.

— پاھ قالتىسكەن. دەپتۇ بىرىنچى ما. ئەمما مەن سىنى ئاگاھلاندۇرۇپ قوياي، سىنىڭ بىزنىڭ قوغۇنلىرىمىزنى كۆرۈش ئۈچۈن ئاتايىتەن قۇمۇلغا بېرىشىڭنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇ قوغۇنلار شۇنچىلىك يوغىنايدۇكى، كىلەر يىلى مۇشۇ چاغدا سەن لەنجۇدا تۇرۇپمۇ ئۇنى كۆرەلەيسەن.»(7)

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى شىنجاڭنى پايدىلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى جۇڭگونىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن تۇتۇپ تۇرغان. يەرلىك بەگلەر ۋە خەنزۇ جازانىخورلار خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ كۈنۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇلار شىنجاڭدا داڭلىق قاشتېشىدىن باشقا كان بايلىقلىرىنى قېزىشنى ۋە چاي سېتىشتىن باشقا بىر بازار ئېچىشنى ئويلاپ باقمىغان.(8)

چىڭ سۇلالىسى خان ئوردىسىدىكى كاتىپ 29 ياشلىق گۇڭ زىجېن شىنجاڭنىڭ مۇستەملىكە قىلىش تەسەۋۋۇرىنى رەسمى ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان تۇنجى كىشى ئىدى. ئۇ 1820 ـ يىلى يازغان يىراقنى كۆرەر بىر ماقالىسىدە، ياۋايىلارنى ياۋايىلار ئارقىلىق ئىدارە قىلىش سىياسىتىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى سۆزلىگەن. جۇڭگو غەربكە مەبلەغ سېلىشى كېرەك، يەنى سۇغۇرىدىغان قاناللار ۋە بورانغا قارشى ئورمانلىقلار بەرپا قىلىشى، ئۇ يەرنى ئىشسىز خەنزۇ دېھقانلار ۋە مانجۇ چېرىكلىرى ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش كېرەك. چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ھەرىكىتىدە ئۇنىڭ ئەسىرىدىن بىر ئابزاسنى ئارىيەت ئالغانلارنىڭ دېگىنىدەك، مەركەز خەلقنى بىپايان غەربىي رايونغا قويۇۋېتىش ئارقىلىق غەربكە ياردەم قىلىشى كېرەك. غەربىي رايون بولسا بايلىقلىرىنى بېرىش ئارقىلىق

www.uyghurweb.net

مەركەزگە ياردەم قىلىشى كېرەك. بۇ پىلانغا يىگىرمە يىل ۋاقىت كېتىشى مۇمكىن، ئەمما ئۇ تەخىر قىلىپ ساقلاشقا ئەرزىيدۇ دەيدۇ گۇڭ زىجېن. تۇققۇز يىلدىن كېيىن گۇڭ زىجېن ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، ئوچۇق - ئاشكارا ھەرىكەت قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ. ئۇ: «شىنجاڭنى قولغا ئالدۇق، ئۇنى قايتا قولدىن چىقىرىۋېتىشكە قەتئىي بولمايدۇ» دەيدۇ. ئۇ مەركەزگە قاراشلىق تۇتۇق مەھكىمىسى، ۋىلايەت ۋە ناھىيەلەرنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ تۈركچە ۋە موڭغۇلچە ئىسىملىرىنىڭ ئورنىغا خەنزۇچە ئىسىملارنى قويىدۇ.(9)

گۇڭ زىجېننى ئاتالمىش «مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى» نىڭ ئەزاسى ۋېي يۈەن قوللاپ چىقتى. ئۇ مېڭزىنىڭ سۆزلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ «تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن تىنچلىق چاتقاللىقلار داغدام يوللارغا ئايلىنىدۇ، تار سايلارنىڭ قاراڭغۇلۇقلىرىنىڭ ئورنىغا ئاپتاپلىق يورۇق كۈندۈزلەر كېلىدۇ، ياۋايى جاڭگاللار كىيىم كىيگەن مەدەنى ئىنسانلار ياشايدىغان يەر بولىدۇ، كىگىز كەپىلەرنىڭ ئورنىغا يېزىلار بەرپا قىلىنىدۇ ۋە ئىشلار ياخشى بولىدۇ» دېگەن ۋە ھۆكۈمەتنى «بۇ مۇنبەت تۇپراقنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ مۈلكى قىلىۋېلىشقا» چاقىرىپ، بىر قەدەر قۇلاي ئىدارە قىلىش ۋە پايدىلىنىش ھەققىدە تەكلىپ - لايىھەلەر سۇنغان. ئۇلار يەنە «ھامان بىر كۈنى بۇ پىكىرلەر رېئاللىققا ئايلىنىدۇ» دېگەن.(10) چۈنكى ئەينى چاغدىكى چىڭ سۇلالىسى مۇسۇلمانلارنى «قەتئىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلغىلى بولمايدىغان، خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلمايدىغان خەلق» دەپ ھېساپلايتتى.(11) ئەمما ۋېي يۈەننىڭ كۆز قارىشى زوزۇڭتاڭغا تەسىر قىلدى. زوزۇڭتاڭ كۆرگىنىمىزدەك شىنجاڭنى قايتىدىن بويسۇندۇرۇپ، بۇ رايوننى قاچالمايدىغان دەرىجىدە جۇڭگو تېررىتورىيەسى ئىچىگە ئەكىردى. ئۇ يەرلىك خەلقنىڭ تەبىئىي ھالدا خەنزۇلارنىڭ تىلى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قوللىنىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

1930 - يىللاردا ئەيچېن ۋۇ ئۆزىنىڭ خاتىرىلىرىدە شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى ھەققىدە كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ گەرچە «يەرلىك خەلققە باراۋەر مۇئامىلە قىلىش كېرەك، ئۇلارغا زۇلۇم قىلىشقا بولمايدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما مىليونلىغان خەنزۇنىڭ ئىچكىرىدىكى قىستا - قىستاڭ شەھەرلەردىن شىنجاڭغا كېلىپ يەرلىشىشىنى تەشەببۇس قىلغان. شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچلەندۈرۈش، يوللارنى راۋانلاشتۇرۇش، پايتەختىنى قايتىدىن تەرەققى قىلدۇرۇش، تۆمۈر يولنى غەربىي شىمال چېگرىغا قەدەر ئۇزارتىش، يېڭى شەھەرلەرنى بەرپا قىلىش ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ چىرىكلىشىپ بۇزۇلۇشىغا يول قويۇش كېرەك. ئۇ يەنە ئالتۇن، كۆمۈش، كۆمۈر ۋە تۆمۈر رودىسى قېزىشنى، سۇغۇرۇش سىستېمىسىنى ياخشىلاشنى ۋە نېفىت زاپىسىنى تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ: «شىنجاڭ 1849 - يىلدىن ئىلگىرىكى كالىفورنىيەگە ئوخشايدۇ. ئالتاي 1867 - يىلدىن ئىلگىرىكى ئالاسكا (ئالياسكا) غا ئوخشايدۇ، ئەگەر ئۇلار رۇسلارنىڭ قولىدا تۇرسا. بىز بۇ بىپايان ئۆلكىنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دەرھال ئىشقا باشلىشىمىز كېرەك. بۇ ئىلگىرىكى مەلۇم زامان پارلىغان گۈزەل قاشتېشىغا ئوخشايدىغان ماكان بىزنىڭ قىممەتلىك مۈلكىمىز سۈپىتىدە دۇنياغا ئايان بولىدۇ» دەپ يازغان.(12)

گومىنداڭ ۋاقتىدا موسكۋا نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاجىزلىقىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، شىنجاڭ ئىقتىسادىغا ئەڭ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتلىگەن. شىنجاڭ ماھىيەتتە سوۋېت

ئـتـتـپاقـنـىڭ مۇستەمـلـىـكـىسـىگە ئايلـىـنـىپ قالغان. 1930 ـ يـىللارنـىڭ ئوتتۇرىلـىـرىدا سوۋېت گـېئولوگـلـىرى مانگان، مـىس، قوغۇشۇن، قەلەي، ۋولفرام ۋە نېفـىت زاپـىسى جايلاشقان يەرلەرنـىڭ خەرىتـىلـىرىنى سـىزىپ چىققان. 1941 ـ يـىلى سوۋېت ئـىتتـىپاقى ناتسـىست گـېرمانىيە بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۆز غـېمـىدە قالغان چاغلاردا، ئۇلار ئـىلگـىرى شـىنجاڭدا بورغـىلاپ قويۇپ چـىقـىپ كـەتكەن نېفـىت قۇدۇقلـىرى ئۇبدان ئـىشقا يارىغان.(13)

گومـىنداڭ رەھـبـىرى جاڭ كـەيشى 1942 ـ يـىلى «غەربـىي شـىمالـنى تەرەققىي قـىلدۇرۇش هـەرىكـىتى» نى چاقـىرىق قـىلـىپ، ئۇيغۇرلار رايونىغا نامرات خەنزۇ دېهقانلارنى كۆچۈرۈپ يەرلەشتۈرۈشنى تەلەپ قـىلغان. بۇ چاقـىرىق كـىشـىلـەرنـىڭ نارازىلـىقـىنى كۈچلۈك قوزغاپلا قالماستـىن، يەنە ئون يـىل بۇرۇنقى قۇمۇل قوزغـىلـىڭـىدا يەر مۈلكى مۇسادىرە قـىلـىنغان كـىشـىلـەرنى ئويغـىتـىپ قويغان. گومـىنداڭ ئەسكەرلـىرى «ئادەم يۈزلۈك چـىكـەتكـىلـەر ماكانى» دەپ تەسۋىرلـەنگەن يەردە تـېرىقچـىلـىق قـىلـىپ يەم ـ خەشـىكـىنى قامدايتتى.

شـىنجاڭـنـىڭ سانائـىتى ئاساسلـىق شـىمالغا مەركـەزلـەشكەن. بولۇپمۇ كـېيـىن قاراماي‌دا نېفـىت بارلـىقى بايقالغاندىن كـېيـىن ۋە كومپارتـىيەنـىڭ غەلـىبـىسـىگە ئەگـىشـىپ نۇرغۇنلـىغان خەنزۇ كۆچمەنلەر ئۈرۈمچى ۋە شـىخەنزە ئەتراپـىدىكى زاۋۇت ـ كارخانـىلارغا كـىلـىپ ئـىشقا ئورۇنلاشتى. ماۋزېدۇڭ بۇ رايونـنـىڭ يوشۇرۇن كۈچـىنى تونۇپ يەتكەن ئـىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بـىز جۇڭگونى زېمـىنى كەڭرى، بايلـىقى مول ۋە نوپۇسى كۆپ بـىر دۆلەت دەيمـىز. ئەمەلـىيەتتە خەنزۇ مـىللـىتـىنـىڭ نوپۇسى كۆپ، ئاز سانلـىق مـىللـەتلـەرنـىڭ يـىرى كەڭرى ۋە بايلـىقى مول».(14)

ئازاتلـىقـنـىڭ دەسلەپكى مەزگـىللـىرىدە سابـىق سوۋېت ئـىتتـىپاقى جۇڭگونـىڭ سانائـىتـىدە ئۆرنەك بولغان ئـىدى. 1960 ـ يـىلى ئـىدىيە جەهەتتە بۆلۈنۈش پەيدا بولغاندىن تارتـىپ كوپېراتسـىيەلەشتۈرۈشكە خاتـىمە بـىرىلدى. پارتـىيە ئۆزـنـىڭ رەهبەرلـىكـىدىكى تۇنجى 25 يـىل ئـىچـىدە شـىنجاڭـنـىڭ سانائەت ئـىشلـەپچـىقـىرىش قـىممـىتـىنـىڭ 20 هەسسە ئۆسكەنلـىكـىنى ئـېيتتى. ئـىنگـلـىزچە نەشـىر قـىلـىنغان تەشۋىقات ۋاراقلـىرىدا ئوقۇرمەنلەرنى ئـىشەندۈرۈش ئۈچۈن قازاق چارۋىچـىلارنـىڭ ئاتقا مـىنـىپ تۇرۇپ ئـېيتقان «سانائەت تـېز تەرەققى قـىلـىۋاتقان چاغدىكى هەر مـىللـەت خەلقـىنـىڭ خۇشاللـىقى» هەققـىدىكى شـېئـىرلار بار:

«ئـىلگـىرىلـىمەكتە يـېزىمـىز،

يـېتەلـمەيدۇ قـىرىق ئات قوغلاپ.

ياي‌لاقلاردا قۇرۇلدى زاۋۇتلار،

سـىرىق ماي سـىقماقتا ماشـىنـىلار،

كەلمەكتە پويـىز، تاغلـىق يـېزىمـىزغا قاراپ». (15)

ئەمەلـىيەتتە پارتـىيە شۇنى ئـېنـىق بـىلـىدۇكى، بۇ ياي‌لاقلار يەنـىلا چارۋىچـىلـىق ۋە تـېرىقچـىلـىق ئـىگـىلـىكـىدە ئـىدى. 1962 ـ يـىلـىنـىڭ باشلـىرىدا مەركـەزدىكى پـىلانلـىغۇچـىلار تەرەققـىياتـنـىڭ ئازسانلـىق مـىللـەتلـەرگە هـېچقانداق پايدا ئـېلـىپ كـەلمـىگەنلـىكـىنى، سوتسـىيالـىستـىك قۇرۇلۇشـنـىڭ ئۇلارنى پۈرۈلتارىياتلارغا ئايلاندۇرۇشتا مەغلۇپ بولغانلـىقـىنى مەخپى هالدا ئاللـىقاچان تونۇپ يەتكەن ئـىدى.(16)

www.uyghurweb.net

1990 ـ يىللاردا مەركەز شىنجاڭنى «رايون خاراكتېرلىك ئېنېرگىيە بازىسى» غا ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ زور مىقداردا مەبلەغ ئاجراتتى.(17) بۇ ئېنېرگىيە بازىسى «بىرى ئاق، بىرى قارا» نېفىت ۋە پاختىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇلار ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە كۆپ ساندا خەنزۇ كۆچمەن جەلپ قىلىش ئۈچۈن ئىدى. تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئاستىدا نېفىت زاپىسى بايقالغاندىن كېيىن نېفىت مەھسۇلاتى جەنۇبتىن چىقىدىغان بولدى. ئەمما بۇلار مۆلچەردىكىدەك ياخشى چىقمىدى. شۇنداقلا بۇ ئۆلكە جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ پاختا بازىسى بولالمىدى ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى پاختا مەھسۇلاتى مىقدارىنىڭ 25%نى ئىشلەپچىقاردى. شاڭخەيدىن تۇقۇمىچىلىق ئۈسكۈنىلىرى يۆتكەپ كېلىپ ئىش باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئىمپورت قىلىنغان پاختىلار بەكرەك ئەرزان بولغاچقا، دۆلەت ئۆزى ئىشلەپچىقارغان ماللارنى ساتالماي يىغىپ ساقلاشقا مەجبۇر بولدى.(18)

ھۆكۈمەت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت ۋە كىچىك كارخانىلارنى شەخسىلەرگە ھۆددىگە بېرىشكە باشلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ مالىيەسىدە ئېغىر دەرىجىدە قىزىل رەقەم كۆرۈلۈپ، مەركەزنىڭ قوتقۇزۇشىغا بېقىندى بولۇپ قالدى. ۋەدە قىلىنغان باجنى كېمەيتىش ئىشى ئەمەلگە ئاشمىدى. مەركىزى ھۆكۈمەت «يالغانچىلىق» قىلدى. مالىيەدە ئېغىر قىيىنچىلىق يۈز بەردى.(19) گەرچە كۆچەپ تەشۋىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئۆلكە چەتئەل مەبلىغىنى دېگۈدەك جەلپ قىلالمىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرلىكلەرنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە، كۆچمەنلەرگە ۋە ھەربىي قىسىمغا قارشى ئەسىرلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئىنتايىن زور چىقىم قىلىندى. كۆرگىنىمىزدەك تۆمۈر يول ئۇزارتىلىپ بىر ئۇچى غەربىي شىمال چېگرىدا، يەنە بىر ئۇچى قەشقەرگە قەدەر كەلدى. تۆمۈر يولىنىڭ يەنە بىر تارماق يولى، يەنى كورلىدىن يۆنىلىش ئۆزگەرتىپ قۇملۇقنىڭ شەرقىي قىرغىقىنى بويلاپ، لوپنۇر چۆلىدىن ئۆتۈپ، كۈئېنلۇن تاغلىرىدىن ھالقىپ، چىڭخەي ئۆلكىسىگە كىرىپ كېتىدىغان قىسمىنى ياساش پىلانلاندى. دۇنيا بانكىسىنىڭ كويتۇنغا بەرگەن مەبلىغى ياردىمىدە تۇرپان شەھىرى بىلەن ئۈرۈمچى ئارىسىدىكى 300 مىل ئۇزۇنلۇقتىكى يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيول كېڭەيتىلدى ۋە قازاقىستان چېگرىسىغا قەدەر ئۇزارتىلدى. يېڭى ئايرىدۇرۇم ياساش پىلانلاندى ۋە كونىلىرى رېمونت قىلىندى. كەڭرى كوچىلاردا جۇڭگوچە مېھمانساراي ۋە شىركەت بىنالىرى، ھەشەمەتلىك رېستورانلار قەد كۆتەردى.

«يىپەك يولى ساياھىتى» قىلىدىغان ساياھەتچىلەرنى كۆتۈرۈپ ماڭغان ساياھەت شىركىتى ئايروپىلاندا ئۈرۈمچىگە كەلگەنلەرنى ئاپتۇبۇس ياكى ئىچىدە ھاۋا تەڭشىگۈچىسى بار كىچىك ماشىنىلارغا ئولتۇرغۇزۇپ دۇنخۇاڭ غارىدىكى تام رەسىملىرىنى ساياھەت قىلدۇرىدۇ. ئاندىن تارىمنىڭ شىمالىدىكى يولنى بويلاپ، قۇمۇلغا، تۇرپانغا ۋە ئاخىرىدا قەشقەرگە ئاپىرىدۇ. شياڭگاڭ پۇلى كىيىنچە خەجلىنىدىغاندەك قىلىدۇ. مېھمانسارايلار يولۇچى مېھمانلارنى جەلپ قىلىش بىلەن ئاۋارە. مەنزىرىلىك تاغ رايونلىرىدا مۇنار ۋە ئارامگاھلار بارلىققا كەلدى. قازاق ۋە قىرغىز ئائىلىلەرنى كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان ساياھەتچىلەر ئۈچۈن يازلىق چېدىر، ياتىدىغان يوتقان ـ كۆرپە ۋە ناشتىلىق تەييارلاپ، كۆچمەن چارۋىچى ھاياتىنى كۆرسىتىشكە ئۈندەيدىغان تەشۋىق بار. جۇڭگونىڭ شىنجاڭدىكى تارىخى ئىزلىرىنى تەكشۈرۈپ تەھقىقلەيدىغان ئالاقىدار ئورگانلار قۇرۇلدى. ئەمەلىيەتتە شىنجاڭدا بۇنداق بىر تارىخىي ئىز ھەققەتەن يوق ئىدى. 1999 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىكى بىر تارىخىي

www.uyghurweb.net

ۋەسىقىلەر ئىشخانىسى ئۈرۈمچى شەھىرى بۈندىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى بىنا قىلىنغان بولماستىن، بەلكى مىلادى 650 ـ يىلى بىنا بولغانلىقى ھەققىدە خەۋەر بەردى. ئىسپات كۆرسەتمىدى. ئەمما ئۈرۈمچى مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بۇ بايقاشنىڭ «ئاھالىلەرنى پەخىرلەندۈرىدىغان ساياھەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق» ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى. بەلكىم ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلگىرىكى پايتەختى قەدىمىي بەشبالىق شەھىرىنى دېمەكچى بولغان بولۇشى مۇمكىن. بەشبالىق ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ھازىر ئۇنى ھۆكۈمەت ئالاھىدە دەرىجىلىك مۇھاپىزەت رايونى دەپ بېكىتىپ جۇڭگوچە ئۇسلۇبتىكى بىر باغچىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قەدىمىي كىرورەن شەھىرى جايلاشقان يەرگە جۇڭگو بۇددىستلىرىنىڭ كۆڭۈل ئېچىش مەركىزى، مۇزېي ۋە مېھمانسارايى سېلىش، قۇمتاغ چۆلىدىكى ياۋايى تۆگىلەر ياشايدىغان مەيدانىنى كېڭەيتىش توغرۇلۇق پىلانلار تۈزۈلدى. لوپنۇردىكى يادرو سىناق مەيدانىنىڭ 1996 ـ يىلىدىكى مەنئى قىلىشتىن كېيىن بىكار قىلىنغانلىقى قايتا ـ قايتا تەكىتلەندى.

ھەممە ئىشتىن بەكرەك مۇھىم بولغىنى شۇكى، 1995 ـ يىلى تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز قۇم بارخانلىرىنى كېسىپ ئۆتىدىغان، جەنۇبتا نىيىدىن بۈگۈرگىچە ۋە شىمالدا كورلىغىچە كېلىدىغان ئارىلىقتا چوڭ تىپتىكى تاشيول ياسالدى. گۇرۇپ ـ گۇرۇپ يول سۈپۈرگۈچى ئىشچىلار نۆۋەتلىشىپ يولنى تازىلاپ تۇراتتى. گەرچە بۇ ئىشچىلار سىچۇەندىن كەلگەن خەنزۇ كۆچمەنلەر دەپ تونۇشتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما نۇرغۇنى ئۇيغۇرچە دوپپا كىيگەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار يەرلىك ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىدىكى جىنايەتچىلەر بولىشى مۇمكىن.(20) بۇ چۆل يولىنىڭ ئەڭ باشتىكى مەقسىتى تارىم نېفىتلىكى قۇدۇقلىرىدىن چىققان نېفىت مەھسۇلاتلىرىنى تېز سۈرئەتتە توشۇش ئۈچۈن قولايلىق يارىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئاندىن كېيىن ئۇ يولۇچىلار ئۈچۈن ئېچىۋېتىلدى. ئۇنىڭ ستراتېگىيەلىك فونكسىيەسى بولسا جەنۇبى بوستانلىقلاردا ياشايدىغان جېدەلخور ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى تېزلىتىش، جىددى ئەھۋاللاردا تېز، راۋان قاتناش مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت. ھەربىي ياردەمچى قوشۇن ھازىر شىمالدىن بىر قانچە سائەت ئىچىدىلا يېتىپ كېلەلەيدىغان بولدى. قۇملۇق يولى بىر سىمۋولدۇر. چۈنكى كەڭ كۆلەملىك لايىھە، بۈيۈك مەبلەغ ۋە ئەسەبىلەرچە ئېلىپ بېرىلغان قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسى ئىقتىسادى قۇرۇلۇش كەبى كۆرۈنگەن بىلەن ھەممىسىنىڭ سىياسىي مەقسىتى بار. غەربنى ئېچىش دولقۇنىنىڭ ھەقىقى نىشانى ئىچكى مەخپىيەتلىك، يەنى پارتىيىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا «مۇقىملىق» ئۈچۈندۇر، پارتىيە ھازىر باي شەرق بىلەن نامرات غەرب ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كىچىكلىتىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئۆز ئىچىدە بۆلۈنۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تىرىشماقتا. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەگەر شىنجاڭ جۇڭگودىن ئايرىلىپ كەتسە، ئۇنداقتا باشقا ئۆلكىلەرمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا جۇڭگو بالتىق دېڭىزى دۆلەتلىرى بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن 1991 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغانغا ئوخشاش ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنالمايدۇ.(21)

شىنجاڭدا 1940 ـ يىللاردا گومىنداڭ 1960 ـ يىللاردا كومپارتىيە دۇچ كەلگەن مەسىلە، يەنى خەلقنىڭ دۈشمەنچە پوزىتسىيەسى بىلەن چېگرانىڭ تىنچسىزلىقى مەسىلىسى بېيجىڭدىكى يېڭى

پراگماتىزمچىلارنىڭ بېشىنى ئاغرىتماقتا. ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقى تەھدىت ئىدى. ئەمدىلىكتە تەھدىت سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پارچىلانغان ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى رادىكال ئىسلامچىلاردۇر. غەربىي رايوننى ئېچىش دولقۇنى چاقىرىقىنىڭ يۇگوسلاۋىيە پارچىلانغاندىن كېيىن شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ مۇسۇلمانلار تەرەپتە تۇرۇپ، كوسوۋونى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنغان سىرپلارنى بومباردىمان قىلىشىدىن كېيىنلا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ھەرگىزمۇ تاساديىي ئەمەس. جۇڭگونىڭ غەربنى ئېچىش ئىقتىسادى كومىتېتىنىڭ ئەزاسى چېن دۇڭشەن 2000 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى ئىقتىسادشۇناس خۇ ئەنگاڭ ئېيتقان: «بىز كۆرۈشنى خالىمايدىغان ئەڭ ناچار سىنارىيە جۇڭگونىڭ يۇگوسلاۋىيەگە ئوخشاش پارچىلىنىپ كېتىشىدۇر، يۇگوسلاۋىيە پارچىلىنىپ كېتىشتىن ئاۋۋال رايونلار ئارىسىدا ئىقتىسادىي تەكشىسىزلىك ئېغىر ئىدى» دېگەن سۆزنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر مىللەتچىلىرىنىڭ «ئاسىيادىكى بىر كوسوۋو» نى مەيدانغا چىقىرىش ئېھتىماللىقىنىڭ بارلىقىدىن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن.(22) يەنە بىر ئېچىنىشلىق ئۆرنەك، شەرقىي تىمورنى يوقىتىپ قويغان ھىندونېزىيەدۇر، كاۋكازدىكى چېچەنلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قارشى روسىيە ۋەھشىيانە ئۇرۇش قىلماقتا.

غەربىي رايوننى ئېچىش چاقىرىقى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بىر يىلدىن كېيىن دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى لى دېجۇ «مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش» توغرىسىدىكى مەبلەغ سېلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى.(23) بۇنىڭ يېقى بىر ئىش بولۇشى ناتايىن. 1996 - يىلى پارتىيە پەقەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش ئارقىلىقلا ساددا ئاممىنى قايمۇقتۇرغان «غەربلىك دۈشمەن كۈچلەر» يەنى ئامېرىكا ۋە رادىكال ئىسلامچىلارنىڭ ناچار تەسىرلىرىگە قارشى زەربە بەرگىلى بولىدۇ ۋە پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى «جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە سوتسىيالىزم يولىدا قەتئىي تەۋرەنمەي مېڭىش ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە خىلمۇ خىل بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قارشى كۆرەش قىلىش»قا قايىل قىلغىلى بولىدۇ، دەپ ئوتتۇرىغا قويدى.(24) بۇندىن ئاز ۋاقىت ئىلگىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى قەشقەردە يۈز بەرگەن پارتلىتىش ۋەقەسىدىن كېيىن مىللىي كادىرلارغا بەرگەن يولىيورۇقىدا «رايونىمىزنىڭ يەر ئاستى بايلىقى مول، بىزنىڭ خىزمىتىمىزنىڭ مۇھىم نۇقتىسى مۇقىملىقنى ساقلاش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ باشقا يەرلىرىنىڭ تۇسالغۇسىز تەرەققى قىلىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت» دەپ كۆرسەتكەن.(25)

جۇڭگو دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا ئەزا بولغاندىن كېيىن، بەزى غەربلىك كۈزەتكۈچىلەر جۇڭگودىكى بۆلۈنۈپ كېتىش ئېھتىمالى بار رايونلارغا دىققىتىنى تېخىمۇ قاتتىق مەركەزلەشتۈردى. چۈنكى بۆلۈنۈش ئېھتىمالى جۇڭگونىڭ كەلگۈسىنىڭ پارلاق ئەمەسلىكىنىڭ بىشارىتى ئىدى. (26) ئەڭ چوڭ خەتەر چەتئەل رىقابىتى تۈپەيلى ئىشسىز قالغان 100 مىليون دېھقاننىڭ پۈتۈن جۇڭگودا بىر دېھقانلار قوزغىلىڭى قوزغاپ سېلىش ئېھتىمالى ئىدى. مەركەز شىنجاڭغا ئۈچ بىسلىق تاكتىكا قوللانماقتا. بۇنىڭ بىرىنچىسى ئۇيغۇرلار جان بېقىۋاتقان يەر ۋە تەبىئىي بايلىقلارنى سۈمۈرۈپ ئېلىپ، بۇنى ئىچكىرى جۇڭگونىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەتمەك. ئىككىنچىسى زور مىقداردا كۆچمەن كۆچۈرۈش ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنى سان جەھەتتىن ئازلاشتۇرۇش. ئۈچىنچىسى ئۇيغۇرلارغا بىر قەدەر

ياخشى تۇرمۇش شارائىتى يارىتىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ غەزىۋىنى پەسەيتىش ۋە ئېشەنچىسىگە ئېرىشىش، ئەگەر مەقسەتلەر بىر - بىرىگە زىت بولسا، ئەمەلىيەتتە شۇنداق ئىجرا قىلىنىۋاتىدۇ.

2001 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى رەئىس جياڭ زېمىن ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىش توغرىسىدىكى 1984 - يىلى يولغا قويۇلغان قانۇننىڭ بىر قانچە ماددىسىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىنكى يېڭى قانۇننى تەستىقلىدى. ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن قانۇندا ئاپتونومىيە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر ئازايغان. ئەمما دۆلەتنىڭ تۈپ مەنپەئىتى، مەركەز بىر تۇتاش پىلانلاش بازار ئېھتىياجى قاتارلىق تېمىلار ھەققىدىكى بەلگىلىمىلەر كۆپەيگەن، بۇ قانۇندا دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا مەبلەغ، بانكا قەرزى ۋە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى ئارقىلىق ياردەم قىلىدىغانلىقىنى سۆزلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، «غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش پىلانى»نىڭ مەقسىتىنىڭ «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش» ئىكەنلىكىنى بىر قانچە يەردە ئۇرغۇلۇق تەكرالىغان.(27) غەربلىك بەزى تەھلىلچىلەرنىڭ كۆزىتىشىچە، بۇ يەردە ئوچۇق ھالدا قانۇن ماددىلىرىدا بەلگىلەنگەن يەرلىك خەلقنىڭ ئۆز رايونلىرىدىكى يەرلەر ۋە بايلىقلاردىن ئۆزى پايدىلىنىش ھوقۇقىنى دۆلەت تارتىۋالغان.(28) ھالبۇكى بۇ يەردىكى ئەجابىي بىر نۇقتا شۇكى، بەلگىلىمىدە تەبىئى بايلىقلار بار ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق ئۈچۈن پايدىسى بار رايونلاردىكى يەرلەرنى دۆلەت قوللانغانلىقى ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە ئىقتىسادى تۆلەم بېرىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن، ئەمما جۇڭگونىڭ ئاساسىي قانۇنىدا بۇ تۆلەم بېرىش مەجبۇرىيىتى ئېتىراپ قىلىنمايدۇ.(29)

رەھبەرلەرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە قارىغاندا، بۇ بەلگىلىمىلەر زورۇر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەرتلەرچە مۇئامىلە قىلىنغان. شۇنى ئۇنۇتماسلىق كېرەككى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 10 پىرسەنتىگىمۇ يەتمەيدۇ. ئەمما ئاپتونوم رايونلارنىڭ زېمىنى پۈتۈن مەملىكەت زېمىنىنىڭ 60 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئالتىدىن بىرىنى ئىگەللەيدىغان شىنجاڭدا پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسىنىڭ ئاتمىشتىن بىرىدىن ئازراقى ياشايدۇ. ئۇنىدىن باشقا بەزى مۆلچەرلەرگە قارىغاندا پۈتۈن جۇڭگودىكى كان بايلىقلىرىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى شىنجاڭدىن چىقىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسى قانۇنىغا ئاساسلانغاندا، بارلىق يەرلەر ۋە قېزىلما بايلىقلار دۆلەتكە تەئەللۇق. ئامېرىكىلىق بىر ئالىم: «بۇ يەردە شۇنداق بىر تۈيغۇ باركى، جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىن نېمە ئالسا، ھەممىسىدە تەنقىدكە ئۇچرىدى، ھازىر ئۇلار كونا ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ ئامېرىكىنىڭ غەربكە قانداق يەرلەشكەنلىكى ۋە ئىندىئانلارنىڭ كۆپ قىسمىنى قانداق يوقاتقانلىقىدىن ئۆگىنىۋاتىدۇ، ئۇلار بىزنىڭ سادىر قىلغان خاتالىقىمىزنى تەكرارلىماقچى» دېدى.(30)

ئەگەر شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر پارچىسى بولسا، ئۇنداقتا شىنجاڭنىڭ بايلىقىمۇ جۇڭگونىڭ بولىدۇ. يەنە ئەگەر پارتىيىنىڭ ئېشەنگىنىدەك شىنجاڭ ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيان جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ بايلىقلىرى توغرۇلۇق تالاش - تارتىش قىلىش ھاجەتسىز. ئەگەر ھەر ئىككى خىل كۆز قاراش گۇمانلىق بولسا، (ئەمەلىيەتتىمۇ ھەقىقەتەن شۇبھىلىك) ئۇنداقتا

www.uyghurweb.net

پارتىيىسىنىڭ غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئىچىش پارتىيىسىنىڭ مۇقەررەر تەقدىرى دەپ باشقا بىر سەۋەبكە مۇراجەت قىلىش تۇرغانلا گەپ.

كۈڭزى ۋە مېڭزى زامانىدىن باشلاپ 25 ئەسىر ئىچىدە جۇڭگونىڭ تەقدىرى ھامان ئۆزگىرىپ تۇردى. بەزىدە خەنزۇ مىللىتىنىڭ ياۋايى قەۋملەرنى مەدەنىيلەشتۈرۈش ۋە ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش مەجبۇرىيىتى بار دېيىلدى. بەزىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەممىسى خۇاشيا مىللىتى دېيىلدى. يەنە بەزىدە خەنزۇ مىللىتىنىڭ پۈتۈن ئاسىيا ۋە ھەتتا دۇنياغا ھۆكۈمران بولىشى پېشانىسىگە پۈتۈلگەن دېيىلدى. 17 ـ ئەسىردىكى خەنزۇ پەيلاسوپ ۋاڭ فۇشى: «يات قەۋملەرنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋېلىش ئادالەتسىزلىك ئەمەس. يات قەۋملەرنى ئۆلتۈرۈش ئىنساپسىزلىق ئەمەس، يات قەۋملەرنى ئالداش سەممىيەتسىزلىك ئەمەس» دەپ يازغان.(31) پېشانىسىگە پۈتۈلگەن تەقدىر سۆزىنى چىيەنلۇڭ خان غەربىي رايونغا ئۇرۇشقا ئەۋەتىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈش ئۈچۈن يازغان شېئىرلىرىدا قوللانغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى سىياسىيونلار مەسىلىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىزاھلىغان. 20 ـ ئەسىردىكى گومىنداڭ فاشىست ئاتالغۇلىرىنى قوللىنىپ ئىرقى زۆرۈرىيەت دېگەندەك سۆزلەر بىلەن شەرھلىگەن.

بۇلار ئەلۋەتتە پېشانىگە پۈتۈلگەن تەقدىر ئەمەس. پۈتۈنلەي جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىمتىيازى خالاس. «شەرقىي بايلىق ماكانى» دەپ ئاتالغان سىبىرىيەنى ئاچقان رۇسىيەلىك تەۋەككۇلچىلەر ئۆزلىرى بايقىغان بۇ يەرنىڭ قانچىلىك يات ۋە پەرقلىق بولىشىدىن قەتئىينەزەر ھېچقاچان بۇلارنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلىپ يۈرمىگەن.(32) M.N يادرىنتسېۋنىڭ 1882 ـ يىلىدىكى خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، سىبىرىيەنىڭ يەرلىك خەلقى «قوپال ۋە قاتتىق قوللۇق بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان». «قورالىق رۇسلارنىڭ ئۆزىگە قارشى چىققان ۋە ئولجىلارغا شېرىك بولماقچى بولغان يەرلىكلەرنى ئۆلتۈرىشى ئادەتتىكى ئىش. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىشغالىيەتنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا يەرلىكلەر خۇددى ئوۋچىلارنىڭ ئوۋ ھايۋانلىرىنى ئۆلتۈرگىنىدەك ئۆلتۈرۈلگەن.»(33) سوۋېت يازغۇچىلىرى ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئىندىئانلار ماكانىنى قانلىق ھالدا يۇتۇۋېلىشىنى رۇسلارنىڭ شەرقنى تىنچ ھالدا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشى بىلەن سېلىشتۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇ يازغۇچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، رۇسىيەلىك بوز يەر ئاچقۇچىلار «ئاددى ـ ساددا، كەمتەر ئەمگەكچى رۇس خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى» بىلەن دوستلۇق ئورنىتىشنى ئارزۇ قىلىدىغان يەرلىك خەلقلەر بىلەن «راۋان ئالاقە» قىلغان.(34) بۇ ئىشلارنىڭ ئەينەن ئەھۋالى تاكى 1980 ـ يىللاردىكى «ئېچىۋېتىش» قا قەدەر ئېتىراپ قىلىنمىغان ئىدى. ئامېرىكىلىق ئىندىئانلارغا ئوخشاش سىبىرىيەدىكى قەبىلە خەلقى قەرزگە بوغۇلۇپ، يەرلىرىنى گۆرەگە قويۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىدا پۈتۈنلەي ئىشغالچىلارغا بېقىنىپ قالغان ۋە چېچەك، يۇقۇملۇق زۇكام، سېپىلىس قاتارلىق كېسەللەرگە گىرىپتار بولۇپ، ئىنتايىن ناچار ئەھۋالدا جان تالاشقان ئىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن بولشېۋىكلەر جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا قىلىنغىنىغا ئوخشاش يولداش دەيدىغان بولدى. ئۇلار ئاچ قالغان قەبىلە خەلقىگە ئاشلىق ئەۋەتتى. دوختۇرخانىلار سالدى. قەرزلەرنى بىكار قىلدى. ئەمما بۇ زامان ئىچىدە يەرلەر تارتىۋېلىنىپ موسكۋا تەرىپىدىن كونترول قىلىنىدىغان چوڭ تىپتىكى قۇرۇلۇشلار ئېلىپ بېرىلىپ، بۇ يەرلەر خىمىيىلىك ماددىلار تەسىرىدە ئېغىر دەرىجىدە

www.uyghurweb.net

بولغاندى ۋە ئەمگەكچىلەر ئارىسىدا قولدىن قولغا ئۆتۈپ تۇردى. سوۋېتنى تەنقىد قىلغۇچىلار بۇ جەرياننى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ ئافرىقىدىكى بۇلاڭچىلىقى ۋە ئامېرىكا ئامازون يامغۇرلۇق ئورمانلىقىدىكى بۇزغۇنچىلىقلارغا ئوخشىتىدۇ. 1989 ـ يىلى خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ بىر ئەزاسى سىبىرىيە قەبىلىلىرى مۇئامىلىسىنىڭ يەرلىك ئامېرىكىلىقلار ئۇچرىغان قىسمەتتىن ياخشىراق ئەمەس ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى.(35)

ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى پىشانىگە پۈتۈلگەن تەقدىر سۆزىگە ئىنتايىن بەك ئىشەنگەن. ئارىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتكەندىن كېيىن خەنزۇ شائىر ۋېي يۈەن جۇڭگونىڭ ئۇزاق غەربىدىكى «باي زېمىن» ھەققىدە شېئىر يازغاندا شېئىرنىڭ مەزمۇنى: «تاشلىق تاغلار» شېئىرىدىكىگە ئوخشايدۇ. Cheyenne Daily Leader بۇنى ئوقۇرمەنلەرگە بۇ شەكىلدە سۇنغان: «ۋومىڭدىكى بۇ گۈزەل ۋە ئاۋات يېزىلار ئانگلو ساكسون ئىرقىنىڭ ئىگەللىشى ۋە پايدىلىنىشى ئۈچۈن يارىتىلغان. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى قارلىق تاغلار ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان بايلىقلارنى تەڭرى مەدەنىيەتنى قوغدىغۇچى قەھرىمان روھلار ئۈچۈن رىزىق قىلىپ ساقلىغان... ئىندىئانلار بىر چەتتە تۇرىشى ياكى كۈندىن ـ كۈنگە ئىلگىرىلەپ كېلىۋاتقان، كۆپىيىۋاتقان كۆچمەنلەر دولقۇنى ئىچىدە غەرق بولۇپ تۈگىشى كېرەك... زېمىنىنىڭ گۈمران بولىشىنى ئىرادە قىلغان تەڭرى ئامېرىكىدىكى قىزىل ئىرقلارنىڭ نەسلىنىڭ يۇقىلىشىنى تەقدىرقىلدى.»(36)

مۇستەملىكىچىلەرنىڭ باھانە ـ سەۋەبلىرى ئاساسەن ئوخشاش. تۇماس جېففېرسون مەدەنىيلىشىش ۋە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشنى رەت قىلغان ئىندىئانلارغا قارىتىلغان ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشنىڭ ئەخلاقىي جەھەتتىن توغرا بولىشى ھەققىدە تەشۋىقات قىلغان. ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئامېرىكىلىقلار ھەممىسى بىر ئائىلە كىشىلىرى ئىدى، خۇددى ماۋزېدۇڭ ۋە جۇئېنلەيىنىڭ جۇڭگو مىللەتلەرنىڭ بىر چوڭ ئائىلىسى دېگىنىگە ئوخشاش.(37) ھەيران قالارلىقى شۇكى، جېففېرسۇن قۇللار ۋە يەرلىكلەرگە نىسبەتەن مەدەنىيەت تارقىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئىمپېرىيە بۈيۈك بىرىتانىيەنىڭ پادىشاھچىلىك كەڭ قورساق بولالمىدى. ئۇ: «بۇ دېگەن شەيئىلەرنىڭ تەبئىي تەرەققىياتى» دېدى. ئىندىئانلاردىن ئوۋچىلىقنى تاشلاپ، دېھقانچىلىق ۋە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىش تەلەپ قىلىندى. ئاق تەنلىكلەر كۆپ يەرلەرنى تارتىۋالغانسېرى، ئۇلارنىڭ يەرلىرى شۇنچە ئاز قالدى. يىراقنى كۆرەر زورۇڭتاڭ شىنجاڭنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، جېففېرسۇن ئېيتقان: «مەدەنىيلىشىش جەرياننى جەزمەن يېزا مەكتەپلىرىدىن باشلاش كېرەك» دېگەن پىكىرگە كەلگەن. ئىندىئانلارنىڭ خرىستىئان دىنىغا كىرىشى «كۆڭۈلدىكىدەك ئەمما زۆرۈرىيەتسىز» بىر ئىش. ئۇلارنىڭ لاتىنچىسى راۋان بولىشى كېرەك، ئەمما گېرېكچە زۆرۈر ئەمەس. لېكىن ئىنگلىزچىنى سۆزلىيەلەيدىغان بولىشى كېرەك دەپ ئويلىغان ئىدى جېففېرسۇن. ئامېرىكىنى «ئۇلارنى قوغلاپ يوقىتىشنىڭ بەدىلى ۋە ئاغرىقى» قۇتۇلدۇردۇ.(38)

جېففېرسۇن ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يەرلىكلەرنىڭ زېمىنىنى مۇستەملىكە قىلىشنىڭ ھەقىقىي موتورىنىڭ ۋىرجىنىيە (Virginian) لىكلەرنىڭ ئۆزى مەبلەغچى بولىشى ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلەتتى. ئەمما ئۇلار ئەخلاقى، ئاندىن كېيىن سىياسىي بىر دەلىل ئىزلەشكە مەجبۇر بولغاچقا يەرلىكلەردىن تارتىۋالغان يەرلەرنى قايتا تەقسىم قىلىپ بېرىشنى رەت قىلغان ئەنگلىيە

پادىشاھلىقىغا قارشى جەڭ ئېلان قىلىش ئاق تەنلىك ئامېرىكانلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك بۇرچى دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان.

بىزنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، جۇڭگونىڭ يەرلىك مەسىلىلەرگە بەرگەن جاۋابى نەزەرىيە جەھەتتە مەككارلىقتا ئۇچىغا چىققان، ئەمەلىيەتتە بولسا ئىنتايىن شەپقەتسىزدۇر. ئەمما مەنىسى نەقەدەر چۈشىنىكسىز بولىشىدىن قەتئىينەزەر، غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش دولقۇنىنىڭ ماۋزېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ھەرىكىتىگە قارىغاندا بىر قەدەر يۇت تىرەپ تۇرالىشى يوق گەپ. غەربىي رايونغا 300 مىليون ئىشسىز كىشى ۋە 100 مىليون كۆچمەن ئېشىپ ئېقىپ كەلگەندە، مالىيەدە قىزىل رەقەم كۆرۈلگەن ۋە چىقىم ئېشىپ كەتكەندە، غەرب ئاساسي جەھەتتىن بېقىنىدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت ئورۇنلىرى ۋەيران بولغاندا ۋە خەلق پۇل ئامانەت قويغان بانكىلار نورمان ئىقتىدارىنى يۇقىتىپ قويغاندا، يەرلىك ھۆكۈمەت چىرىكلىشىپ، دېھقانلار ئېغىر باج ـ سېلىق ئاستىدا چىدىغۇسىز ھالغا كەلگەندە دۆلەت بېرىشكە ۋەدە قىلغان قوتقۇزۇش ياردەم مەبلىغىنى بېرەلەمدۇ يوق؟ بۇ ھەقتىكى گۇمانلار ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئىزاھلاندى. تېز تەرەققى قىلغان ئۈرۈمچى، قەشقەر ۋە ئۇزاقتىكى غۇلجا قاتارلىق شەھەرلەر، بىر قاراشتا كىشىنى تەسىرلەندۈردۇ.

ئەمما ئىككىنچى قېتىم ئوبدانراق سەپسالغاندىن كېيىن كىشىنى خاتىرجەمسىز قىلىدۇ. ئەسىر ئالماشقاندا جۇڭگونى بىئارام قىلىدىغان ئىقتىسادى چېكىنىشكە قارشى غەربىي رايوننىڭ قىلچىلىك ئىمونىت كۈچى يوق. ئاسمانغا تاقاشقان ئېگىز بىنالارنىڭ ئىچى بوش. قىممەت باھالىق زىننەت بۇيۇملىرى ساتىدىغان دۇكانلار ۋە چوڭ سودا سارايلىرىدا خېرىدار ئىنتايىن ئاز.

غەربىي رايوننى ئېچىش پىلانى ئۈچۈن ئاجرىتىلغان ماددى مەبلەغنىڭ جايىدا ئىشلىتىلمىگەنلىكى ھەققىدە تەنقىدلەر ياغدى. 2002 ـ يىلى ئاسىيا تەرەققىيات بانكىسى ئۆزىنىڭ ئەڭ چوڭ خېرىدارى جۇڭگوغا كېيىنكى قېتىملىق قەرزىنىڭ ئاساسلىقى ئاساسي قاتلامدىكىلەرنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلەش بىلەن بىرگە ھۆكۈمەتنىڭ تۈزگەن پىلانلىرىنىڭ ئاللىقاچان چەككە يەتكەنلىكى، ئەمما يەرلىك خەلقنىڭ ئىستەكلىرىنىڭ بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغانلىقىنى ئىشارەت قىلغان ئىدى. پىلانلىغۇچىلار خەلقنىڭ ئېھتىياجىغا تولۇق سەپسىلىپ قاراپ بولالمىغان ئىدى. يېڭى ئاپتونومىيە قانۇنىدا تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىش ئېھتىياجىنىڭ بارلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ئەمما بۇ ئېھتىياج ئۈچۈن مەبلەغ ئاجرىتىلمىغان. ئۇلارنىڭ خىراجىتىنى قامداش ئىشى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ گەدىنىگە چۈشكەن، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ كارى بولمىغان. بۇ خىل زىددىيەتلەر سىرتتىكىلەرنىڭ گۇماننى كۈچەيتىشى خالاس. بېيجىڭدىن كەلگەن بىر مۇخبىر بۇ ئەھۋاللارنى باھالاپ: «خەلق تورپىلاڭ چىقارسا باستۇرۇشقا ئەۋەتىلىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ يولى راۋان بولىشى ئۈچۈن تاشيول ۋە تۆمۈر يوللار ياسىلىپتۇ. مەركەز ئۈچۈن لازىمى ئۆزىنىڭ ئىمپېرىيىسىنى كونترول قىلىش. قىسقىسى، «غەربكە يۈرۈش» ھەرىكىتىنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇنچىلىك.» دېگەن.(39)

ئېچىش ھەرىكىتىنى ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ شەخسلەر مەبلىغى، چەتئەل مەبلىغى، ھەتتا چەتئەللىك مۇسۇلمانلارنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا ئېھتىياجى بار ئىدى. نېفىت،

www.uyghurweb.net

ئېلېكتر ئېنېرگىيە ۋە تېلېگراف ساھەسىدىكى بىر قانچە چەتئەل شىركىتىدىن باشقا، يىراق غەربكە قىزىقىدىغانلار ئىنتايىن ئاز ئىدى.(40) شىركەتلەر بۇ رايوننىڭ يىراقلىقى ۋە ھۆكۈمەت مەمۇرلىرىنىڭ بيۇروكراتلىقى، ھەييارلىقى قاتارلىق توسقۇنلۇقلارغا ئۇچرايتتى. ھۆكۈمەتنىڭ بەزى ھادىسلەر ھەققىدە لىڭگىلتاقتاق گەپلەرنى قىلىشى، يەنى بەزى قالايمىقانچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى ھەققىدە چەتئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلار بىلەن كۆرۈشكەندە ھېچبىر چاتاق، ئەنسىرىگۈدەك ئىش يوقلىقىنى سۆزلەپ، چەتئەللىك دىپلوماتلار بىلەن كۆرۈشكەندە بولسا، ۋەقەنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ بىر خىل ۋەقەگە نىسبەتەن ئىككى خىل گەپ قىلىشى، مەبلەغ سالغۇچىلارنى ئويلاندۇرۇپ قويىدى. يىراقتا نەزەر سالغاندا، غەربىي رايوننى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش دولقۇنى بەلكىم مەركەز ئارزۇ قىلغان ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن. ئەمما يېقىنغا نەزەر سالىدىغان بولساق، شىنجاڭدىكى مۇقىملىق باستۇرۇش تەدبىرلىرى ئارقىلىق «مەجبۇرىي» ئەمەلگە ئاشقان مۇقىملىقتۇر. ئەگەر بۇ يەردە خىيىم ـ خەتەر بولسا، ھۆكۈمەت چەتئەل مەبلىغىنى جەلپ قىلالمايدۇ، شىركەتلەرمۇ جۇڭگو «كۈچلۈك ھەربىي ۋاستىلارنى قوللىنىش ئارقىلىق كونترول ئاستىدا تۇتقان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى» دا ئىش باشلاش ئۈچۈن قىزغىن ھالدا توختام ئىمزالىمايدۇ.(41)

سىياسىي تالاش ـ تارتىشلارغا يول ئاچىدىغان ئىشلارمۇ ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ تۇرىدۇ. 7 ـ باپتا بايان قىلغىنىمىزدەك، بىر چاغلاردا تارىم دەرياسى بويىدىكى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىغا ياردەم قىلدى دېگەن شىكايەت بىلەن دۇنيا بانكىسى قاتتىق ئەيىبلەنگەن ئىدى. بۇ ئەيىبلەشنىڭ ئۈنۈمى بولدى. دۇنيا بانكىسى ئۇندىن كېيىنكى قۇرۇلۇشلارغا مەبلەغ ئاجرىتىشتا شەرتلەرنى قاتتىق ئېغىرلاشتۇردى. چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى تىبەتلىكلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللىي رايونغا خەنزۇ دېھقانلارنى يەرلەشتۈرۈش پىلانىغا مەبلەغ ياردەم بېرىشتە بانكا ئىلگىرىكىدەك مەرتلىك قىلمىدى. نەتىجىدە جۇڭگو قارشى چىقتى ۋە پىلانلار پىلان پېتى قالدى، ئەمەلگە ئاشمىدى. جۇڭگو تەرەپ ئۇندىن كېيىن چەتئەللىك مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ ئەخلاقىي ئۆلچەملىرىگە سەل قارىيالمايدىغان بولدى.

غەربنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش پىلانى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ پىلانلارنىڭ بىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى تەبىئىي گازنى بىۋاستە شاڭخەيگە توشۇپ ئاپىرىدىغان 2600 ئىنگلىز مىلى ئۇزۇنلۇقتىكى تۇرۇبا يولى قۇرۇلۇشى ئىدى. «غەربتىن شەرققە» دەپ ئاتالغان بۇ تۇرۇبا يولى قۇرۇلۇشى پىلانىدا بىۋاستە تەبىئىي گاز قۇدۇقى، پومپا ۋە شاڭخەيدىكى ئائىلىلەر، زاۋۇتلار ۋە ئېلېكتىر ئىستانسىلىرىنى تورلاشتۇرۇپ تەمىنلەيدىغان ئۇسكۇنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا جەمئىي 18 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى (2001 ـ يىلدىكى باھا) خىراجەت كېتىدىغانلىقى مۆلچەرلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭ مىقدارى غەربنى ئېچىش پىلانىنىڭ تۇنجى يىلىدا خەجلەش مۆلچەرلەنگەن جەمئىي مەبلەغدىنمۇ ئارتۇق ئىدى. تەنقىدچىلەر شاڭخەي تۇرۇبا يولى قۇرۇلۇشىنىڭ ھەممە ئىشنى ئۈچۈق ـ ئاشكارا جاكارلىشى ستراتېگىيە جەھەتتىن خاتا دەپ ئەيىبلىدى. شىنجاڭنىڭ بايلىقى شەرقىي دېڭىز بويلىرىدا ئىشلىتىلمەكچى. بۇ بايلىقنىڭ ئىچىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئۈچۈن «تەرەققىيات» دېيىدىغان بىر نەرسە يوق. ھۆكۈمەت بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرلارنى قىلچىلىك نەزەرگە ئېلىپ قويمايدۇ.

www.uyghurweb.net

كېتەدىغان خىراجەت مىقدارى ئىنتايىن زور بولغاچقا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى چەتئەل شىركەتلىرىنى مەبلەغ سېلىشقا تەكلىپ قىلدى. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ چەتئەل شىركەتلىرى چەتئەللەردىكى مۇساپىر ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن نارازىلىق خەتلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. مەبلەغ سېلىشقا تەكلىپ قىلىنغان شىركەتلەردىن BP نېفىت شىركىتى 2000 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئارقىغا چېكىندى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشى ئىنسانپەرۋەرلىك نۇقتىئىنەزىرى تۈپەيلى ئەمەس، بەلكى شىركىتى ئۈچۈن بۇيەردە تۇرۇۋك پايدا يوقلىقىنى ھېس قىلغانلىقى سەۋەبىدىن ئىدى. يەنە بىر شىركەتكە «شىنجاڭدىكى سىياسىي جىددىيلىك ۋە قانلىق تۇقۇنۇش» ھەققىدە ئاگاھلاندۇرۇش كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇمۇ بۇ ئىشتىن باش تارتتى.(42)

ھالبۇكى، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قاقتى ـ سوقتى قىلىنىشى ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ غېمى ئۇلارنىڭ ھاياتىغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان، ھەر كۈنى ئۇلارغا خەنزۇ ھۆكۈمرانلىقىنى خاتىرىلاتقان نەرسە، يەنى كۆچمەنلەرنىڭ ئاققۇنلارنىڭ كۆپلەپ كېلىشى مەسىلىسىدۇر.

1949 ـ يىلى ئومۇمىي نوپۇسى 4 ـ 5 مىليون كېلىدىغان شىنجاڭدا 300 مىڭ ئەتراپىدا خەنزۇ بار ئىدى. يەنى خەنزۇلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئون بەشتىن بىرىنى ئىگەللەيتتى. كېيىنكى يىللاردا بۇ يەردىكى خەنزۇ نوپۇسى سانى ئۇيغۇرلارنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ سېلىشتىن ئەندىشە قىلىنىپ، «دۆلەت مەخپىيەتلىكى» سۈپىتىدە ئاشكارىلانمىدى. 2000 ـ يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە 19.25 مىليونلۇق ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئىچىدە خەنزۇلارنىڭ 7.5 مىليوننى ئىگەللەيدىغانلىقى، يەنى جەمئى نوپۇسنىڭ ئۈچتىن بىردىن جىقراقى خەنزۇ ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسلانغاندا، نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغىنى ئۇيغۇرلار، يەنى 8 مىليون، ئۇندىن قالسا خەنزۇلار، ئۇندىن قالسا مۇڭغۇل، خۇيزۇ (تۇڭگان)، قازاق، قىرغىز قاتارلىقلاردۇر. ئەمما بۇ نوپۇس تەكشۈرۈش دوكلاتىدا كۆپ ساندىكى قوراللىق ئەسكەرلەر ۋە ئەڭ مۇھىمى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى كۈنلۈكى ئاستىدا سايىداپ ياشاۋاتقان 2.5 مىليون خەنزۇ نوپۇسىنىڭ سانى تىلغا ئېلىنمىغان. ئەگەر بۇ سانلار ھەممىسى قوشۇلسا، ئۇنداقتا شىنجاڭدا ياشاۋاتقان خەنزۇ ئاھالە سانى 12 مىليونغا يېقىنلىشىدۇ ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئەڭ كۆپ سانلىق مىللەت خەنزۇ بولىدۇ.

شەرقتىن خەنزۇ كۆچمەن ۋە ئاققۇن ئىشچىلار كۈنىگە 7000 كىشىلىك سۈرئەت بىلەن ئېقىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلار ئۆز يۇرتىدا ياتسىراشقا باشلىدى. بۇ شىنجاڭدا كۆرۈلگەن ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىچىلىكتۇر. غەربلىك بىر تارىخچى بۇنى «ھازىرقى زامان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دېموگرافىك (نوپۇس تەركىبى جەھەتتىكى) ئۆزگىرىش» دەپ ئاتىدى.(44) ئۇيغۇر مىللەتچىلەر بۇنى دېموگرافىك ئىرقى قىرغىنچىلىك يەنى نوپۇس جەھەتتە ئۇيغۇر خەلقىنى مىللىي يوقىتىش دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئىسپاتلىدى.

ھالبۇكى، بۇ بايانلار بەك ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئەمەلىيەتتە نوپۇس تەكشۈرۈش دوكلاتىدا بېرىلگەن مەلۇماتتىكى ساندىن كۆپ بولىشى مۇمكىن. خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇۋەن تۇغۇش نىسبىتى تۈپەيلى ئۆزلىرىنىڭ 2030 ـ يىلغا بارغاندا ھازىرقى نوپۇسنىڭ يېرىمىنىڭ كېمىيىپ

كېتىشىدىن ئەنسىرىمەكتە.(45) بۇنىڭدىن نىمىشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنىڭ قاتتىق ئىجرا قىلىنمىغانلىقىنى (بۇنى 6 ـ باپتا بايان قىلدۇق) ۋە شىنجاڭغا ھەركۈنى كۆپلەپ خەنزۇنىڭ نىمە ئۈچۈن يەرلەشتۈرۈلىۋاتلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. مەدەنىيەت ئىنقىلابى باشلانغاندىن تارتىپ ماۋزېدۇڭ ئۆلگىچە بولغان ئارىلىقتا 5 مىليونغا يېقىن خەنزۇ كەلگەن ئىدى. 1984 ـ يىلىغا كەلگەندە كۆچمەنلەرنىڭ كۆپىيىشى بىلەن شىنجاڭنىڭ نوپۇسى13.5 مىليونغا چىقتى ۋە جۇڭگودا خىيلۇڭجياڭدىن كېيىن نوپۇسى ئەڭ تېز كۆپىيىۋاتقان ئۆلكە شىنجاڭ بولدى. كېيىن شۇجى خۇياۋباڭ غەربىي شىمالىنىڭ جۇڭگو نوپۇسىنىڭ 200 مىليوننى ئازادە سىغدۇرالايدىغانلىقىنى مۆلچەرلەپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرغىچە يەنە شىنجاڭغا بەش مىليون كۆچمەن يۆتكەش پىلانىنى ئىشەنچىلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. بۇ پىلان كېيىن ئاشكارىلاندى.(46) باشقا خەۋەرلەرگە قارىغاندا، 2010 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا شىنجاڭغا 20 مىليون خەنزۇ كۆچمەن، يەنى ھازىرقى نوپۇس مىقدارىنىڭ ئۈچ ھەسسىسىنى كۆچۈرۈپ يەرلەشتۈرۈش مەخپى ھالدا پىلانلىنىپ بوپتۇ.

تۆمۈر يولى كورلىغا قەدەر ئۇزارتىلىپ، پويىز كەلگەندە كىشىلەر پويىزنىڭ كەلگەن چاغدىكى گۈدۈك ئاۋازىنى چې، چې، چې (يەيمەن، يەيمەن، يەيمەن)، پويىزنىڭ قوزغىلىپ كەتكەن چاغدىكى ئاۋازىنى چېباۋلې، چېباۋلې (تويدۇم، تويدۇم، تويدۇم) دېدى دېيىشىپ چاخچاق قىلىشاتتى. يەرلىك خەلق تەبىئى گاز تۇشۇش تۇرۇبا يولىنى بىزنىڭ نېفىت، ئۇران، گىلەم توقۇيدىغان يۇڭ قاتارلىق بايلىقلىرىمىزنى بۇلاپ ماڭغان ئوغرى دەپ قارايتتى. مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ شىكايەت قىلىشىچە، شىنجاڭنىڭ نېفىت ساتقان پۇلىنىڭ پەقەت ئىككى پىرسەنتى شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن بېرىلگەندە، بۇنى 7 پىرسەنتكە ئۆستۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بىر ئۇيغۇر باشلىق بېيجىڭغا چاقىرتىلىپ، ئۇ يەردە ئۆيىگە نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان. غەربلىك تەنقىدچىلەر شىنجاڭدىكى تەبىئى بايلىقى ئىنتايىن مول يەردە ياشاۋاتقان تۈركلەرنىڭ قانداقسىگە «ئاچ ـ يالىڭاچلىق، مۇھتاجلىق ئىچىدە» قېلىنىۋاتقانلىقىغا ھەيران قالماقتا.(47)

غەربىي رايوننى ئېچىشنىڭ قارىماققا يەرلىك خەلققە كىچىككىنە پايدىسى تەككەندەكمۇ قىلاتتى. شەرقىي دېڭىز بويى رايونلىرىغا تۇشۇپ كېتىلمىگەن بايلىق، يەنى يەر، ئولتۇراق ئۆي ۋە خىزمەت قاتارلىقلار ئەڭ ئالدى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىچىدىكى يەرلىك خەنزۇلارغا بېرىلدى.

دېھقانچىلىق قىلىدىغان يەرلەر خەنزۇلارغا ئەرزان باھادا بېرىلدى. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1998 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى سانى بىرىنچى بەتكە بېرىلگەن بىر ئېلاندا چەرچەن ناھىيىسى لوپىن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 4977 مو كېلىدىغان «مۇنبەت بوز يىرى» نىڭ ئالدى بىلەن ئىككى يىل ھەقسىز ئىجارىگە بېرىلىدىغانلىقى، بۇ يەرنىڭ «سۇغۇرۇشقا ئەپلىك، سۈيى مول، قۇياش نۇرىدىن تولۇق بەھرىمەن بولىدىغان» ئىسىل بىر يەر ئىكەنلىكى يېزىلغان. تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى قىرغىقىغا جايلاشقان چەرچەننىڭ قۇياش نۇرىدىن ئوبدان بەھرىمەن بولىدىغانلىقىنى يېزىپ يۈرۈش ئارتۇقچە بىر ئىش. چۈنكى بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ. ھالبۇكى، بۇ ئېلاننىڭ يەنە بىركەمچىلىكى شۇكى، بۇنىڭغا چەرچەننىڭ ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بىر رايون ئىكەنلىكى، بۇ يەردە تېرىلغۇ يەرنىڭ ئىنتايىن قىس ئىكەنلىكى، ھەتتا كىشى بېشىغا توغرا

www.uyghurweb.net

كېلىدىغان يەرنىڭ ئۈچ موغىمۇ يەتمەيدىغانلىقى ھەققىدە ئېلاندا ھېچقانداق گەپ يوق.(48) يەر ۋە سۇ تالىشىش تۈپەيلى بۇ يەردە ياشايدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدا ئاللىقاچان جېدەل ـ ماجىرالار كۆپ چىققان ئىدى. بىر ئۇيغۇر ئالىمنىڭ دېيىشىچە ئاساسلانغاندا، ئىچكىرىدىن چىقىۋاتقان خەنزۇ دېھقانلارغا ئاتاپ سۇ ئامبىرى ياساش ئۈچۈن 1971 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۆستەڭلەرنىڭ يۇقىرى ئېقىمى توساق بىلەن توسۇلۇپ، سۇلار سۇ ئامبىرىغا قويۇلغان. نەتىجىدە چەرچەندە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر قۇرۇپ، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى ئىنتايىن ئېغىر بولغان.(49) دۆلەتنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، بۇ يەردە سۇ قىسلىقى دېھقانلارنىڭ ئەڭ چوڭ دەردى ۋە توقۇنۇش، جېدەل ـ ماجىرالارنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى ئىكەن. ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ رەقىبى يالغۇز خەنزۇ كۆچمەنلەرلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئۆلكىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ يېرىمىنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان، كۈندىن كۈنگە كۈچىيىۋاتقان كۈچلۈك بىڭتۈەن ئىدى. 1996 ـ يىلى پارتىيە مەركىزى كومىتېتىغا يوللانغان «يەرلىك دېھقان چارۋىچىلار بىلەن بىڭتۈەن ئوتتۇرىسىدىكى يايلاق، سۇ ۋە باشقا تەبىئىي بايلىقلارنى تالىشىش تۈپەيلى كېلىپ چىققان توقۇنۇش، جېدەل ـ ماجىرالار» ھەققىدىكى بىر دوكلاتتىن كېيىن، پارتىيە مەسىلىدىن خەۋەردار بولدى.(50)

شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى ھەممىسى دېھقان ۋە شۇنداقلا ئۇششاق دېھقان، جۇڭگونىڭ باشقا يەرلىرىدىكى دېھقانلارغا ئوخشاش، ئۇيغۇر دېھقانلار چىرىك ئەمەلدارلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى، ئېغىر ئالۋاڭ ـ ياساق ۋە كىرىمىنىڭ ئازلىقىدىن شىكايەت قىلىشماقتا. بۇ دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى زىرائەتلىرىنى تېرىشتىن مەنئى قىلىنىپ، بىر تۇتاش پىلان بويىچە مەجبۇرى پاختا تېرىشقا بۇيرۇلغان. دۆلەت پاختا باھاسىنى چۈشۈردى. دېھقانلار بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتىكى پۈتۈن مەقسەتنىڭ يەرلەرنى ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى شەرقتىن كېلىۋاتقان كۆچمەن خەنزۇلار ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلەتتى.(51)

بۇنىڭدىن ھەتتا پېشقەدەم خەنزۇ ئاھالىلەرمۇ نارازى ئىدى. ماۋزېدۇڭ دەۋرىدە شىنجاڭنى ئېچىش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن شىنجاڭغا كەلگەن ۋە ھازىر ئۆزلىرىنى «پېشقەدەم شىنجاڭلىق» دەپ قارايدىغان خەنزۇلار تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ كېلىۋاتقان خەنزۇ كۆچمەنلەر تۈپەيلى ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ياخشى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇزۇلغانلىقى ۋە تۇرمۇشىنىڭ تېخىمۇ تەسلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن شىكايەتچى ئىدى. «بىڭتۈەندىكى ئەينى چاغدا ئىنتايىن جاپالىق ئىشلىگەن ۋە ھازىر پېنسىيىگە چىققان خەنزۇ دېھقان ۋە پېشقەدەم ئەسكەرلەر كېلىپلا ھەقسىز شەخسىي يەرلەرگە ئېرىشكەن يېڭى كۆچمەن خەنزۇلارغا ئىنتايىن ئۆچ.»(52)

كۆپلەپ كېلىۋاتقان كۆچمەن مەسىلىسى مۇقەررەر ھالدا شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە ئېكولوگىيىسىدىكى ئىنچىكە تەڭپۇڭلۇق ھالىتىنى بىئارام قىلدى. ھەر يىلى ئەتىيازدا بۇنىڭ ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى شىمالىي جۇڭگودىكى ئېكولوگىيىسى ئاللىقاچان بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان نەچچە يۈز شەھەرگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىدىغان قۇملۇق قارا قۇيۇنى، چاڭ تۇزانى شەكلىدە كېلىپ سىگنال بەردى. شىنجاڭدا تارىم ئويمانلىقىنى سۈپۈرۈپ كەلگەن بورانلار قۇملۇق ئەتراپىدىكى مۇنبەت بوستانلىقلاردا گۈركىرەپ چىقىپ، شەھەر ئاسمىنىنى خۇددى نويابىرنىڭ تۇمانلىرىدەك كۆرسىتىدىغان ئاچچىق يامان بۇلۇتلار بىلەن ھەر كۈنى قورشاپ تۇردى. ئۆيلەرنىڭ دەرىزە تەكچىسىگە ئورۇنلاشقان توپا ـ چاڭلار

www.uyghurweb.net

خۇددى دەرەخلەردىن تامچىلاۋاتقان شەبنەمدەك تېلېفۇن سىملىرى قاتارلىق ئۈچرىغانلىكى ھەر يەردە يەر ئالغان ئىدى.

ئىلگىرىكى 2500 يىللىق تارىخ ئىچىدە تەكلىماكان قۇملۇقى جەنۇبقا قاراپ 60 ئىنگلىز مىلى كېڭەيگەن. جۇڭگولۇق ئالىملارنىڭ ھېسابلىشىچە، شىنجاڭدىكى پۈتۈن قۇملۇق كۆلىمىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى پەقەت يېقىنقى يۈز يىل ئىچىدە شەكىللەنگەن. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدا بىر قېتىم ئازايغاندىن باشلاپ بارغانسېرى ئازىيىۋاتقان تاغدىكى مۇزلۇقلار، ھازىر ئىنسانلارنىڭ ئاچكۆزلىكى تۈپەيلى تېخىمۇ تېز ھالدا ئېرىپ يوق بولماقتا. قارىماققا يەر ئاچقۇچىلار ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىۋاتىدۇ. بىر تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولىشىچە، قۇملۇقتا تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن 15 مىڭ كۋادرات ئىنگلىز مىلى بوز يەر ئېچىلغان، ئەمما بۇ چاغدا قۇملۇق ئۆزلىكىدىن 19 مىڭ كۋادرات ئىنگلىز مىلى كېڭەيگەن. (دېمەك تارتقان جاپا بىكارغا كەتكەن) جۇڭگونىڭ مۇھىت ئاسراش تارماقلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، شىنجاڭدىكى 87 ۋىلايەت، ناھىيەنىڭ 53 ى قۇملۇققا تۇتاش ۋە قۇملۇق كۆلىمى كېڭەيمەكتە. نۇرغۇنلىغان كۆللەر، بولۇپمۇ تارىم دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى كۆللەر قۇرىماقتا ئىكەن.(53) ئوتلاقلار ھەققىدىكى باشقا دوكلاتلاردا دېيىلىشىچە، دەرىجىدىن تاشقىرى ئىشلىتىش تۈپەيلى ئوتلاقلار، ئورمانلىقلار كۆلىمى بارغانسېرى كىچىكلەۋېتىپتۇ.

غەربلىك ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، بوز يەر ئېچىش تەرەققىياتتىكى بىر مۇجمەل تاللاشتۇر. خەلقنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قاقاس چۆللەرنى سۇنئىي ئورمانلىقلار بىلەن يېشىللىققا ئايلاندۇرىمىز دەپ بىكار ئاۋارە بولۇشنىڭ ئورنىغا، خەلقنى مائارىپ ۋە ئىلىم ـ پەن بىلەن تەربىيىلىگەن ياخشىراق. ئەگەر چۆللەردە ئارتۇق سۇ بولسا ئىدى، بۇ يەرلەر ئەلۋەتتە مۇنبەت تۇپراقلارغا ئايلانغان بولاتتى. ئەمما ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستاندىكى نۇقتىلىق كېۋەز تېرىش تۈپەيلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزى ئاسىيا قىسمىدا ئېغىر مۇھىت ئاپىتى يۈز بەردى. پىلانلاشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولماسلىقى، خىمىيىۋى ئوغۇتنى خالىغانچە ئىشلىتىش، ئامۇ ۋە سىر دەريا سۇلىرىنىڭ بۇلغىنىشى، ئارال كۆلىنىڭ كىچىكلەپ كېتىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى يەرلەر بورغۇنچىلىققا ئۇچراپ، نەچچە مىڭلىغان نامرات ئاھالىلەرنىڭ سالامەتلىكى زور زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىدى.

جۇڭگولۇق بىر تۇتاش پىلانلىغۇچىلار بەلكىم مەۋجۇت ئورمانلىقلار ۋە ئوتلاقلارنى «يېڭى ئېچىلغان بوز يەر» دەپ كۆرسىتىۋاتقان ساختا قىلمىشلار، تەستىقسىز ھالدا باشلانغان ئالاھىدە قۇرۇلۇشلارنىڭ مۇھىتقا بولغان زىيىنىنى 1990 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تونۇپ يەتكەن تېخنىكلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىغان ھالدا كەلگۈسىگە يۈرۈش قىلغاندەك قىلاتتى. 2002 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن «تۆتىنچى ئەۋلاد» رەھبەرلەردىن ئىقتىسادى پىلانلاشقا مەسئۇل ۋېن جياباۋ سۇ ۋە ھاۋا بولغىنىشىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن غەربىي رايوننى ئېچىش پىلانى قۇرۇلۇشلىرىنى ئاستىلىتىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.(54)

يېزىلاردىكى جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى ھەمىشە كۆرۈپ يەتكىلى بولمايدۇ. سىرتتىن قارىغانلارغا نىسبەتەن سەھرادىكى دېھقانلارنىڭ ھاياتى گەرچە بىر ئاز ئىپتىدائى بولسىمۇ، ئەمما تېرەكلەر سايىسىدا شۈكۈر ـ قانائەتچانلىق بىلەن ياشاۋاتقان، ئۆيىنىڭ ئالدىدىكى ئېرىقتا سۇلار شىلدىرلاپ

ئېقىۋاتقان، ئايالى ۋە قىزى ھويلىدا پاختا تىرىۋاتقان، يېرىم يالىڭاچ كىچىك بالىلىرى تۇپىدا ئويناۋاتقان ۋە ئېشىكى ئېغىلدا ھاڭراۋاتقان بىر دېھقان ھاياتىنىڭ رەسىمىدىكى كۆرۈنۈشى گۈزەلدۇر. پەقەت شەھەرلەردىلا ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان مىللىي كەمسىتىش ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن چەتكە قېقىشلارنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

قەشقەرنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى بىر ئېتىزلىقتا، يەنى ئاپپاق غوجىنىڭ ھەشەمەتلىك مەقبەرىسىگە يېقىن بىر يەردە بېشىغا قالپاق كىيىۋالغان كىشىلەر تېئودولىت ۋە باشقا ئۆلچەش ئەسۋابلىرى بىلەن يەرلەرنى ئۆلچەۋاتاتتى. بېشى باشتاق كىشىلەر بولسا خەندەك كولاۋاتاتتى ۋە قول ھارۋىسىدا تۇپا توشىماقتا ئىدى. يىراقتا بۇ كىشىلەرگە بىر ئۇيغۇر پادىچى نەزەر سېلىپ تۇراتتى. بۇ يەردە ئىشلەۋاتقان نەچچە يۈز كىشى مەيلى قۇرۇلۇش ئىشچىسى، ئىنژېنىر ۋە ھۆددىگەر بولسۇن ھەممىسى خەنزۇ ئىدى. داخىيەن پويىز ئىستانسىسىدا ۋاقىراپ ـ جاقىراپ يۈرگەن كىشىلەرگە ئوخشاش، بۇلارمۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن چىققان كۆچمەن مەدىكارلار ئىدى ۋە شەھەر ئەتراپىدا سېلىنىۋاتقان كۆپ قەۋەتلىك بىنالارنىڭ قۇرۇلۇشىدا ئىشلەۋاتاتتى. بازاردىن باشلاپ كونا شەھەرنىڭ چېگرىسىغىچە ئۇدۇل ئېلىنغان يېڭى سېمونت يول بۇ قۇرۇلۇشلارنى بويلاپ، بىر قاتار خارابە ئۆيلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ مەركىزدە چايخانا، پەيسۇ (ساقچىخانا)، بەزى كونسۇل ئىشخانىلىرى ۋە كىچىك تەنزىلەر بار بىر يېزىغا تۇتىشاتتى. ئەگرى ـ بۈگرى سېمونت يول بۇ يەردە ئاخىرلىشاتتى.

بۇ يەر شەھەر مەركىزدىن كۆچۈرۈلگەن نەچچە يۈز ئۇيغۇر ئائىلىسىنىڭ يېڭى ماكانى قىلىنماقچى ئىدى. ئېتىزلىقتىكى قەۋەتلىك بىنالار ئۇلار ئۈچۈن سېلىنىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئەتراپىدىكى تار كوچىلاردىكى ئۆيلىرى چېقىۋېتىلگەن ئىدى. بۇ ئائىلىلىكلەرگە ئىلگىرىكى ئۆيلىرىنىڭ بازار باھاسىنىڭ پەقەت 50 پىرسەنتى تۆلەم ھېسابىدا بېرىلمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلاردىن ھېچكىم بۇ ئىش توغرۇلۇق كېڭەشكە چاقىرىلمىدى. (بۇ ئىش مەجبۇرى قىلىندى.) ئۇلارنىڭ بىلىدىغىنى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ئۆيلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشقا تۇسالغۇ بولغانلىقى، تازىلىق ئىشلىرىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكى ۋە ئوت ئۆچۈرۈش ماشىنىسىنىڭ تار كوچىغا كىرەلمەسلىكى ئىدى خالاس. ئۇلارغا قەشقەرنىڭ تار كوچىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ھويلىلاردا ساقلانغان «مىللىي بۆلگۈنچىلەر» ۋە «تېررورچىلار» نىڭ خەنزۇلار ئۈچۈن زور تەھدىت ئىكەنلىكى ئۇقتۇرۇلمىغان ئىدى.

بەزىلەر ئۆزىنىڭ يوقسۇل كونا ئۆيىنى تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا سۇ ۋە يېقىلغۇ ئەسلىھەلىرى تەل، چىنە خىش مۇنچىسى بار، راھەت زامانىۋى بىنالارغا ئورۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن خۇشال ئىدى. يەنە بەزىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سودىغا ماھىرلىقى بىلەن ئەقىل ـ پاراستىنى ئىشلىتىپ يېڭى بازارغا سەكرەپ چۈشۈپ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ داڭدار كارخانىچىلارغا ئايلاندى.

غەربىي رايوننى ئېچىش ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىگە زىيان ئېلىپ كەلمىدى. بۇنىڭ پاكىتلىرىنى ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ، غۇلجىنىڭ بىر پۇشقاقلىرىدا قەد كۆتۈرگەن گىلاسزارلىق ۋە تاللىق داچىلار، گۈزەل بىنالار ۋە بىر ئۇيغۇر مىليونېرنىڭ نامرات ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن سالدۇرغان ياتاقلىق مەكتىپىنىڭ كلاسسىك ئۇسلۇبتىكى ئىمارەتلىرىدىن كۆرىۋالغىلى بولىدۇ. قەشقەرنىڭ سىرتىدا بىر مېۋىلىك باغنىڭ ئىچىدىكى لاي تاملىق كونا ئۆي ھەشەمەتلىك شەكىلدە رېمونت قىلىنىپ، خىش تام بىلەن

www.uyghurweb.net

كېڭەيتىلگەن ۋە ئىشلەك، دەرىزىلىرىگە چىرايلىق نەقىشلەر ئويۇلغان. يازدا سايىدايدىغان ئايۋاننىڭ ئۆگزىسىگە تۈڭلۈك ئېچىلغان.

تازا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئۇيغۇر كارخانىچىلارنىڭ بىرى رابىيە قادىر ئىسىملىك بىر ئايال بولۇپ، ئۇ كىيىم يۇيۇش دۇكىنى ئېچىپ ئىش باشلىغان ۋە سودا شىركىتى قۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ئەڭ باي ئاياللىغا ئايلىنىپ داڭق چىقارغان. رابىيە قادىر بىناسى ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبى ئازاتلىق يولى كوچىسىدىكى ئۇيغۇر بازىرىنىڭ يېنىدا. رابىيە قادىر سىياسىي جەھەتتە ئاكتىپ بولۇپ، باشقا ئاياللارغا ئۈلگە بولغان. ئۇ مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان. 1995 ـ يىلى بېيجىڭدا ئېچىلغان بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئاياللار قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان. ئەمما بۇ قۇرۇلتايلارغا قاتنىشىپ ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ پاسپورتى مۇسادىرە قىلىنغان. قارىماققا بۇ 1996 ـ يىلى ئامېرىكىدىن سىياسىي پاناھلىق تىلىگەن ئېرى، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان سىدىق ھاجىدىن ئېلىنغان ئىنتىقامدەك قىلاتتى. كېيىن 1999 ـ يىلى 8 ـ ئايدا رابىيە قادىر زىيارەتكە كەلگەن ئامېرىكا كىشىلىك ھوقۇق پائالىيەتچىلىرى ئۆمىكى بىلەن كۆرۈشكىلى كېتىۋاتقاندا قولغا ئېلىنغان ۋە چەتئەللىكلەرگە دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارىلىدى دېگەن جىنايەت بىلەن ئەيىبلەنگەن. ئۇ مەخپىي سوراق قىلىنغاندىن كېيىن، 2000 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سەككىز يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. ھۆكۈمدىن ئاشكارىلىنىشىچە، ئۇ ئامېرىكىدىكى ئېرىگە ئەۋەتىش ئۈچۈن غۇلجا، قەشقەر ۋە ئۈرۈمچى گېزىتلىرىدىن ئېلىنغان كۆپىيەلەرنى تويلاپ چەتئەللىككە بەرمەكچى بولغاندا تۇتۇلغان.

رابىيە قادىر قولغا ئېلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ ئوغلى ۋە كاتىپى قولغان ئېلىنىپ سوراق قىلىنمايلا، ئوغلى ئىككى يىللىق، كاتىپى ئۈچ يىللىق «ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش» جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. خەۋەرلەرگە قارىغاندا بۇ ئىككەيلەن قىيىن ـ قىستاقلارغا ئېلىنغان ۋە تاياق يېگەن. رابىيە قادىر بولسا تۈرمىدە ئېغىر كېسەل بولغان. ئۇنىڭ قولغان ئېلىنىشى ھەققىدە قازاقىستان ۋە قىرغىزستاندا نامايىشلار بولغان، ئامېرىكا پارلامېنتى ۋە ياۋروپا پارلامېنتى مەسىلىنى ئانالىز قىلغان.

كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن، ئۇلار شوتىنىڭ بىرىنچى بالدىقىغا چىقالمىغانلىقى ئۈچۈن ھايات بەك قاراڭغۇ ياكى خەتەرلىك بىلىنىپ كەتمەيدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ 2000 ـ يىلى ئېلان قىلىشىچە، ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئىشسىزلار 15% ئىكەن.(55) بەلكىم ئۇنىڭدىن بەكرەك يۇقىرى بولىشى مۇمكىن. ئەمگەك كۈچلىرى بازىرىدا مۇقىم خىزمەت تاپالايدىغانلار تەبىئى ھالدا خەنزۇلاردۇر. جۇڭگونىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىدىكى بۇ ئالاھىدىلىك كىشىنىڭ ھەقىقەتەن غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغايدۇ.

ئۇيغۇرلار ھەتتا ئۆز رايونىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ بىر پارچىسى ھېسابلانمىش قۇرۇلۇشلاردىمۇ ئىشقا ئېلىنمايدۇ. غەربىي رايوننى ئېچىش قۇرۇلۇشىدىكى ئىش توختاملىرىنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىكى سودا ـ سانائەت شىركەتلىرى بىلەن ئىمزالانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا توختاۋسىز كېلىۋاتقان خەنزۇ كۆچمەنلەر تۈپەيلى شەھەر كۈچلىرى جان بېقىش كويىدا يۈرگەن ئىشسىز مۇسۇلمان ئەرلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن. ئۇلار ئىش ئىزدەپ يۈرىشەتتى. ئەگەر ئىش

www.uyghurweb.net

تاپتى دېگەندىمۇ، ئۇلارنى بەربىر ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلارغا سالىدۇ. ھەقىقى ياللاپ ئىشلەتمەيدۇ. نۇرغۇن كىشى سىرتتا كاۋاپچىلىق قىلىدۇ، غالتىكى بار ھارۋىلاردا لەڭپۇڭچىلىق قىلىدۇ. ھەتتا گۆش باھاسى ئۆسۈپ كەتكەن چاغلاردىمۇ تاماق باھاسى تۆۋەنلەپ تۇرىدۇ.

قىيىن ئەھۋالدا قالغان بەزىلەر جان بېقىش ئۈچۈن ئېچىنىشلىق ئىشلارنىمۇ قىلغان ، ئەمدىلا يىگىرمە ياشلارغا كىرگەن بىر قىز ئوقۇش پۇلىنى تۆلەش ئۈچۈن بىر رېستوراندا كېچىلىك كۈتكۈچى بولغان. ئۇنىڭ ماڭا دەپ بېرىشىچە، ئۇ قەشقەرنىڭ بىر يېزىسىدىن كەلگەن بولۇپ، ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن ئىكەن. ھازىر ئۇ پۇل تېپىپ ئۆزىنىڭ چىقىمىنىلا قامداپ قالماستىن، بەلكى يەنە بىر كىچىك سىڭلىسى بىلەن ئىنىسىنىمۇ ئوقۇتۇۋېتىپتۇ. بۇ قىز بۇقۇلداپ يىغلاپ تۇرۇپ سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلىدى. ئۇلارنىڭ دۇمبىسى ھەقىقەتەن ئاجىز ۋە يۇمشاقتى، مۇشتۇمزۇرنىڭ مۇشتۇمى بولسا كۈچلۈك ۋە قاتتىق ئىدى.

ۋەتەننى تاشلاپ چەتئەلگە چىقىپ كەتكەن بىر ئايال رىنتىگىنچى ئۇيغۇرلارنىڭ داۋالىنىشتىكى نامراتلىقىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ھەر كۈنى ئىشخانامغا ھەر يەردىن كېسەللەر كېلەتتى ۋە كۆڭۈلسىز ئىشلار يۈز بېرەتتى. كىشىلەرگە دۆلەت ياردەم بەرمەيتتى. مەسىلەن، خوتەندىن بىر ئەر ـ خوتۇن كەلدى. ئايالى بالياتقۇ راكىغا گىرىپتار بولغان بولۇپ، ئۇلار داۋالىتىش خىراجىتى تۆلەش ئۈچۈن ئۆيىنى ۋە بەش بالىسىنى سېتىۋېتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ئايال قاتتىق ھەسرەت ۋە ئازاپ ئىچىدە قالغان». دوختۇر چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «ھۆكۈمەتتە ئىشلەيدىغانلىكى كىشى ھەقسىز داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ئەمما ھازىر ھۆكۈمەتتە ئىشلەيدىغان ئۇيغۇرلار ئىنتايىن ئاز.»(56)

غەربىي رايوننى ئېچىش دولقۇنىنىڭ بىر سەلبى تەرىپى شۇكى، كىشىلەرنى رىقابەت ئېڭى بىلەن تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان تەلىم ـ تەربىيە نەتىجىسىدە شەھەرلىكلەر پۇل تېپىش ئۈچۈن ۋاستە تاللىمايدىغان ساختىكار بولۇپ يېتىشتى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خىزمەت تەقسىماتىدا ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىگە نىسبەتەن خالىغانچە چەتكە قېقىش ھادىسلىرى ئەۋج ئالدى. ھەممە ئىشتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى غوجا بولۇش ھوقۇقى ئاللىقاچان يوق بولغان ئىدى. ھازىر مىللىي خادىملار ئىشلەيدىغان ھەر قايسى ئىدارە ـ جەمئىيەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى ھەممىسى خەنزۇ ئىدى. نېفىت سانائىتى ۋە خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى قاتارلىق پۈتۈن تارماقلار خۇددى ئۇلار ئۈچۈن زاپاس ساقلانغاندەك قىلاتتى. ھۆكۈمەتتە ئىشلەيدىغان ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يۇقىرىغا ئۆسۈش يولى ئېتىۋېتىلگەن بولۇپ، ئىقتىدار جەھەتتە ئۇلارغا قىلچە يەتمەيدىغان خەنزۇلار ئۇلارغا باشلىق ئىدى. خەنزۇلارغا ئورۇن بوشىتىش ئۈچۈن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كىچىك شىركەتلەرنىڭ مىللىي دىرېكتورلىرى يۆتكىۋېتىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ھەر قانداق ئىشتىن بوشىتىش ۋە يۆتكەش ئىشلىرىدا ھەر زامان ئۇيغۇرلارنىڭ خىزمەتتىن ھەيدىلىدىغان بىرىنچى ئوبيېكت ئىكەنلىكىدەك ھەقىقەتكە ئىشىنىدىغان بولدى.(57) يۇقىرى مائاشلىق خىزمەتلەرنى خەنزۇلار ئىگەللىگەن ئىدى. ئۇلار شەخسىي تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا رۇخسەت قىلىنىدىغان ئىجازەتنامىلەرنى ناھايىتى ئاسانلا ئالالايتتى. بانكا ئۇسۇمسىز قەرز تارقاتقاندا ئالدى بىلەن ئۇلارغا بېرەتتى. شەھەردە نەچچە يىل

www.uyghurweb.net

ياشاپ، شەھەر نوپۇسى بولالمايدىغان ئۇيغۇرلار كۆرمەلك، ئەمما خەنزۇلار ناھايىتى ئاسانلا شەھەر نوپۇسى بولالايتتى.

كەمستىلگەنلىكتىن شىكايەت قىلغانلار دەرھال خىزمەتتىن ھەيدىلىدۇ، ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئۇيغۇر دېرىكتور: «ھازىر ئۆز خىزمىتىگنى تۇتۇپ تۇرۇۋشنىڭ ئۆزىلا چوڭ ئىش بولۇپ قالدى» دەيدۇ. سۆكۈت قىلالىغانلار خىزمەت قىلماقتا. مەسىلەن، مەن كورلا سىرتىدا پويىزدا كۆرۈشكەن سابىق مەخپىي ساقچى، سۆكۈت قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن خىزمەتتىن ھەيدىلىپتۇ.(58)

خەنزۇچىنى راۋان بىلمىگەنلەرنىڭ ياخشى خىزمەتلەرگە ئورۇنلىشىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ جەھەتتە ئۆلچەم ئۆزگەرمىدى. 1957 ـ يىلى ھەممە گۇللەر بەس ـ بەستە ئېچىلىش دولقۇنىدا كىشىلەرگە دەرت ـ شىكايىتىنى ئاشكارا سۆزلەشكە ئىجازەت بېرىلگەندە، بىر پوچتىخانىنىڭ ئۇيغۇر باشلىقى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ مۇنداق دېگەن:

«ئىدارىمىزدا كەمستىش ھادىسىسى بار. ئاز سانلىق مىللەت كادىرى خىزمەت قىلماقچى بولسا خەنزۇچىنى بىلىشى ۋە سۆزلىيەلىشى كېرەك دەيدىغان. بىز بۇنداق قىلالمىغاچقا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلدۇق. مىللىي كادىرلار ئۆزىنىڭ ئاپتونوم رايونىدا ياشاۋاتقان ۋە خىزمەت قىلىۋاتقان تۇرۇقلۇق، يەنە نېمە ئۈچۈن ئۇلاردىن جەزمەن خەنزۇچە سۆزلەش تەلەپ قىلىنىدۇ؟»(59)

بۇ پوچتىخانا باشلىقىنىڭ دېگەنلىرىنىڭ پايدىسى بولغان. ئەمما بۈگۈنكى ئىستىقباللىق ياشلارنىڭ ئىشلىرى بەكلا تەسلىشىپ كەتتى. خەنزۇچىنى ياخشى بىلىش ۋە ئالىي مەكتەپ دىپلومى بولۇشىنىڭ ئۆزىلا ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ كاپالىتى بولالمايدۇ. ئاز سانلىق مىللەتتىن ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرگە تەبىئىي ھالدا خىزمەت تەقسىم قىلىنمايدۇ. ئەگەر ئۇلارنى خىزمەتكە ئورۇنلاشتى دېگەندىمۇ، ئۇلار ئەڭ نامرات ۋە ئەڭ يىراق جايلارغا ئەۋەتىلىدۇ.(60) ئەڭ ياخشى خىزمەتكە خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارلا ئېرىشەلەيدۇ. ئىقتىساد تېز تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ دەپ قارالغان بىر ۋەزىيەتتە خەنزۇلارنىڭ ئىقتىساسلىقلار بازىرىنى مونوپول قىلىۋېلىشى ھەقىقەتەن كىشىنىڭ ئىچىنى پۇشۇرىدىغان بىر ئىش. ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن غەربىي رايوننى ئېچىش ئەمەلىيەتتە ئۇلارغا ۋەدە قىلىنغاندەك گۈزەل كەلگۈسى ئېلىپ كەلمەيدۇ. ئەكسىچە ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادىتىنى بۇزىدىغان ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى پارچىلايدىغان خەنزۇلارنى بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەنزۇلارنىڭ سۈنئىي ئۇسۇلدا روناق تېپىشقا ياردەم بېرىدۇ خالاس.

ھۆكۈمەت ئېيتقان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىسىگە ھۆرمەت قىلىش سۆزى ئاللىقاچان ئەمەلدىن قالدى. كۆپ ساندىكى دۆلەتلەردە كۆچمەنلەر دەسلەپتە تۆۋەن قاتلاملاردا ئىشلەپ، ئاندىن يۇقىرىغا ئۆرلەش ئۈچۈن جاپالىق كۈرەش قىلىدۇ. شىنجاڭدا بولسا يېڭى كەلگەنلەر ئەمەس، بەلكى يەرلىكلەر شۇتىنىڭ يۇقىرى بالدىقىغا چىقىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. ئەمما بۇ شۇتا ئىنتايىن تېيىلغاق ۋە ئۈستى بالداقلىرى ھەردەم كېسىۋېتىلگەن ھالەتتە.

شۇڭا، زامانىۋىلاشتۇرۇش قورۇلۇشىغا تۆھپە قوشالايدىغان، خەنزۇ ھاكىمىيىتىنىڭ تەلىۋىگە ئۇيغۇن تەربىيە كۆرگەن خەنزۇچە سۆزلەيدىغان نۇرغۇن ئۇيغۇرنىڭ «بىردىنبىر يول سىرتقا چىقىپ كېتىش ئىكەن» دېگەن قارارغا كەلگەنلىكىگە ھەيران قالمىساقمۇ بولىدۇ.

www.uyghurweb.net

ئىزاھاتلار

(1) بۇ باپنىڭ تېمىسىنى تىبەت ئۇيغۇر تورىنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربكە قاراپ چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلىشى» ناملىق كىتابچىسىدىن ئالدىم. 2000 ـ يىل نويابىردىكى بۇ كىتابچىدا ئېچىش ھەرىكىتى ئىنتايىن توغرا ئانالىز قىلىنغان.

(2) بېكقوئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 6 ـ75ـ بەتلەر. ئۇنىڭ دېيىشىچە 1997 ـ يىلى بىكتۇەن ئۆلكىنىڭ مىللىي دارامىتىنىڭ 14 پىرسەنتى ۋە تاشقى سودىسىنىڭ بەشتىن بىرى (يەنى 20 پىرسەنتى)گە تۆھپە قوشقان. كېيىنكى يىل توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ 40 پىرسەنتى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ 24 پىرسەنتى ۋە پاختا مەھسۇلاتىنىڭ 40 پىرسەنتىگە ھەسسە قوشقان.

(3) 1714 ـ يىلى سىبىرىيەدىكى رۇس ھۆكۈمدار خوتەننى بېسىۋېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئالتۇن كانىغا ئايلاندۇرۇۋېلىشنى قەستلىگەن.

(4) «خەلق گېزىتى» 2000 ـ يىل 14 ـ نويابىر.

(5) تىبەت ئۇيغۇرلىرى تورى «جۇڭگونىڭ غەربىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش» بۇ رايونلار: شىنجاڭ، تىبەت، نىڭشيا، چوڭچىڭ، سىچۈەن، گۈيجۇ، يۈننەن، شەنشى، گەنسۇ ۋە چىڭخەي.

(6) نورىنس: «ئاسىياغا كىرىش ئېغىزى: شىنجاڭ» 34 ـ بەت.

(7) نورىنس: «ئاسىياغا كىرىش ئېغىزى: شىنجاڭ» 34 ـ بەت.

(8) مىللۋارد: «تاغ يولىنىڭ نېرىسى» 81 ـ بەت. بۇ يەردە ئۆلكىنى كېسىپ ئۆتىدىغان سودا يولى بار. ئەلۋەتتە، يىپەك، فار ـ فۇر بۇيۇملار، دورا ـ دەرمان ۋە كۆمۈشلەر شەرققە كېتىدۇ.

(9) مىللۋارد: «تاغ يولىنىڭ نېرىسى» 3 ـ 241 ـ بەتلەر.

(10) ۋېي يۈەن: «Sheng wu ji» دا مىللۋاردنىڭ «تاغ يولىنىڭ نېرىسى» 244 ـ بەتتىن نەقىل ئالغان.

(11) ھامادا: «شەرقىي تۈركىستاندا مىللىي ھەرىكەتلەرنىڭ يېيىلىشى» (فرانسۇزچە).

(12) ئەيچېن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىڭى» 7 ـ 261 ـ بەتلەر.

(13) فوربېس: «مىللىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 8 ـ 147 ـ بەتلەر.

(14) «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 5 ـ جىلد. چەتئەل تىلى نەشرىياتى 1977 ـ يىل. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى 1999 ـ يىل شىنجاڭغا ئائىت بىر خەۋەردە نەقىل ئالغان.

(15) «جۇڭگونىڭ گۈللىنىشى» 1976 ـ يىل فېۋرال.

(16) موسېلېي: «جۇڭگونىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلىسگە يېڭىۋاشتىن يېقىنلىششى» 4 ـ 22 ـ بەتلەر.

(17) شىنجاڭنى دېڭىز بويىغا جايلاشقان ئۆلكىلەر ۋە «ئېچىۋېتىلگەن شەھەرلەر» گە ئوخشاش ئىقتىسادى تەرەققى قىلغان رايونغا ئايلاندۇرۇشقا، ئۈرۈمچىنى بولسا «ئەژدەرھانىڭ بېشى» ھالىتىگە كەلتۈرۈشكە ۋەدە قىلىنغان. 1992 ـ يىلى ئۇنىڭغا دېڭىز بويى ئۆلكىلەر بەھرىمەن بولغان باجدا ئېتىبار قىلىش ئىمتىيازى بېرىلگەن. مىللىي رايون بولغانلىقى ئۈچۈن يەرلىك باجنىڭ 80% نى

ئۆزىگە ئېلىپ قېلىشىغا رۇخسەت قىلىنغان. ئىلگىرى باجنىڭ 50% نى دۆلەتكە تاپشۇراتتى. «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 71 ـ بەت.

(18) بېكفۇئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 67 ـ بەت. «1998 ـ يىللىق شىنجاڭ يىلنامىسى» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 1991 ـ يىلدىن 1994 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئاساسىي قاتلامغا سېلىنغان مەبلەغ 730 مىليون يۈەندىن بىر مىليارد 650 مىليونغا يەتكەن ۋە ئۆلكىنىڭ مىللىي دارامىتى 750 مىليون يۈەندىن 1 مىليارد 550 مىليون يۈەنگە يەتكەن. 1997 ـ يىلى پاختا تېرىيدىغان يەر كۆلىمى ئىككى ھەسسە كېڭەيتىلگەنلىكتىن دانلىق زىرائەت تېرىيدىغان يەر كۆلىمى ئازايغان.

(19) 1998 ـ يىلى سانائەت ئەسلىھەلىرىنىڭ 82 پىرسەنتى كوللىكتىپ ئىگىلىكىدە ئىدى. چەتئەللىكلەر بىۋاستە مەبلەغ سالغان 31 ئۆلكە ئىچىدە شىنجاڭ 28 ـ ئورۇندا تۇراتتى. 1990 ـ يىلىدىن 1998 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا كىرىمىنى ئۈچ ھەسسە ئاشۇرۇپ 654 مىليونغا يەتكۈزۈش مۆلچەرلەنگەن. ئەمما چىقىم ئۈچ ھەسسە ئېشىپ بىر مىليارد 460 مىليونغا يەتكەن. بېكفۇئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 3 ـ 72 ـ بەتلەردە بېيجىڭنىڭ ئارتۇق ئالغان باجنى تۆلەپ بېرش جەھەتتىكى «ئالدامچىلىقى»نى تىلغا ئالغان. بۇنى ئۈنىڭغا شىنجاڭ مالىيە ـ ئىقتىساد ئىنىستىتۇتىدىكى بىر تەتقىقاتچى سۆزلەپ بەرگەن.

(20) بىر ساياھەتچىنىڭ كۆز قارىشى.

(21) ماككېرراس: «1990 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ ھەققىدە بەزى كۆز قاراشلار» 120 ـ بەت.

(22) «ھەپتىلىك خەلقئارا خەۋەرلەر» 2000 ـ يىل 2 ـ ئىيۇل. تىبەت ئۇچۇرلىرى تورى: «جۇڭگونىڭ غەربنى ئېچىشى» 7 ـ بەت.

(23) پارتىيىنىڭ نەزىرىيىۋى ژۇرنىلى «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش» نىڭ 2000 ـ يىل 1 ـ ئىيۇندىكى سانىغا بېسىلغان ماقالە. تىبەت ئۇچۇرلىرى تورى. «جۇڭگونىڭ غەربنى ئېچىشى» 8 ـ بەتتە نەقىل قىلىنغان.

(24) پارتىيىنىڭ «مۇقىملىق» توغرىسىدىكى يىغىنى ھەققىدە بېرىلگەن خەۋەر 1996 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 6 ـ كۈنىگىچە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان. BBC ئارقىلىق بۇنى ئاڭلىغان ماككېرراس «1990 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ ھەققىدە بەزى كۆز قاراشلار» نىڭ 112 ـ بېتىدە نەقىل قىلغان.

(25) شەرقىي تۈركىستان تېلېگىراما خەۋىرى. 1993 ـ يىل ئۆكتەبىر. دىللون: «شىنجاڭ ئازسانلىق مىللەتلەر، بۆلگۈنچىلىك ۋە كونترول» دا نەقىل قىلغان.

(26) مەسىلەن: جۇڭگوغا بارغان ياۋروپا پارلامېنتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى پېرگاختون 2001 ـ يىلى ئۆكتەبىردە بۇنى سۆزلىگەن.

(27) شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقى خەۋىرى. 2001 ـ يىل 28 ـ فېۋرال.

(28) تىبەت ئۇچۇرلىرى تور بېتى، 2001 ـ يىل 13 ـ مارت.

(29) تىبەت ئۇچۇرلىرى تور بېتى، 2001 ـ يىل 13 ـ مارت.

(30)گلادنىي: «خەلقئارا خەۋەرچى مۇنبىرى» 2001 ـ يىل 21 ـ ئاۋغۇست.

www.uyghurweb.net

(31) گورېۋىچ: «جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى» ئەنگلىيەدە تۇرۇشلۇق شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر تورى نەقىل قىلغان. 2000 ـ يىل مارت.
(32) فورسىس: «سىبىرىيە خەلقلىرى تارىخى» 197 ـ بەت.
(33) فورسىس: «سىبىرىيە خەلقلىرى تارىخى» 34 ـ بەت.
(34) فورسىس: «سىبىرىيە خەلقلىرى تارىخى» 11 ـ 110 ـ بەتلەر.
(35) فورسىس: «سىبىرىيە خەلقلىرى تارىخى» 398 ـ بەت. ك. مىخالسكو: «سوۋېت ئىتتىپاقى خەۋەرلىرى ـ 1989 ـ يىل» دىن ئېلىنغان نەقىل.
(36) 1870 ـ يىل 3 ـ مارتتىكى «Cheyenne Daily Leader». بىرووۋن يازغان. « Bury My Heart at Wounded Knee» دىن ئېلىنغان نەقىل.
(37) مىسال ئۇچۇن، جۇئېنلەينىڭ 1957 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى چىڭداۋدا سۆزلىگەن نۇتقىغا قاراڭ.
(38) نەقىل كەلتۈرۈلگەن جۈملىلەر ۋاللاس يازغان «جېففىرسون ۋە ئىندىئانلار» 273 ـ 278 ـ بەتلەردىن ئېلىندى.
(39) زېگلېر: «غەربىي رايوننى ئېچىش بۈيۈك ھەرىكىتى»5 ـ بەت.
(40) جۇڭگودىكى بىۋاستە چەتئەل مەبلىغىنىڭ تەخمىنەن ئۈچ پىرسەنتىنى ئىگەللەيدۇ.
(41) دىللون: «جۇڭگو غەربكە يۈرۈش قىلدى».
(42) ئەنۋەرجاندىن كەلگەن مەكتۇپ. شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى. 2002 ـ يىلى 13 ـ ماي.
(43) مەسىلەن، 1964 ـ يىلىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈش دوكلاتى ئېلان قىلىنمىغان.
(44) فورببېس: «مىللەتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 234 ـ بەت.
(45) بېكقۇئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 69 ـ بەت.
(46) 1992 ـ يىلى شياڭگاڭدا چىقىدىغان بىر ژۇرنالدا بۇ ئاتالمىش «يۇەن مۇ» پىلانى ئاشكارىلانغان.
(47) دىللون: «شىنجاڭ، ئازسانلىق مىللەتلەر، بۆلگۈنچىلىك ۋە كونترول» 25 ـ بەت.
(48) بېكقۇئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 76 ـ بەت. ئۇ بۇ ئېلاننى تاپىقان.
(49) باربېر: «ئۈرۈمچىدىكى مومىيالار» 171 ـ بەت.
(50) شىنجاڭ سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتىنىڭ پارتىيە مەركىزى كومىتېتى سىياسىي بىيرو يىغىنىغا يوللىغان دوكلاتى، 1996 ـ يىل 19 ـ مارت.
(51) بېكقۇئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 3 ـ 81 ـ بەتلەر.
(52) بېكقۇئېلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 84 ـ بەت.
(53) «شىنجاڭ گېزىتى» 1998 ـ يىل 6 ـ ئىيۇن. بېكقۇئېلىن «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 83 ـ بەتتە نەقىل ئالغان.
(54) ناسان ۋە گىللىپى: «جۇڭگونىڭ يېڭى ھۆكۈمدارلىرى».
(55) توڭ يوفەن: «شىنجاڭ جەمئىيىتى ۋە ئىقتىسادى» 4 ـ سان. ئەنۋەرجان راخمان «غەربىي رايوننى ئېچىش ستراتېگىيىسى» دە نەقىل ئالغان.

www.uyghurweb.net

(56) مۇئەللىپىنىڭ سۆھبىتى.
(57) مۇئەللىپىنىڭ سۆھبىتى قەشقەر ۋە لوندون.
(58) مۇئەللىپىنىڭ سۆھبىتى.
(59) «شىنجاڭ گېزىتى» 1957 ـ يىل 5 ـ ئىيۇن. لىپي: «شىنجاڭدا تۈرك مۇسۇلمان مەسىلىسى» 300 ـ بەتتە نەقىل ئالغان.

(60) بىكقۇئىلىن: «90 ـ يىللاردىكى شىنجاڭ» 85 ـ 94 ـ بەتلەر.

www.uyghurweb.net

توقۇزىنچى باب چەتئەلدىكى مۇساپىرلار

2000 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئىسسىق شامالىق بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن ئىستانبۇلنىڭ چوڭ كوچىسىدا غەرب تەرەپنى بويلاپ كېتىۋاتاتتىم. مىمار سىنان لايىھىلىگەن شاھزادە جامەسىگە كەلدىم ۋە كوچىنىڭ بىر تەرىپىنى بويلاپ قاتار سېلىنغان گۈمبەزلىك ھۇجرا ئۆيلەرگە نەزەر سالغاچ بىر كىشىدىن يول سوراشنى نىيەت قىلدىم. مەن بايەزىد مەيدانىغا يېقىن يەردىكى بىر كىچىك جامەنى ئىزدەۋاتاتتىم، چۈنكى ماڭا ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستان ۋەقفىنىڭ ئىشخانىلىرى ئىكەنلىكى، باشلىقى بولسا مەن تونۇيدىغان «گېنېرال» يەنى، مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبىرى ئىكەنلىكى ئېيتىلغان ئىدى.

بىر قانچە ئاي ئىلگىرى لوندوننىڭ جەنۇبى قىرغىقىدىكى پۇرسەل زالى (Purcell Room) غا ئويۇن قويۇش ئۈچۈن كەلگەن ئۇيغۇر مۇقام ئۆمىكىگە شۇ ۋەجىدىن رەھمەت ئېيتىمەنكى، ماڭا گېنېرال ھەققىدە ئۇلار مەلۇمات بەرگەن ئىدى. مەن كونسېرت باشلىنىشتىن ئىلگىرى زالدا تاماشىبىنلارنى كۆزىتىۋاتقان ۋاقتىمدا، تەشۋىق ۋارىقى تارقىتىۋاتقان ئىككى نەپەر كىشىگە كۆزۈم چۈشتى. بۇ ئىككەيلەننىڭ بىرى پاكارراق ۋە قاربۇاش، يەنە بىرى ئېگىز، قاۋۇل ۋە چىرايى موڭغۇللارغا بىر ئاز ئوخشايتتى. ئۇلار ماڭا ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگودىن كەلگەن ئۇيغۇر مۇساپىرلار ئىكەنلىكىنى، خەنزۇلار تەرىپىدىن يوقىتىلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن كونسېرت كۆرگۈچىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىش ئۈچۈن بۇ ئىشنى قىلىۋاتقانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. مەن ئۇلاردىن جىقراق بىرنەرسە سوراپ ئۆگىنىۋېلىش تەقەززالىقىدا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى پىشقەدەمراق بىرىنى ئەتىسى چۈشتە بىرلىكتە تاماق يېيىشكە تەكلىپ قىلدىم. تاماق يېگەچ ئۇلار ماڭا گېنېرال (پاشا) ھەققىدە سۆزلەپ بەردى.

ئەمدى پاكار بىر ئىشكىتىن كىرگەندىن كېيىن ئۆزەمنى ئۇنىڭ تەرىپىدە بىر مەسجىد ۋە ئەتراپىدا قاتار ئۆيلەر بار بىر ھويلا ئىچىدە كۆردۈم. بۇ يەر قارىماققا ئۆتمۈشتىكى بىر مەدرىسىگە ئوخشايتتى. مەسجىد كاربىدورىدا بىر كىشى ناماز ئوقۇش ئۈچۈن ئايىغىنى سېلىۋاتاتتى. مەن ئۇنىڭدىن ئىنگلىزچە سۆزلىيەلەيدىغان ياكى سۆزلىيەلمەيدىغانلىقىنى سورىدىم. ئۇ ماڭا ھويلىنىڭ ئەينەكلىك بالكونى كۆرۈنۈپ تۇرغان يەنە بىر تەرىپىنى ئىشارەت قىلدى. كارىدورنىڭ ئۇچچىدا بىر ئىشىك ئوچۇق ئىدى ۋە ئۇ يەردىن بىر كىشى كىرىپ كەلدى. مەن ئۇنىڭدىن سورىدىم. ئۇلار ماڭا ئەينەكلىك بالكوننىڭ چېتىدە ئولتۇرغان بىر پىشقەدەم كىشىنى كۆرسەتتى. مەن يېقىنلاپ كەلگەندە، كاستيومى ئۆزىگە ياراشقان، رەتلىك ۋە قاملاشقان بۇ كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ ئالدىمغا كەلدى ۋە ئازراق ئىگىلىپ سالام قىلىپ، ئىنگلىزچە ئەھۋال سورىدى. مەن دەرھال ئۇنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلدىم ۋە «سىز جەزمەن شۇ گېنېرال» دېدىم.

1925 ـ يىلى خوتەندە تۇغۇلغان ۋە 9 يېشىدا شىنجاڭدىن ئايرىلغان مۇھەممەد رىزا بەكىن تۈركىيە ئارمىيىسىنىڭ پېنسىيىگە چىققان گېنېرالى، كورىيە ئۇرۇشىغا قاتناشقان تەجرىبىلىك ئەسكەر ۋە مەركىزى كېلىشىم تەشكىلاتى Cento (ئەنگلىيە، ئىران، پاكىستان ۋە تۈركىيەنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادى ئىتتىپاقى)نىڭ سابىق ياردەمچى شتاپ باشلىقى بولغان، يېقىنقى بەش يىلدىن بۇيان ئۇ مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋول خاراكتېرلىق رەھبىرىگە ئايلاندى. ئۇ باشقۇرۇۋاتقان بۇ ۋەقفە 18 ـ ئەسىردە سېلىنغان دامات ئىبراھىم پاشا جامەسى ھويلىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئۆيلەرنى ئىگەللەپ

www.uyghurweb.net

تۇراتتى. مەن گېنېرال بىلەن بۇ يەردە سۆھبەتلەشتىم. تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مەبلەغ ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان بۇ ئىش بېجىرىش ئورنىدا بىر كاتىپ ئىشخانىسى، ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۇيغۇر تارىخى دەرسلىرى ئۆتۈلىدىغان بىر سىنىپ، بىر كۇتۇبخانا ۋە بىر ئاشخانا بار ئىدى. گېنېرال ئولتۇرىدىغان ئىشخانا بىر قەدەر ئازادە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى تامغا تارىخى يادىكارلىقلار ئېسىلغان ئىدى. سىرتقا ئېسىغلىق تۇرغان رەسىم، يەنى 11 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاتىسى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ رەسىمى يېنىغا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر قەھرىمانلىرىنىڭ رەسىملىرى ئېسىغلىق ئىدى. 1944 - يىلىدىكى ئىلى قوزغىلىڭىدا قۇرۇلغان مۇستەقىل جۇمھۇرىيەتنىڭ رەھبىرى، كېيىن ئۇن - تۇنسىز يوقىلىپ كەتكەن ئەلىخان تۆرە، مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئاقساقىلى ۋە 94 يېشىدا ئىستانبۇلدا ۋاپات بولغان ئىككى قېتىم ۋەتەندىن ئايرىلىپ ھىجرەت قىلغان ئىيسا يۇسۇپ ئالىپتېكىننىڭ رەسىمىنىڭ يېنىدا ئۇلۇغ مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن 1932 - يىلىدىكى ئۆمرى قىسقا شەرقىي تۈركىستان تۈرك ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ خوتەندە مىلتىق ۋە بايراق كۆتۈرگەن ئەسكەرلىرىنىڭ پاراتتىن ئۆتىۋاتقانلىق كۆرۈنىشى خاتىرىلەنگەن رەسىمى ئېسىغلىق ئىدى. بۇ ھۆكۈمەتنىڭ باش مىنىستىرى سابىت داموللام ۋە غوجىنىياز ھاجى قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي كوماندىرى مەھمۇد مۇھىتى سىمالىرى تامدىن قاراپ تۇراتتى. ئەمما مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ قوماندانلىرىنىڭ ئوبرازلىرى ئىچىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغىنى ئۆتكۈر كۆزلىرىدىن قەتئىيلىكى بىلىنىپ تۇرىدىغان خوتەن ئەمىرى، مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ئىدى.

« - ئۇ مېنىڭ تاغام» دېدى گېنېرال ۋە 1934 - يىلى ئائىلىسىنىڭ مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا بىلەن بىرلىكتە تۇڭگان قوشۇنلىرىدىن قېچىپ، كۇئېنلون ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرىنى ھالقىپ ئۆتۈپ قانداقلارچە لاداققا يېتىپ كەلگەنلىكىنى بايان قىلدى. بۇ يەردىن بۇ مۇساپىرلار ئەنگلىيە مۇستەملىكىسى ھىندىستاندىكى سىرىناگارغا بارغان ۋە ئۇ يەردىن ئافغانىستانغا كۆچكەن. ئافغانىستاندا شاھ مۇھەممەد ئىمىن بۇغراغا تەمىنات بەرگەن. ئۇنىڭ كىچىك جىيەنىمۇ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇشقا كىرگەن.

1938 - يىلى گېنېرال رىزا بەكىننىڭ ئائىلىسى تۈركىيەگە كەلگەن ۋە بەكىن بىر ھەربىي مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان. 1946 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن كورىيە ئۇرۇشىدا ئىككىنچى لېيتېنانت بولۇپ خىزمەت قىلغان. ئۇرۇشتىن كېيىن ھەربىي ئاخبارات ۋە زەمبىرەك ساھەسىدە تەربىيىلىنىش ئۈچۈن گېرمانىيەگە ۋە ئامېرىكىغا ئەۋەتىلگەن. ئاندىن كېيىن ھەربىي ئەمەلدار سالاھىيىتى بىلەن تۈركىيەنىڭ تېھراندا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىغا خىزمەتكە ئەۋەتىلگەن. ھەربىي شتاپ ئىنىستىتۇتىدا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، گېنېراللىققا ئۆستۈرۈلگەن ۋە ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان. Cento (ئەنگلىيە، ئىران، پاكىستان ۋە تۈركىيەنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادى ئىتتىپاقى) دا تۈركىيە ۋەكىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

رىزا بەكىننىڭ ئانا يۇرتى ئۈچۈن ھەققانىيەت تەلەپ قىلىشى بىر ئاز ئۆزگىچە كۆرۈنىدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇ ئۆزىنىڭ بالاغەتكە يەتكەن يىللىرىنىڭ ھەممىسىنى چەتئەلدە ئۆتكۈزگەن. باشقا بىر دۆلەت بايرىقى ئاستىدا ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىپ، ئۆزى ماسلاشقان بۇ دۆلەتكە زور تۆھپە قوشقان. مەن ئۇنىڭدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىنى نېمە ئۈچۈن تۈركىستان داۋاسىغا

www.uyghurweb.net

بېغىشلىغانلىقىنى سورىغىنىمدا ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قېيىن ئەھۋالىغا قاراپ كۆز يۇمۇشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى سۆزلەپ: «تۈركىيە خەلقى ئۆزىنىڭ مىللىي تۇپرىقىنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ، ئۇلار بىزنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 3000 - يىلدىن باشلاپ ئۆزلىرى بىلەن قانداش، دىنداش، ئىرقداش ۋە قېرىنداش ئىكەنلىكىمىزنى بىلىدۇ» دېدى.

ئېھتىمال ئۇ تاغىسى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرادىن قالغان مەسئۇلىيەتنىڭ ئۆزى ئۈستىگە يۈكلەنگەنلىكىنى ھېس قىلغان ئىدى. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ئافغانىستاندا بىر قانچە يىل يالغان ئىسىم بىلەن ياشىغان ۋە بۇ يەردە ئۇ پادىشاھنى قىزىقتۇرۇپ ياپونلارنى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قورچاق مانجۇرىيە دۆلىتى بىلەن بىر قاتاردا شەرقىي تۈركىستانىمۇ ئۆزىنىڭ قوغدايدىغان رايونى شەكلىدە قولغا كىرگۈزۈشكە دەۋەت قىلىدىغان بىر مەخپىي پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ياۋايى پىلانغا ئۇنىڭ يۇرتداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ھەممە كىشى قاتتىق قارشى چىققان. 1943 - يىلى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا جياڭ كەيشىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئۆزىنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى بېرىشكە قايىل قىلىش ئۈمىدىدە جۇڭگوغا قايتىپ، گومىنداڭ پايتەختى چۇڭچىڭغا بارغان. پايتەختتە ئۇ 1932 - يىلى دىكتاتور شىڭ شىسەيدىن قېچىپ چىققان قەشقەرلىك زىيالى ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن بىلەن ئۇچرىشىدۇ ۋە ئىككەيلەن بىرلىشىپ «تۈركىستان ئاۋازى»، «تەڭرىتاغ» ۋە «ئالتاي» قاتارلىق ئۇيغۇر مىللەتچىلىرى ژۇرنىلىنى نەشر قىلىدۇ. 1945 - يىلى ئىلى ئىنقىلابچىلىرى بىلەن تىنچلىق بىتىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئۇلار شىنجاڭغا قايتىپ، كەڭ قورساق جاڭ جىجوڭنىڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتىدە مىنىستىرلىققا تەيىنلىنىدۇ. 1949 - يىلى كوممۇنىستلار كەلگەندە، بۇ ئىككەيلەن يەنە قېچىشقا مەجبۇرى بولىدۇ. قەھرىتان قىشتا ئۇلار نەچچە يۈز كىشى ۋە ئات - ئۇلاغ بىلەن بىرلىكتە قارا قۇرۇم تېغىدىن ئۆتىدۇ. مۇدھىش سوغۇق ۋە ئېگىز تاغقا يامىشىشنىڭ جاپاسىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىننىڭ قىزى يولدا ۋاپات بولىدۇ. لېخكە يېتىپ كەلگەندە، بۇ ئىككى رەھبەر بىر قانچە يىل ئىلگىرى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا كەلگەن يولنى بويلاپ سىرىناگارغا كېلىدۇ. كەشمىردە شەيخ ئابدۇللاھ ئۇلارغا باشپاناھ بولىدۇ. ئۇلار ئەڭ ئاخىرىدا تۈركىيەگە يەرلىشىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى جۇڭگو ئىشغالىيىتىگە قارشى كۆرەشنى ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتۇرىدۇ. مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا 1965 - يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر مىللەتچىلىرىنىڭ پېشىۋاسى ئوبرازىنى ساقلىغان ئىدى.

ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى كېيىن ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئەيسا ئالىپتېكىن 1970 - يىلى ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلارنى پامىر تېغىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مۇستەقىل تۈركىستان دۆلىتى قۇرۇشقا قايىل قىلىش ئۈچۈن نۇتۇق سۆزلىدى. بىر ئۇيغۇر مۇھاجىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭنى جۇڭگودىن ئايرىپ چىقىشقا ھېلىھەم زوقمەن بولۇپ، 1972 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىننىڭ باشچىلىق قىلىشى ۋە شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزۈشى ئۈچۈن ئۇنىڭغا سورىغان قىلىنىغان ئىككى ئۇيغۇرنىڭ ھەمراھلىقىدا 10 دىۋىزىيە قوشۇن ۋە تانكا بەرمەكچى بولغان. ئالىپتېكىن بۇ ئىشتا بىر ھىيلە بارلىقىنى ھېس قىلىپ، ھۇجۇم پىلانىنى

www.uyghurweb.net

مۇزاكىرىلىشىش ئۈچۈن موسكۋاغا ئايرۇپىلاندا كېلىشكە چاقىرىلغان تەكلىپىنى رەت قىلغان. ئۇ 1995 ـ يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر ئىستانبۇلدا ياشىغان. تۈركىيەدە بەزى باغچا ۋە كوچىلارغا ئۇنىڭ ئىسمى قويۇلغان.

ئۇ قالايمىقانچىلىق يىللاردا ھايات قالغان يەنە بىر كىشى بولسا قۇمۇل ھۆكۈمدارىنىڭ ۋەزىرى يولۋاسخان ئىدى. يولۋاسخاننىڭ بۇۋاق گېنېرال ماجۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىشى ۋە ئاسيى تۇڭگان ئارمىيىسىنىڭ ئۆلكىگە كىرىشى بىلەن مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى ئەتراپقا يېيىلغان. قوزغىلاڭ ئاخىرلاشقاندا، يولۋاسخان نەنجىڭغا قېچىپ كەتكەن. گومىنداڭ ئۇنى «ئالاھىدە ئىجرائىيەت كومىسسارى» قىلىپ تەيىنلەپ 1946 ـ يىلى شىنجاڭغا قايتا يولغا سالغان. ئۇ پېشقەدەم بىر گومىنداڭ ئەزاسى بولسىمۇ، ئەمما قازاق رەھبەر ئوسمان باتۇرغا ئوخشاش، كوممۇنىستلارغا تەسلىم بولۇشنى رەت قىلىپ، بىر توپ جۇڭگولۇق مۇسۇلمان ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە ئاق رۇسلارنى ئەگەشتۈرۈپ تاغلارغا چىقىپ كەتكەن. ھازىر تەيۋەندە بىخەتەر تۇرىۋاتقان يولۋاسخاننىڭ سابىق خوجايىنلىرى ئۇنىڭ بۇ خىل قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى ئونتۇپ قالماي، ئۇنى شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئەمما يولۋاسخان تېزلا ماددى جەھەتتىن ئىنتايىن قىينالغان. ئۇنىڭ تۇڭگان ئەسكەرلىرى ئۇنىڭغا ئاسيىلىق قىلغاندا، ئاخىرقى سەۋر قاچىسى يېرىلغان. قېلىپ قالغان يۈزگە يېقىن ئادىمى بىلەن بىرگە ھىندىستان ئارقىلىق تەيۋەنگە كېتىش مەقسىتىدە تىبەتكە قاراپ يولغا چىققان. ئۇنىڭ ئادەملىرى قەھرىتان قىشتا تىبەت ئېگىزلىكىدىن ئۆتكەن. ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتىۋاتقاندا، قىزى ئۆلۈپ كەتكەندەك، يولۋاسخانمۇ تاغدىن ئۆتىۋاتقاندا ئايالى ۋاپات بولۇپ كەتكەن. لىخاساغا يېتىپ كەلگەندە كۆپ ساندىكى مۇساپىرلارنىڭ ھەممىسى دالاي لاما تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان، ئەمما يولۋاسخان بىلەن بىرگە ئازراق كىشىنىڭ ھىندىستانغا كېتىشىگە رۇخسەت قىلىنغان. ئۇلار 1951 ـ يىلى 5 ـ ئايدا تەيۋەنگە يېتىپ كەلگەن.

يولۋاسخان تۆنجى ئايالىدىن تۇغۇلغان ئىككى ئوغلىغا ياقۇپ بەگ ۋە نىياز دەپ ئۆزى ھۆرمەتلەيدىغان قەھرىمانلارنىڭ ئىسمىنى قويغان. يولۋاسخان تەيۋەنگە يەرلىشىپ، دۆلەت سىرتىدىكى شىنجاڭنىڭ پىنسىيىگە چىققان پەخرى ھۆكۈمدارى مۇئامىلىسى بىلەن ياشىغان. ئاتمىش ياشلىق يولۋاسخان 19 ياشلىق بىر قىز بىلەن توي قىلغان. ئۇنىڭ سەكسەن نەچچە ياشتا ۋاپات بولغانلىقى سۆزلەنمەكتە.(1)

شىنجاڭدىكى ۋەقەلەردە دۈشمەنلەرنىڭ قولغا چۈشۈپ قېلىشتىن قېچىپ قۇتۇلالىغان ۋە ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرگەن ئاز ساندىكى بەزى سىمالارنى سانىغىلى بولىدۇ. ئەمما ئەپسۇسكى جانلىق قازاق رەھبەر ئوسمان باتۇر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يوق. ئۇ ھېچقاچان چەتئەلگە قاچمىغان. 1946 ـ يىلىدىكى سوۋېتپەرەس بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتقان ئوسمان باتۇر ئاتلىق قوشۇنى ۋە چېدىرلىرى (ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى 4000 چېدىرلىق 15 مىڭ كىشى ئىكەن) نى ئېلىپ بۇغدا تېغىنىڭ شىمالى يانباغرى تەرەپكە چېكىنگەن. بۇ يەردە ئۇ «ھۆكۈمرانغا ئوخشاش» ياشىغان.(2) كوممۇنىستلار كەلگەندە يەنىلا قارشىلىق كۆرسىتىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، لوپنۇر چۆلىنى كېسىپ ئۆتۈپ، جەنۇبتىن ئۆزاق يول يۈرۈپ كەلگەن باشقا پىدائىيلار بىلەن بىرلىشىپ، چەيدام ئېگىزلىكىدىكى چۆللەردە پاناھلانغان. ئوسمان باتۇر خەلق ئازاتلىق

ئارمىيىسىنىڭ 1951 - يىلىدىكى ھۇجۇمىدا قولغا چۈشكەن ۋە ئۇرۇمچىگە ئاپىرىلىپ ئەكسىلئىنقىلابچى دېيىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى چارلىغۇچى كوممۇنىستلار ئايرۇپىلان بىلەن ئىزلىگەن. 3000 دىن ئارتۇق كىشى كوئېنلۇن تاغلىرىدىن مۇشەققەت بىلەن ئۆتۈپ، تىبەت ئىگىزلىكى ئارقىلىق ھىندىستانغا كەتكەن. يولدا نۇرغۇن كىشى ئۆلگەن. ئوسمان باتۇرنىڭ ئوغلى 1953 - يىلىغا قەدەر تاغلارنى ئىگەللەپ تۇرغان ۋە كېيىن «ئۆزگەرتىلىپ» كادىر بولۇش ئۈچۈن كۈرەشنى توختاتقان.

شۈڭلاشقا، 1930 - ۋە 1940 - يىللاردىكى سىياسىي مالىمانچىلىق جەريانىدا مەغلۇپ بولغان داڭلىق كىشىلەر تۈنجى قېتىملىق ھىجرەت دولقۇنىنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرىدۇر. شىنجاڭنىڭ ئۆزگىرىشچان تارىخىدا سىرتقا قېچىش جېنىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ بىردىنبىر چارىسى بولۇپ قالغان. ئەمما ئۆتمۈشتە تاغلاردىن ھالقىپ قېچىش مۇمكىن بولغان بىلەن، ئۇرۇش تۈگەپ ئالەم تىنچلانغاندا يېڭىۋاشتىن ئۆيگە قايتىش، بولۇپمۇ كوممۇنىستلار تەرىپىدىن ئىدېئولوگىيە دۈشمەنلىرى دەپ ئاتالغان گومىنداڭ ھىمايىچىلىرى ۋە ئۇيغۇر مىللەتچىلىرىنىڭ ئائىلىسىگە قايتىش ئۈمىدى پۈتۈنلەي كۆپۈككە ئايلانغان ئىدى. ئۇلارغا نىسبەتەن ھىجرەت بىر ئۆمۈرلۈك ئىدى. جۇڭگو ئىچىدىكى غەيرى كۆز قاراشتىكى خەنزۇ مەھكۇملار شەرقتىن بىر ئۆمۈرلۈك سۈرگۈنگە ھەيدىلىپ شىنجاڭ گۇلاگىنىڭ (ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىدىغان جازا لاگىرىنىڭ) پۇقراسى بولۇپ جازالىناتتى. خەنزۇ ئەكسىلئىنقىلابچىلار دۆلەت ئىچىگە قامىلاتتى. تۈركىي مۇسۇلمان ئەكسىلئىنقىلابچىلار بولسا سىرتتا سەرسان ئىدى. يەنى ئۇلار سۈرگۈنلەر تۇرىدىغان تۇپراقتىن سىرتقا سۈرگۈن بولغان ئىدى.

كوممۇنىست ھاكىمىيىتى تىكلەنگەندىن كېيىن، ئىچكى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشۈپ سۈرگۈن قىلىنغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى سېپىگە يەنە كوممۇنىزمغا زىت كۆز قاراشتا بولغانلار، تۈرمىدە يېتىشتىن قورقىدىغان زىيالىيلار ۋە يەرلىرى مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ ۋەيران بولغان چارۋىچىلار كېلىپ قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى مەخپىي قېچىشقا مەجبۇر بولدى. بەزىدە ئۇلار قوغلىنىپ تۇتۇلدى. كۆرگىنىمىزدەك 1961 - يىلى پارتىيە چەتئەل بىلەن مۇناسىۋىتى بار ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ چەتئەلگە چىقىشىغا رۇخسەت قىلىپ بىر دەرىزە ئاچتى. ھالبۇكى ئېچىلغان بۇ دەرىزە 1962 - يىلى قازاقلار ۋە باشقىلارنىڭ توپ - توپ بولۇپ سىرتقا چىقىشى (بۇنى 5 - باپتا بايان قىلدۇق) ۋەقەسى سەۋەبىدىن تەكرار قاتتىق يېپىلىپ قالدى.

پۇرسەت كەلگەندە سىرتقا چىقىۋالغانلار ئىچىدە داڭلىق رومانچى زىيا سەمەدىمۇ بولۇپ، ئۇ 2000 - يىلى ۋاپات بولغاندا «20 - ئەسىردىكى ئەڭ زور تەسىرگە ئىگە ئۇيغۇر يازغۇچىسى» دەپ تەسۋىرلەندى.(4) قازاقىستاندا تۇغۇلغان ۋە تەربىيىلەنگەن زىيا سەمەدىنىڭ ھاياتى زور ۋەقەلەرگە شاھىتتۇر. ئۇ ئون نەچچە يېشىدا غۇلجىغا كېلىپ، نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى سېلىش ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن. كېيىن مۇستەبىت شىڭ شىسەينىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ 1937 - يىلى قولغا ئېلىنىپ يەتتە يىل تۈرمىدە ياتقان. ئىلى ئىنقىلابىدا ئازات قىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ قۇرۇقلۇق ئارمىيە پولكوۋنىكلىقىغا ئۆستۈرۈلگەن. ئازاتلىققا قەدەر ياشاپ، 1958 - يىلىدىكى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ھەرىكىتىگە قەدەر يۇقىرى ئەمەلدارلىق ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولغان. شۇ يىلى باشقا ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش

تەقدىرگە ئۇچراپ، مىللەتچى دەپ پاش قىلىنىپ «ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان، زىيا سەمەدى ئىككىنچى قېتىم تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن، ئائىلىسىنى ئېلىپ قازاقىستانغا كەتكەن. بۇ يەردە ئۇ كېيىنكى 40 يىللىق ئۆمرىنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەشكە بېغىشلىغان.

1966 ـ يىلى باشلانغان مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا كۆرگىنىمىزدەك، مىللىي سىياسەتنىڭ تۇراقسىز كومپاسى تەتۈر يۆنىلىشكە قاراپ ئايلاندى. 1960 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا پاسپورت ئالغان، چەتئەل بىلەن ئالاقىسى بار ئائىلىلەر قورقۇنچلىق زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، يەنى پاسپورت دېمەك، تۈرمىگە كىرىش بىلەتى دېگەنلىك بولدى. چېگرا ئېغىزى چىڭ تاقالدى. تاغلىق رايونلاردىن چەتكە قېچىشمۇ تەسلىشىپ كەتتى. ئۇ ھالەت ئون يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلدى. 1983 ـ يىلى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چېگرا ئاتلاپ تۇغقان يوقلاشقا روخسەت قىلىندى. ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1991 ـ يىلى پارچىلىنىشىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن مۇسۇلمان قوراللىق كۈچلىرى سەۋەبىدىن تېخى تولۇق ئېچىلمىغان تاغ يوللىرى تېخىمۇ ئازايتىلدى. مەسىلەن: 1993 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قايتا ئېچىلغان خونجىراپ ئېغىزى پاكىستان بىلەن تۇتاش ئىدى. (شۇڭا ئۇ 2002 ـ يىلى ئەل ـ قائىدە تېررورچىلىرىغا زەربە بېرىش داۋامىدا يەنە ئېتىۋېتىلدى). 1994 ـ يىلى ئەگەر جۇڭگودىكى قازاقلار يېڭى مۇستەقىل بولغان قازاقىستاندا يەرلىشىشنى ئارزۇ قىلسا، چىقىپ كېتەلەيدىغانلىقىغا دائىر ئىجازەت بېرىلدى. ئەلۋەتتە بۇلار قازاقىستان جۇمھۇر رەئىسى نۇرسۇلتان نەزەر بايېۋ ئۆزىنىڭ تەۋەلىكىدىكى سىياسىي پائالىيەتچىلەرنى قاتتىق كونترول قىلىشقا ۋەدە بەرگەندىن كېيىن ئەمەلگە ئاشتى.

زىيا سەمەدىنىڭ چەتكە كۆچمەن بولۇپ چىقىپ كېتىشىنى ئىقتىساسلىق خادىملارنىڭ سىرتقا ئېقىپ چىقىپ كېتىشىنىڭ باشلىنىشى دېيىشكە بولىدۇ. گەرچە ئەڭ كېيىن سىياسىي پاناھلىق ئىستىگەنلەر ئوتتۇرىسىدا سىياسىي جەھەتتە پىكىر ئىختىلاپى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئالدىنقى باپتا بايان قىلغىنىمىزدەك خىزمەت جەھەتتە چەتكە قېقىلىش ۋە مىللىي كەمسىتىش تۈپەيلى چەتئەلگە چىقىپ كېتىشنى ئارزۇ قىلغان تەربىيە كۆرگەن ياشلاردىن ئىدى. ھازىر جۇڭگو ئۇلارنى بەك توسالمايدىغان بولدى. بۇ ياشلارنىڭ مەسىلىسى بولسا، ئۇلارنى ئېلىپ قېلىشنى خالايدىغان بىر دۆلەت تېپىش ئىدى.

ئۈرۈمچى تۆمۈر يول دوختۇرخانىسىنىڭ سابىق راك كېسەللىكلىرى ئوپېراتسىيە دوختۇرى ئەنە شۇ ئىككىنچى ئەۋلاد مۇساپىرلارنىڭ بىر مىسالىدۇر. ئۇ قاتتىق كەمسىتىلىشتىن نارازى بولۇپ، 1997 ـ يىلى جۇڭگودىن ئايرىلغان. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ دوختۇرخانىدا ئۆستۈرۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بىر تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ ھازىرلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ سەۋر قاچىسى يېرىلغان. ئۇ تۈركىيەگە كېلىپ، بۇ يەردىكى بىر ئەنگلىيە تېلېۋىزىيە خىزمەتچىلىرىنىڭ لوپنۇردىكى يادرو سىنىقى مەيدانىدىن رادىئاكتىپ ماددىلارنىڭ تارقىلىشى تۈپەيلى شىنجاڭدا مېيىپ تۇغۇلۇۋاتقانلار ھەققىدە بىر ھۆججەتلىك فىلىم ئىشلىشىگە ھەمكارلاشقان. بۇنىڭلىق بىلەن جۇڭگو تەرىپىدىن قارشى ئېلىنمايدىغان بىر شەخسكە ئايلىنىپ قالغان. بۇ ھۆججەتلىك فىلىم ئاشكارا قويۇلغاندىن

www.uyghurweb.net

كېيىن، تۈركىيىدە بىخەتەر تۇرالماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، 1999 - يىلى لوندونغا كېتىشنى قارار قىلغان ۋە ئەنگلىيىدىن سىياسىي پاناھلىق تىلىگەن.

باشقا بىر ئايال رېنتگىنچى دوختۇرمۇ تېببى ئىنىستوتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئىلگىرىلەش يولىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش قىيىنچىلىقتا ئۇچرىغان. ئۈرۈمچىدىكى بىر ئالىي مەلۇماتلىق تاتار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بۇ دوختۇر ئايال قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە نىسبەتەن ھەقىقەتەن تۇسالغۇ بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان. بۇ ئايال ياپونىيىدە بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېلىنغان ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ لاياقەتلىك بولغان بولسىمۇ، بېرىشقا رۇخسەت قىلىنمىغانلىقى، ئامېرىكىغا بېرىشنى ئىلتىماس قىلغاندا، ئوخشاش سەۋەب بىلەن رەت قىلىنغانلىقى، ئاندىن گېرمانىيىدە ئوقۇشنى ئارزۇ قىلسا، ئىمتىھانغا قاتنىشىشقا رۇخسەت قىلىنمىغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇ ھەتتا ئاۋستىرالىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەخسۇس تاتار ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان ئوقۇش مۇكاپات پۇلى ئېلىش پۇرسىتىدىنمۇ مەھرۇم قالدۇرۇلغان. ئۇ: «مېنىڭ ئۆيلىشىمچە، ئاۋستىرالىيە ئەلچىخانىسىدىكى جۇڭگولۇق خادىم مېنىڭ ئورنۇمغا ئۆزىنىڭ خەنزۇ دوستىنى سەپلىدى» دېدى. ئۇنىڭ ۋەتىنىنى تەرك ئېتىشتىكى بىرىنچى سەۋەبى، پۇرسەتلەردىن مەھرۇم قالدۇرۇلۇش، ئىككىنچى سەۋەبى بولسا ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قالدۇرۇلۇش ئىدى. «مەن سۆزلىيەلمەيمەن، ھەر ۋاقىت گەجگەمدە ئېغىر بىر بېسىم بارلىقىنى ھېس قىلىمەن. ھەركۈنى ئىشقا بارغاندا ئۆزەمنى بىچارە سېزىمەن. دوختۇرخانىنى ۋە ھەممىشە چىشىمغا تېگىدىغان باشلىقنى ياخشى كۆرمەيمەن» دېدى ئۇ.

بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن بىر ئۇنىۋېرسىتېت لېكتورى تيەنئەنمېن مەيدانىدا ئوقۇغۇچىلار نامايىش قىلىۋاتقان مەزگىلدە شىنجاڭغا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا قايتىپ بارغان يېرىدە دوستلىرىغا جۇڭگونىڭ كېلەچىكىدىكى دېموكراتىيە ھەققىدە قىزغىنلىق بىلەن پاراڭ قىلىپ بەرگەن. بۇ گەپ - سۆزلەر قۇلاقتىن - قۇلاققا يەتكەندىن كېيىن ئۇ دەرھال گۇمانلىق شەخس قاتارىدا ئەنگە ئېلىنىپ ئىستىقبالى تۈگەشكەن. ئۇ قازاقىستاندىكى چوڭ ئانامنى يوقلاپ كېلىمەن دەپ رۇخسەت سوراپ ۋەتەندىن چىقىپ كەتكەنچە، تاشكەنتكە كەلگەندە موسكۋاغا باردىغان پويىزغا چىققان. ئۇنىڭ رۇس تونۇشى يوق، پۇلىمۇ ئاز ئىدى. موسكۋالىق بىر ئاقكۆڭۈل ئەر - خوتۇن ئۇ ۋىزا ئېلىش ئۈچۈن غەرب دۆلەتلىرى ئەلچىخانىلىرىغا قاتراپ يۈرگەن مەزگىلدە ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغان. ئاخىرىدا ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ۋىزا بەرگەن. تۆمۈر يول بىلەن ياۋروپانى كېسىپ ئۆتۈشكە ئىككى قېتىم ئۇرۇنغاندىن كېيىن ئۇ ئاخىرىدا لوندونغا يېتىپ كەلگەن.(5)

يۇرتنى تاشلاپ چەتئەلگە چىققان مىليوندىن ئارتۇق تۈركنىڭ بەزىلىرى شىۋېتسىيە ۋە ئاۋستىرالىيە قاتارلىق يىراق دۆلەتلەرگە كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسمى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى خوشنا جۇمھۇرىيەتلەردە، بولۇپمۇ قازاقىستاندا ياشىماقتا. گەرچە پاكىستان مۇسۇلمان كۆچمەنلەرگە ھېسداشلىق قىلسىمۇ، بۇ يەرگە كەلگەنلەر چېدىرلاردا غورىبەتچىلىك تارتقان. 1930 - يىللاردىن باشلاپ سەئۇدى ئەرەبىستاندا مەككىگە ھەجگە كېلىپ يەرلىشىپ قالغان بىر توپ ئۇيغۇر جامائىتى بار بولۇپ، بۇلار ئاساسلىق باي سودىگەرلەردۇر. تۈركىيەدىكى 40 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر جامائىتى قازاقىستاندىكىگە قارىغاندا ئاز بولسىمۇ، ئەمما تۈركىيە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا كىرىشى

چەكلەنگەن ئائىلىلەر، ئوسمان باتۇرنىڭ قازاق كارۋىنىدىكى تاغ ـ داۋان ئېشىپ ھىندىستان ۋە پاكىستانغا كەلگەندە يولى تۇسۇلغان بىچارە كىشىلەر قاتارلىق مۇشەققەتتە قالغانلارغا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلغان. يەنە شۇ تۈركىيە 1952 ـ يىلى مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا ۋە ئىيسا يۇسۇپ ئالىپتېكىننىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ، مىسىر ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان قوبۇل قىلمايدىغان كىشىلەرگە سىياسىي پاناھلىق بەرگەن.(6)

دەسلەپتە كەلگەن ئۇيغۇرلار ئىستانبۇلدىكى زەيتىنبۇرنۇ رايونىغا يەرلەشكەن. ئۇندىن كېيىن كەلگەنلەر ئانوتولىيەنىڭ مەركىزىدىكى ئاساسلىق شەھەر قەيسەرىنىڭ يەسەۋى مەھەللىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئالىم فرېدېرىك ژىننى بىسون بۇ يەرنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: «تۆت كوچا دوقمۇشى بىلەن تۇتاشقان ئىككى كوچىدىكى باغچىسى بار بىر قەۋەتلىك ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش شەكىلدە سېلىنغان ... مۇساپىرلارنىڭ ئۆز ئۆيىدىكىدەك ياشىشى، ئۆزگە خاس كىيىنىش ۋە يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىنى داۋاملاشتۇرۇشى ھەتتا ئۇلار تۈركىيەدىن تاپالمايدىغان شەرقىي تۈركىستان كۆكتاتلىرىنى كىچىك ئېتىزلىقلىرىدا تېرىشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بېرىلگەن.»(7) گەرچە ياش بىر ئەۋلاد كەڭ جەمئىيەتكە قەدەم قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزگە خاس كىملىك تۇيغۇسىنى كۈچلۈك ھالدا ساقلاپ كەلمەكتە. مەسىلەن: قەيسەرىدىن ئايرىلىپ ئىستانبۇلغا بارغان بىر گۇرۇپپا ئۈچ ئايرىم ئۇيغۇر جەمئىيىتى بولارنى ئۆزگە تارتىش ئۈچۈن يېقىنلاشقان. ئەمما ئۇلار بۇ جەمئىيەتلەرگە يېقىنلىشىشنى رەت قىلىپ، ئۆزگە خاس ئىستانبولدىكى قەيسەرى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنى قۇرغان. بىسۇننىڭ كۆزەتكىنىدەك، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى ياۋروپالىقلارنىڭ ئالدىدا تۈرك، تۈركلەرنىڭ ئالدىدا ئۇيغۇر، ئۇيغۇرلارنىڭ يېنىدا ئۆز ـ ئارا قەشقەرلىك، كېرىيەلىك ياكى خوتەنلىك دېيىشكە ئۇستا.

يېقىنقى يىللاردا ئۇيغۇر مۇھاجىرلار غەربىي ياۋروپا، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى، كانادا ۋە ئاۋستىرالىيەگە باردى. ئەمما بەزىلىرىنىڭ شىمالىي ياۋروپادىكى سكاندىناۋىئاغا قەدەم ئاپىرىلىشى تارىختا ھەقىقەتەن بىر تاسادىپىي ۋەقەدۇر. ئۇلارنى 1920 ـ يىلى خرىستىئان دىنىنىڭ پروتېستان مەزھىپىدىكى مىسسىئونېرلار شۋېتسىيەگە ئېلىپ بارغان. گەرچە يۈز يىل ئىلگىرى بۇ مىسسىئونېرلار ئالاھىدە ئاكتىپ پائالىيەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار جۇڭگونىڭ غەربىدە بەك مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. ئېكسپېدىتسىيىچى سېۋېن ھېدىن باغلىغان ئۇيغۇرلار بىلەن شۋېتسىيەنىڭ بۇ ئالاقە زەنجىرىنى تۈركىستان ھەۋەسكارلىرى ئۈزلۈكسىز ساقلاپ كەلمەكتە. بۈگۈن بولارنىڭ ۋەكىلى سىۋېتىدە ستوكھولم كوچىمەنلەر كۇلۇبى، يەنى شەرقىي تۈركىستان جەمئىيىتى بار. ئۇلار ئايال ئۇسسۇلچىلار ئۆمىكى بىلەن بىر ئۇيغۇر پۇتبول كوماندىسىنى باشقۇرماقتا.

گېرمانىيەدىكى ئۇيغۇرلارنى بايان قىلىش ئاسانراق. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى مىيۇنخېن ئەتراپىدا ياشايدۇ. ئۇلار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئىقتىسادىي گۈللەنگەن غەربىي گېرمانىيەگە تەلەي سىناپ كەلگەن تۈركىيەلىك «مېھمان ئىشچىلار» غا ئەگىشىپ كەلگەن ۋە بۇ يەرگە ماكانلىشىپ قالغان. ئۇيغۇرلارمۇ تۈرك قېرىنداشلىرىغا ئوخشاشلا ئاسانلىقچە ئاسسىمىلياتسىيە بولمايدۇ. ئۇلار ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە تۈرك خوجايىنلارغا يالللىنىپ ئىشلەشنى ياخشى كۆرىدۇ. گەرچە گېرمانىيەدە جۇڭگو ئاخبارات ئورگانلىرىنىڭ جاسۇسلىرى پائالىيەتچىلەرنىڭ نەدە نېمە ئىش

www.uyghurweb.net

قىلىۋاتقانلىقىنى يېقىندىن كۆزىتىپ ماڭىسمۇ، ئەمما بۇ يەردە سىياسىي پائالىيەتلەر ئىستانبۇل ۋە ئەنقەرەدىكىدەك قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. بەزىلەر، مەسىلەن، مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبىرى ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىننىڭ ئوغلى ئەركىن ئالىپتېكىن ئەركىن ياۋروپا رادىئو ئىستانسىسىدا ئىشلەيدۇ. كوممۇنىزمغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارىدىغان بۇ رادىئو ئىستانسىسى تۆمۈر پەردە ئارقىسىدىكى ئەھۋاللارنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن 1950 - يىلى مىيونخېندە قۇرۇلغان. مىيۇنخېن كېيىنچە ياۋروپادىكى ئۇيغۇر ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ بازىسى سۈپىتىدە تونۇلدى.

ئاۋىستىرالىيە ھۆكۈمىتى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى بىلەن ھەمكارلىشىپ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن شىنجاڭدىن ئايرىلىشقا يول قويۇلغان بەزى ئۇيغۇرلار ئەگەر ئۆزىنىڭ ئىرقى جەھەتتىن سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى قەۋملەردىن بىرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتەلىسىلا ئۇلارنى دۆلىتىگە قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن چاغدا، ئاۋىستىرالىيەدىكى ئادېلائىد مۇساپىرلار پاناھلىنىدىغان بىر يەر قىلىپ بېكىتىلگەن ئىدى. ئۇيغۇرلاردىن بەزىلىرى مەلبورنى ۋە سىيدنېيغا كۆچتى. مەسىلەن، ئۇلاردىن بىرى تاشكەنتتە تۇغۇلغان ۋە جۇڭگو تۈرمىسىدە ئون بىر يىل ياتقان ژورنالىست ئەخمەت ئىگەمبەردى ئىدى. ئۇ (بۇ كىتاب يېزىلىۋاتقان مەزگىلدە) سىيدنې ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى ئىدى.

ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلار 20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئەنگلىيەگە يېتىپ كېلىپ، لوندوننىڭ شىمالىدىكى تۈركلەر تەرىپىدىن ئاللىقاچان ئاۋات بولۇپ كەتكەن بىر رايوندا بىر كىچىك گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەندى. 2001 - يىلى تېرروررچىلار ھۇجۇمىغا ئۇچراشتىن ئىلگىرى ئامېرىكا ئۆزىنىڭ كۆچمەنلەرگە تۇتقان مۆلايىم پوزىتسىيەسى بىلەن نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنى ئامېرىكىغا كېلىشكە جەلپ قىلغان ئىدى. بۇ يەردە ئۇنىۋېرسىتېت ئاكادېمىكلىرى ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۇلگۇرۇپ كەلگەن ياردەم مەدەتلىرى بىلەن ئامېرىكا ئۇيغۇر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. بەزى باي ئۇيغۇرلار يېتەرلىك كاپىتال ئېلىپ كەلگەن ھەر قانداق جۇڭگولۇققا ئىشكى ئوچۇق بولغان كاناداغا كۆچمەن بولۇپ كەتتى.

غەرب دۆلەتلىرىدىكى ئۇيغۇر جامائىتى، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئادەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى. پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيادىكىلەر رۇسچە كىيىم - كېچەك كىيىدىغان، ئۆز ئارا رۇسچە سۆزلىشىدىغان ھالەتتە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى. تۈركۈملەپ چىققان كۆپ ساندىكى مۇھاجىرلارنىڭ ۋەتەن ھەققىدىكى خاتىرىلىرى ناھايىتى ئېنىق ساقلانغان. سىياسىي ئەسلىمىسى يوق ياشلار شىنجاڭدىكى ئائىلىسىنى ئاسانلا زىيارەت قىلىپ يوقلاپ تۇرالايدۇ. بۇ سەۋەبتىن غەرپ دۇنياسىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى تەبىقىلىشىشكە، يەنى سىنىپىلىشىشقا قاراپ تەرەققى قىلماقتا.(8) ھوقۇق نوپۇز ئاقساقال كىشىلەر ۋە ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ھايات تەجرىبىلىرى ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ بەدىلىنى تونۇتقان ۋە ئۇلارنى مەسئۇلىيەتچان بىر مىللەتچىگە ئايلاندۇرغان. ئۇلار بەلكىم تۈرمىدە ياتقان، زىندانلاردا يالغۇز قالغان ۋە قىيىن - قىستاققا ئېلىنغان بولىشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇلار قېنى قىززىق ياشلارنى ئاسانلىقچە قوللاپ كەتمەيدۇ. نەتىجىدە، جەمئىيەتتە ئىناۋىتى بار پېشقەدەملەر ئادەتتە سىياسىي كۈرەشلەرگە رەھبەرلىك قىلىدىغانلاردىن ئەمەس. بۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇر مۇھاجىرلار پارچە - پارچە تارقاق گۇرۇپ - مەزھەپلەرگە پارچىلىنىپ

www.uyghurweb.net

كەتكەن، بىر ـ بىرىگە ئىشەنمەسلىك، گۇمان بىلەن قارايدىغان ھالەت شەكىللەنگەن. بېسۇن مۇنداق يازغان: «چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باش ئاغرىقى ئۆزلىرىنىڭ كىملىكىنى قوغداشقا قارىغاندا، كۆپرەك ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئىختىلاپلارنى تۈلۈق تۈگىتىپ، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىشتىن ئىبارەت».

بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلارنى تىرىشمىدى دېيەلمەيمىز. ئامېرىكا تېررورچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ بىر ئايدىن كېيىن، يەنى 2001 ـ يىلى كۈز پەسلىنىڭ بىر كۈنى مەن بىلگىيە پايتەختى بىرۇكسېلدىكى ياۋرۇپا مېھمانخانىسىنىڭ بىرىنچى قەۋىتىدىكى يىغىن زالىدا ئولتۇرۇپ، «شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى» دەپ ھەيۋەتلىك تېما بېرىلگەن يىغىننىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتناشتىم.

رەئىس مۇنبىرىدە ئولتۇرغان كۈلرەڭ چاچلىقلار ئىچىدە مەن بىر قاراپلا گېنېرال رىزا بەكىننى توندىم. ئۇنىڭ بېشى ئۈستىدە ئېسىغلىق تۇرغان يوغان بايراق كۆك رەڭلىك بولۇپ، ئاق رەڭلىك ھىلال ئاي ۋە يولتۇز نەقىشلەنگەن ئىدى. بۇ بايراقنىڭ شەكلى ئىسلامىيەتتىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى قەدىمكى بۇددىستلار تىنچلىق سىمۋولى دەپ قارايدىغان ئوغاق ئاي ۋە يولتۇز شەكلىدىن كەلگەن. ئەتراپىدىكى قالغان ئۈچ ئۈستەل ئۆزۈنچاق شەكىلدە تىزىلغان بولۇپ، ئاتمىش ۋەكىل ئولتۇراتتى. ئۇلار يېشىغا قاراپ سەپ بولۇپ ئولتۇرغان بولۇپ، يېشى ئەڭ چوڭ بولغىنى رەئىس سەھنىسىگە شۇنچە يېقىن ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ پەرقلىق تۈرقى كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتاتتى. كەڭ ياپىلاق يۈزلۈك موڭغۇل چىرايلار، بېشى ئۇچلۇق، بويىنى توم ياۋرۇپالىق سلاۋيانلارغا ئوخشايدىغانلار، بىر قاراشتىلا قۇمايىنى ئەسلىتىدىغان ئىرانلىق تۈركلەر ۋە ھەتتا ئەڭ چەتتىكى بۇرجەكتە ئولتۇرغان كىشى بەئەينى ياپونلۇققا ئوخشايدىغان چىرايدا ئىدى. كاستيوم ۋە خۇرۇم چاپان كىيىۋالغان ئەرلەر فوتو ئاپارات ۋە سىنئالغۇلارنى كۆتۈرۈشۈپ يۈرەتتى. ئاياللار شىنجاڭچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بوغما ئىشتان ۋە جىلىتكە، سۇس سۆسۈن ھەم توق سۆسۈن رەڭدە ئۈستىگە گۈل چېكىلگەن تەڭگە قادالغان كۆينەك، پۈتنغا رۇسچە قىسقا ئۆتۈك كىيگەن ئىدى. بىر تامنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان يۈزلىرىنى قورۇق باسقان بىر قىرغىز مومايىنىڭ بېشىدا گۈللۈك ياغلىق بار ئىدى. مومايىنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان يىگىرمە ياشلار ئۆپچۆرىسىدىكى قاپقارا شەھلا كۆزلۈك بىر گۈزەل قىز ھەشەمەتلىك مېھمانسارايىنىڭ قىممەتلىك جابدۇقلىرىغا تەبىئى بىر ھەۋەس ئىچىدە قارىماقتا ئىدى.

ۋەكىللەر يىغىننىڭ باشلىنىشىنى ساقلىغاچ ئۆز ئارا پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرچە ئەمەس، رۇسچە سۆزلەشكەنلىكلىرىگە قارىغاندا كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق ئىدى. كېيىن شىنجاڭدىن كەلمەكچى بولغان يىگىرمە نەپەر ۋەكىلنىڭ يىغىنغا قاتنىشىش ئۈچۈن رۇخسەت ئالالمىغانلىقتىن كېلەلمىگەنلىكىنى ئاڭلىدىم ۋە ھەيران قالمىدىم. بىر ئاز غەلىتە بولغىنى شۇكى، (لوندوندىن كەلگەن بىر نەپەر يىغىن تەشكىللىگۈچىدىن باشقا) غەربىي ياۋرۇپا ۋە ئامېرىكىدىن بىرمۇ ئادەم كەلمىگەن ئىدى. ئىككىنچى غەلىتىلىك، ئەڭ باشتىكى ئۈستەلنىڭ ئۈستىدىكى لەۋھەگە يوغان قىلىپ يېزىلغان «شەرقىي تۈركىستان

www.uyghurweb.net

(ئۇيغۇرىستان) مىللىي قۇرۇلتى» دېگەن خەتلەر ئىدى. تىرناق ئىچىدىكى سۆزنىڭ مەنىسىنى بىردەمدىن كېيىن چۈشەندۈرىمەن.

قۇرۇلتاي ئېگىز بويلۇق، كېلىشكەن بىر ئاقساقال كىشىنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشى بىلەن باشلاندى. بۇ كىشى جاللات شېڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە بەش يىل، كوممۇنىستلار تۈرمىسىدە 26 يىل ياتقان، هازىر ئەنقەرەدە مۇهاجىر بولۇپ تۇرىۋاتقان تارىخچى هاجى ياقۇپ ئانات ئىدى. ئۇنىڭ دۇئاسى تەشكىلات كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، بەش ئاي ئىلگىرى قازاقىستاندا گۇمانلىق هالدا سۇدا بوغۇلۇپ ئۆلۈپ قالغان دىلبىرىم ساماساقوۋانىڭ روهىغا بېغىشلاندى. ۋەكىللەر باشلىرىنى ئېگىپ، ئىككى ئالقىنىنى دۇئاغا ئېچىپ تۇردى. دۇئا تۈگىگەندە قوللىرى بىلەن يۈزلىرىنى سىلىدى. ئاندىن هەر بىر ۋەكىل نۆۋەت بىلەن تونۇشتۇرۇلدى. تونۇشتۇرۇلغۇچى ئورنىدىن تۇرۇپ بوشىراق ئېگىلىپ سالام بېرىپ ئولتۇردى.

مۇهاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى سىياسىي تەشكىلاتى 1963 ـ يىلى ئالمۇتادا قۇرۇلغان بولۇپ، «شەرقىي تۈركىستان ئازاتلىق هەرىكىتى» دەپ ئاتالغان. بۇ تەشكىلات كۆپ قىسمى 1940 ـ يىللاردىكى مۇستەقىل جۇمهۇرىيەتتە ۋەزىپە ئۆتىگەن 50 مىڭ كىشىلىك مۇهاجىردىن تەشكىللەنگەن «ئازاتلىق ئارمىيە» نى كونترول قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىغان. يۇقىرىدا ئاززاق بايان قىلغان رومانچى زىيا سەمەدى ئازاتلىق كومىتېتىغا باشچىلىق قىلغان. ئارمىيەگە ئېلى ئىنقىلابىغا قاتناشقان يەنە بىر ئۇيغۇر زۇنۇن تىيىپوۋ يېتەكچىلىك قىلغان. ئەمما ئازاتلىق كۈرىشىنى رەسمى هالدا ئېلىپ بېرىش پىلانى تاكى 1990 ـ يىللارغا قەدەر باشلىنالمىغان ئىدى. 1991 ـ يىلى قازاقىستاندىكى بىر ئۇيغۇر ئازاتلىق تەشكىلاتى ئۆزىنى سىياسىي پارتىيە دەپ رەسمى تىزىمغا ئالدۇردى. كېيىنكى يىلى ئالمۇتادا بىر خەلقئارا ئۇيغۇرلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. ئارقىدىنلا قىرغىزىستاندا ئەركىن ئۇيغۇرىستان پارتىيىسى قۇرۇلدى. 1992 ـ يىلى 12 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىر قۇرۇلتاي ئىستانبۇلدا ئېچىلدى. بۇ قۇرۇلتاي تەشكىللەشنىڭ يېتەرسىزلىكى، مەبلەغ كاملىقى ۋە بولۇپمۇ 18 دۆلەتتىن كەلگەن 40 نەپەر ۋەكىل ئوتتۇرسىدىكى سىياسىي ئىختىلاپلار تۈپەيلى كۆزلىگەن نىشانغا يېتەلمىدى. قۇرۇلتاينىڭ تۈرك رىياسەتچىسى يىغىن كۈنتەرتىپىنى ئاشكارىلاپ، ئۆزلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى بىر مۇستەقىل تۈركىستان قۇرۇش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، يىغىن قاتناشقۇچىلىرى بۇنىڭغا قوشۇلمىدى. هەر ۋەكىل ئۆزىنى قۇرۇلماقچى بولغان يېڭى دۆلەتنىڭ بىرىنچى قول رەهبىرى بولۇشقا مۇناسىپ دەپ ئويلايتتى. شۇنداق قىلىپ پىلان بۇزۇلدى.

هالبۇكى، 1998 ـ يىلى غۇلجا ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ دەهشەتلىك ئاقىۋىتى نەتىجىسىدە ئىلهاملانغان ئوتتۇرا ئاسىيا، تۈركىيە ۋە گېرمانىيەدىكى مۇهاجىرلار جەمئىيەتلىرى ئەنقەرەگە توپلىنىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك هالدا شەرقىي تۈركىستان مىللىي مەركىزىنى قۇرۇپ چىقتى. كېيىنكى يىلى بۇ مىيونخىندا ئېچىلغان بىر يىغىندا مىللىي قۇرۇلتاي دەپ ئۆزگەرتىلدى. مىيۇنخېن شەهىرىدە بىر كاتىبات ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، 15 كىشىلىك يېتەكچى خادىم سايلاپ چىقىلدى. شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلىيتى (ETNC) ئون ئۈچ دانە مۇهاجىرلار جەمئىيىتىنى ئاكتىپ قوللاش تەشەببۇسى بىلەن، ئۆزىنىڭ ئاساسلىق مەقسىتىنىڭ جۇڭگودىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دەرت ـ هەسرىتىنى خەلقئاراغا

ئاڭلىتىش ئارقىلىق دۇنيا جامائىتىنىڭ دىققىتىنى قوزغاش ۋە ياۋروپا پارلامېنتى، ئەرەپ ئىتتىپاقى، ئىسلام قۇرۇلتىيى ۋە ئەلۋەتتە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى قاتارلىق خەلقئارا ئورگانلار ئارقىلىق جۇڭگو رەھبەرلىرىگە بېسىم ئىشلىتىش ئىمكانلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىنى تەلەپ قىلىشتىكى قانۇنلۇق بىر ۋاستىچىسى سۈپىتىدە تونۇلۇشىنى ۋە پۈرسىتى كەلگەندە جۇڭگولۇقلار بىلەن ئاپتونومىيە ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ بارغۇچى سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى.

بىلگىيەدىكى برۈسېل قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ئەڭ ھاماقەت بىر كۆزەتكۈچىمۇ شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيىنىڭ غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالىشىنىڭ نەقەدەر قىيىن ئىكەنلىكىنى قاراپلا بىلەلەيتتى. يىغىن ئېچىلىۋاتقان شۇ دەقىقىلەردە گېنېرال رىزا بەكىن يولداشلىرىنىڭ ھورۇنلىقىنى ۋە كۆرەشنى بىر ئىزدا توختىتىپ قويغانلىقىنى ئەيىبلىدى ۋە «تەشكىلاتىمىزدا بىرنى پارچىلاش ۋە رەھبەرلىك ئارىسىدا بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىشقا ئۇرۇنىۋاتقان جۇڭگو ساقچى دائىرىلىرىنىڭ جاسۇسلىرى بار» دېدى. سىياسىي جەھەتتە تەجرىبىلىك ئەركىن ئالىپتېكىن گېنېرالنىڭ سۆزىنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش بىلەن بىرگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلگىرىلەشتىكى ئىككى دۈشمىنىنىڭ ھورۇنلۇق ۋە تەربىيەسىزلىك ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ مۇنداق دېدى:

«بۇ كۆرەشنى جەزمەن ئەقىل بىلەن تىنچ يولدا ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. كۆچىمىز يەتمەيدىغان ئىشقا ۋەدە قىلمايلى. قولىمىزدىن بىر ئىش كەلمىسە، قىلالايدىغان قىياپەتكىمۇ كىرىۋالمايلى. ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ تىلىنى ئۆگىنەيلى. چۈنكى تۇرىۋاتقان يەرنىڭ تىلىنى بىلمىسەك، مەقسىتىمىزنى چۈشەندۈرەلمەيمىز ۋە قارشى تەرەپنى قايىل قىلالمايمىز. شۇنى ئەستىن چىقارمايلىكى، ھازىر دۇنيادا ئالتە مىڭدىن ئارتۇق خەلق ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتىدۇ.»(9)

ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاجىزلىقى ئېھتىمال ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممە كىشى قايىل بولغۇدەك تەڭداشسىز بىر رەھبەرنىڭ يوق ئىكەنلىكى بولىشى مۇمكىن. ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئېنىق ۋارىسلىق قىلغۇچى بولمىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تىبەتلىكلەرنىڭ دالاي لاماسىدەك دىپلوماتىيە جەھەتتە قابىلىيەتلىك، يالغۇز ھالدا ھەممە كىشىگە گېپىنى ئۆتكۈزەلەيدىغان بىر داھىسى يوق. (ئەلۋەتتە دالاي لامانىڭ سالاھىيىتى ئەسىرلەردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تېئوكراتىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن مۇقەددەس بىلىنىپ ئېتىراپ قىلىنغان بولۇپ، بۇ تۈپەيلى ئۇ 1959 - يىلى ھىمالايادىن ئۆتۈپ قاچقاندىن كېيىن ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى دارامسالادا قۇرۇلغان مۇساپىر ھۆكۈمەتنىڭ بىردىنبىر داھىسى دەپ تونۇلغان).

ئۇيغۇرلارنىڭ بىرىنچى ئاجىزلىقىدىن تۇغۇلغان ئىككىنچى ئاجىزلىقى بولسا، تاكتىكا جەھەتتىكى چوڭقۇر ئىختىلاپلاردۇر. شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى (ش ت م ق) تېررورىزمنى ئەيىبلەپ، شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا تىنچلىق سىياسەت قوللىنىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئەمما نۇرغۇنلىغان مۇھاجىرلار بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكىلەر (شىنجاڭنىڭ ئىچىدىكى قوراللىق ياشلارنى تىلغا ئالمىدىم) زوراۋانلىق كۈچكە تايىنىشنى

www.uyghurweb.net

بىردىنبىر چىقىش يولى دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، مىيونخېندىكى تەشكىلاتقا قاتنىشىشنى رەت قىلىندى. ئاساسلىقى ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلغان مۇشۇ خىلدىكى بىر گۇرۇپپىنىڭ ئىسمى شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازاتلىق فرونتى بولۇپ، ئۇنىڭ رەھبىرى شىنجاڭدىكى بىر قاتار ئاپتونوم پارتلىتىش ۋە ھەربىي بازىلارغا ھۇجۇم قىلىش ھەرىكەتلىرىگە قوماندانلىق قىلغانلىقىنى ئېيتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ فرونتنىڭ رەھبىرى سەكسەن ياشلىق يۇسۇپ 1944 - يىلىدىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئارمىيىسىنىڭ سابىق ئوفىتسېرى بولۇپ، ئۇ 1957 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ چىقىشتىن ئىلگىرى كوممۇنىست ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ مۇئاۋىن مۇزىي باشلىقى بولغان ئىكەن.(10) ئەركىن ئالىپتېكىن بۇ بۆلۈنۈش ئىختىلاپلىرىنى ئېتىراپ قىلدى. ئەمما ئەگەر بەزى ئۇيغۇرلار ئاچچىقىغا پايلىماي، زوراۋانلىق قىلغان بولسا، بۇ ھەرگىزمۇ نەچچە مىليون ئۇيغۇرنىڭ ھەممىسى تېررورچى دېگەنلىك ئەمەس، دېگەننى قوشۇپ قويدى. «كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار تىنچلىق يولى بىلەن نىشانغا يېتىشنى ئارزۇ قىلىسمۇ، لېكىن ئۇلار 125 يىلدىن بۇيان دۆلەت تېررورىزمىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغۇچى قۇربانلار بولۇپ كەلدى.» (يەنى زورۇۋېلىنغان شىنجاڭنى بېسىۋالغاندىن باشلاپ.)(11)

ھەتتا ش ت م ق نىڭ ئىچىدىمۇ كەلگۈسىدىكى مۇستەقىل شىنجاڭنى نېمە دەپ ئاتاش ھەققىدە ئىختىلاپ بار. بەزىلەر ئۇنى كۆپ مىللەتلىك بىر جۇمھۇرىيەت دېگەننى ئىپادە قىلسۇن ئۈچۈن «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتاشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بەزىلەر «ئۇيغۇرىستان» بولسۇن دەپ ئۇيغۇرلارنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىدا چىڭ تۇرماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن تەشكىلات لەۋھەگە ئىككى خىل مەنىسى بار ئىسمنى يېزىشقا مەجبۇر بولغان. ھاجى ياقۇپ ئاناتنىڭ دېگىنىدەك، بۇ خىل تالاش - تارتىشلارنىڭ ھەممىسى ۋاقىت ئىسراپ قىلىشتۇر «بۇنى ھەل قىلىش ئاسان» دەيدۇ. ئۇ قورۇلتاي ۋەكىللىرىگە: «بىز ئەركىنلىككە ئېرىشكەن چاغدا قايسى ئىسىمنى قوللىنىش كېرەكلىكىنى خەلقىمىزنىڭ قارارىغا قويۇپ بېرىمىز».

«رەھبەرلىكتىكى يۈرتۋازلىق، ئاخبارات ساھەسى ۋە ئۆتكۈنچى مەسىلىلەردىكى كۆپ يىللىق جېدەل - ماجىرالار» غا خاتىمە بېرىپ، ئۆز ئارا ئىشەنچىنى كۈچلەندۈرۈشتە لازىم بولىدىغان، غەربلىك كىشىلىك ھوقۇق مۇتەخەسسىسلىرى تەرىپىدىن «پائالىيەت ئەخلاقى» دەپ ئاتالغان مۇھىم بىر تېما مۇزاكىرىدىن ساقىت قالدى.(12) ئادەم يوق يەردە بىر ئۇيغۇر ۋەكىل ماڭا قاخشاپ بەردى. ئۇ مۇھاجىر رەھبەرلىرىنىڭ بىلىم ئېلىش ئەمەس، بەلكى باي بولۇش يولىنى تاللىغانلىقى، ھەممىسىنىڭ باش بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىدىن شىكايەت قىلىپ:

— «ئۇيغۇرلار دېۋەك. بىرەر كىشىنىڭ بۇ ھەقتە بىر نەرسە يېزىشنى ئارزۇ قىلىمەن»، دېدى.

«— نېمىشقا ئۇيغۇرلارنى دېۋەك دەيسىز؟

— چۈنكى ئۇلار خەنزۇلارنىڭ ئۆزىنى ھەممىدىن قالتىس چاغلايدىغان ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. ھەتتا ئۇلار ۋەتىنىمىز تېخى مۇستەقىللىققا ئېرىشمىگەن ئەھۋالدا ھەممىسى كىمنىڭ جۇمھۇر رەئىس بولىدىغانلىقى ھەققىدە تالاش - تارتىش قىلىشىۋاتىدۇ.»(13)

ش ت م ق بىر تەشۋىقات ئورگىنى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە رولىنى كۆرسەتتى. باشقا بۆلگۈنچىلەرگە ئوخشاش ئۇمۇ ئىنتېرنېت توردا ئەرزان ھەم ئاسان ئۇچۇر تارقىتىش يولىنى تاپتى.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى درۇگلادنى بۇ ھەقتە: «ئۇلارنىڭ ئەمەلىيەتتە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى يوق. دەرۋەقە ئۇلار كومپيۇتېردا بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى قىلىۋاتىدۇ» دېدى ۋە قوشۇمچە قىلىپ: «لېكىن ئۇلارنىڭ تەشكىللىنىشى، رەھبەرلىكى ۋە قوماندانلىق ئورنى كەم. بۇ ئۇنىڭغا سەل قارىساقمۇ بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس» دېدى.(14) ھالبۇكى، ئىنتېرنېتنىڭ قورۇلما جەھەتتە ئۆزگىچە چۈشلۇق ئاجىزلىقى بار. تېلېۋىزىيە قانىلى، رادىئو ئىستانسىسى ۋە گېزىت - ژۇرناللارغا ئوخشاش ئۆۋەتلىگەن خەۋەر مەزمۇنلىرىنىڭ راست - يالغانلىقىنى تەكشۈرۈپ تەھرىرلەيدىغان تەھرىرى، مۇخبىرى ياكى ۋاستىچىسى يوق. ئوقۇرمەنمۇ ئىنتېرنېتتا دېيىلگەن گەپلەرنىڭ قانچىلىك ئىشەنچىلىك ئىكەنلىكىگە بىر نېمە دېيەلمەيدۇ. ئىنتېرنېت ھەم مۇھاجىر ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنى قوللىغۇچىلارنىڭ جۇڭگونىڭ شىنجاڭدىكى قىلمىشلىرىنى ئەيىبلەپ ھۇجۇم قىلىشىنى ھەقىقەتەن ئاسانلاشتۇردى ھەم جۇڭگولۇق باياناتچىلارنىڭ بۇ ئەيىبلەش سۆزلىرىنى «ئازسانلىق مىللەتلەرگە سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتتىن ۋەكىللىك قىلالمايدىغان تەلۋە ئەسەبىلەر تەرىپىدىن جار سېلىنغان خاتا تەشۋىقات» دەپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشىنى ئاسانلاشتۇردى. خەۋەرلىرىنىڭ ئىشەنچىلىكلىكىگە قاتتىق ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى قاتارلىق ئورگانلاردىكى تەكشۈرگۈچىلەر ش ت م ق نىڭ بىر ئاز كەسىپ ئەھلى ئەمەس ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچىدە خەۋەر دوكلاتچىسى، تورلاشتۇرۇلغان مۇخبىر خادىمى بولمىغانلىقى ئۈچۈن خەۋەرلەرنىڭ راست - يالغانلىقىنى قاتتىق سۈرۈشتۈرمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ۋە بۇ خەۋەرلەرنى بەك ئېتىۋارغا ئالمايدىغان بولدى. ھالبۇكى، خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى شىنجاڭدا كىشىلىك ھوقۇقنىڭ دەپسەندە قىلىنغانلىقى توغرىسىدا ئالاقىدار ھۆججەتلىرىنىڭ ئىشەنچىلىكلىكىنى كاپالەت بىلەن ساقلىدى. شۈبھىسىز بۇ قوللىغۇچىلار بولمىغان بولسا، ئۇيغۇر مۇھاجىرلار بەلكىم ئاۋازىنى باشقىلارغا ئاڭلىتالماسلىقى مۇمكىن ئىدى.

2000 - يىلىنىڭ ھارپىسىدا غەربتە تىبەتتىكى زۇلۇمدىن ئاللىقاچان خەۋەردار ئازساندىكى كىشىلەر شىنجاڭ توغرىسىدا خېلى بىر نەرسە ئاڭلىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ دەرت - ھەسرىتى بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر قوزغاشقا باشلىدى. ئامېرىكا پارلامېنت ئەزالىرىدىن بىر - ئىككى كىشى ئۇيغۇرلار ھەققىدە سۆز قىلدى. ئاقساراي ئەھۋالدىن خەۋەردار ئىدى. ئىرلاندىيەنىڭ سابىق پرېزىدېنتى مارىي روبىنسۇن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئورگىنىدا يېڭى تەسىس قىلىنغان ۋەزىپە — كىشىلىك ھوقۇقا مەسئۇل ئالىي كومىسسار بولۇپ تەيىنلەندى ۋە خىزمەت كۈنتەرتىۋىدە تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇرلار مەسىلىسى ئۈچۈن ئاتايىتەن جۇڭگودا زىيارەتتە بولدى.

2001 - يىلى كۈز پەسلىدە ش ت م ق ئۆزىنىڭ قۇرۇلتىيىنى ئېچىشتىن بىر كۈن ئىلگىرى برۇسسېلدىكى ياۋروپا پارلامېنت بىناسىدا مەخسۇس تېمىدا ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىغا تەكلىپ قىلىندى. ئاز بولسىمۇ ئەمما ئۇيغۇر مۇھاجىرلار ئۈچۈن مۇھىم بولغان تەشۋىقات ھۇجۇمى ئەمەلگە ئاشتى. ياۋروپا بىرلىكى يىغىنىنىڭ تېمىسىنى تەستىقلىغاندىن كېيىن يىغىن مەيدانى تالاش - تارتىشقا سەۋەب بولدى. يىغىن «جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىشغالىدىن يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى»ناملىق تېمىدا ئېچىلماقچى ئىدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن بۇ تېما ۋە يىغىن مەيدانىنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭ يۈزىگە ئىككى شاپىلاق

www.uyghurweb.net

ئۇرغانلىق ئىدى. «شەرقىي تۈركىستان» ئاتالغۇسى جۇڭگودا چەكلەنگەن بىر ئىسىم بولۇپلا قالماستىن، بەلكى «ئىشغال» سۆزى بىيجىڭدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ قانۇنلۇقلىقىغا نىسبەتەن ئاشكارا ھالدا جەڭ ئېلان قىلىش ھېسابلىناتتى.

1997 - يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ياۋروپا پارلامېنتى ئۇيغۇرلارنىڭ دەرت - داۋاسى ھەققىدە بىر ھەل قىلىش لايىھەسى ماقۇللاپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى بۇ توغرىدا سۆھبەتلىشىشكە چاقىرغان ئىدى. ئەمما بۇ يىغىننىڭ ساھىبخانى ياۋروپا پارلامېنتى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بىر تەركىبى قىسمى ھېسابلانمىش ترانسناسئونال رادىكال پارتىيە ئىدى. بۇ پارتىيەنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئۆزگە خاس ئۆزگىچە قاراشلىرى بولۇپ، ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ يەتتە نەپەر ئەزاسى ۋە ياۋروپا ھەيئىتىنىڭ بىر نەپەر ئەزاسى بۇ پارتىيىگە تەۋە ئىدى.(15)

برۇسېلدا تۇرۇشلۇق جۇڭگو ئەلچىسى يىغىننىڭ تەكلىپنامىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن تەبىئى ھالدا قولىدىن كېلىشىچە يىغىننىڭ ئېچىلىشىنى توسۇشقا ئۇرۇندى. ئىشقا يارىغان جامائەت پىكرى بىلەن مەيدانغا كەلگەن غۇلغۇلا نەتىجىسىدە ئەھۋال يىغىن تەشكىللىگۈچىسىگە پايدىلىق بىر شارائىتقا ئۆزگەردى. بۇ رادىكال پارتىيىنىڭ باش كاتىپى ئولىۋىئىر دۇپۇئىس كۆپ كۈچ چىقاردى. ئۇ تېزلىكتە ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ پرېزىدېنتى نىكولى فونتائىنىگە بىر پارچە ئوچۇق خەت يازدى. بۇ زەربە بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن كەلگەن غەزەپلەنگەن مەھمانىنىڭ ئاغزى ئېتىلىپ قالدى.

يىغىن ئېچىلغان كۈنى جۇڭگونىڭ برۇسېلدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىدىن بىر خادىم ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئورگان گېزىتى «خەلق گېزىتى»نىڭ ئۈچ نەپەر مۇخبىرىنىڭ ئاخباراتچىلار ئۈچۈن ساقلانغان ئورۇندا ئۆزلىرىگە بىۋاستە سانچىلىۋاتقان ئالاھىدە تىكەنلەرگە سەۋر قىلىپ چىداپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. مۇنبەردىكى رىياسەتچىلەردىن جۇڭگوغا بارغان ياۋروپا پارلامېنتى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ رەئىسى پېرگاخىرتون بىر ئازدىن كېيىن، ياۋروپا بىرلىكى رەسمىي سىياسىتىنىڭ «بىر جۇڭگو» نى قوللايدىغانلىقىنى تاماشابىنلارنىڭ سەمىگە سىلىپ قويدى ۋە قوشۇمچە قىلىپ: «ئەمما بىز كەلگۈسىنى باشقۇرالمايمىز» دېدى. ئانچە دىپلوماتىك ئەمەس يەنە بىر رىياسەتچى بولسا شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى تەلەپ قىلدى ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز ئالدىغا تېررور تاكتىكىلىرىنى ئىشلىتىپ بۇ تەلەپنى قاندۇرمايۋاتقانلىقىنى ئەيىبلىدى. ئولتۇرۇپ بۇ خىل گەپلەرنى ئاڭلاش ئىككى خەنزۇ ئۈچۈن خۇشياقىدىغان بىر ئىش بولمىدى. يىغىن ئوتتۇرىسىدىكى دەم ئېلىش ئارىلىقىدا مەن «خەلق گېزىتى» نىڭ مۇخبىرىدىن گېزىتكە يېزىش ئۈچۈن بىر ھېكايىگە چۇشلۇق ماتېرىيال توپلىيالىغان ياكى توپلىيالمىغانلىقىنى سورىدىم.

- ياق، دېدى ئۇ جاۋاب بېرىپ: «قىزىقارلىق ئەمەسكەن».

ئامىمۋى سورۇندا قىزىقارلىق بولماسلىقى مۇمكىن. ئەمما مەخپىي ھالدا جۇڭگونىڭ شىنجاڭلىق مۇھاجىرلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ئىنكاسى شىددەتلىك ۋە بەزەن قورقۇنچلۇق تۈس ئالماقتا. رەھبەرلىكنىڭ ھەققىي ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز - جۈملىلەر 1996 - يىلىنىڭ بېشىدا جۇڭگو كومپارتىيىسى سىياسىي بيوروسىنىڭ ئارمىيە ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ ئاچقان يىغىننىڭ يىغىن خاتىرىسىدە خاتىرىلەنگەن.

بىر ئاماللار ئارقىلىق ئۇيغۇر پائالىيەتچىلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن بۇ ھۆججەتتىن مەلۇم بولىشىچە، بۆلگۈنچىلەرنى كونترول قىلىش ئۈچۈن «سىياسىي ئەۋزەللىكلەردىن تولۇق پايدىلىنىپ» قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە تۈركىيە بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىش، ھەمكارلىشىش ۋە ئۇلارغا بېسىم ئىشلىتىش تەكلىۋى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ خاس كىشىلىرىگە مۇنداق دېگەن: «ئالاھىدە سەگەك بولايلى. سىرتتىكى بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان» مەسىلىسىنى خەلقئارالاشتۇرۇش ھەركىتىگە قارشى بارلىق كۈچىمىزنى ئىشقا سىلىپ بۇنىڭ ئالدىنى ئالايلى، بۆلگۈنچىلەرنى ئۆز ئىچىدە پارچىلاپ، كۆپ سانلىقىنى يېنىمىزغا تارتىپ، ئاز ساندىكى بىر ئۇچۇم بۆلگۈنچىلەرنى يېتىم قالدۇرايلى ۋە ئۇلارغا قارشى كۆرەش قىلايلى». ھۆججەتتە يەنە جاسۇسلۇققا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قابىل تەجرىبىلىك كىشىلەرنى ئىشلىتىش كېرەك دېيىلگەن.

جۇملىگە «جۇڭگولۇقلار ۋە چەتئەل تەۋەلىكىگە ئۆتكەن جۇڭگولۇق مۇھاجىرلار ئولتۇراقلاشقان رايون ۋە شەھەرلەرگە ئولتۇراق ئۆيلەر تەسىس قىلايلى» دېگەن جۇملە قوشۇمچە قىلىنغان.(16) (بۇ يەردە 1990 ـ يىللىدىكى بارىن توپىلىڭىدىن كېيىن جۇڭگولۇقلاردا پەيدا بولغان بىر خىل كۆز قاراش، يەنى ھەر قانداق ئىچكى قالايمىقانچىلىقنىڭ ئارقىسىدا بىر چەتئەل جاسۇسى بار دەپ قارايدىغان نوقتىئىينەزەرنى تىلغا ئېلىش ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ. 1986 ـ يىلى پارتىيە رەھبىرى خۇياۋباڭ چەتئەل كۈچلىرى تۈزۈك تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ دەپ قارىغان ئىدى).

جۇڭگو بىخەتەرلىك ساقچى دائىرىلىرىنىڭ ئىككى خىل قارمىقى بار. بىرى، بەزى نۇقتىلىق مۇھاجىرلارنى قاتتىق نازارەت قىلىش، يەنە بىرى بۇ مۇھاجىرلارنى قوينىغا ئالغان ساھىپخان دۆلەت ھۆكۈمىتىگە دىپلوماتىك بېسىم ئىشلىتىش. ھالبۇكى، مۇھاجىرلار سىياسىي جەھەتتە يوشۇرۇن ئۇلتۇرۇش سۈيقەستلىرىنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقىنى ئىنكاس قىلىشتى. شۇڭا گېنېرال رىزا بەكىنىنىڭ ش ت م ق دا ئېيتقان ئارىغا سىڭىپ كىرگۈچى جاسۇسلار ھەققىدىكى ئاگاھلاندۇرۇشى ھەرگىزمۇ بىكارغا ئېيتىلغان مۇبالىغە سۆز ئەمەس. ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن شىنجاڭغا قايتقان مۇھاجىرلارنى پۈقراچە كىيىنگەن ساقچىلار كۈتىۋالغان. زىياپەتكە تەكلىپ قىلغان ۋە جۇڭگونىڭ سىياسىتىدىكى ناتوغرا ئەھۋاللار ھەققىدە بىر نەرسە يېزىش ياكى گەپ ـ سۆز قىلىشنىڭ ئەخمەقلىق ئىكەنلىكى توغرىسىدا لېكسىيە سۆزلىگەن. بۇ خىل قورقۇتقۇچى سۆزلەر قارىماققا ئەگەر ئۇلار دىققەت قىلمىسا، يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىدىن بىشارەت بېرىۋاتقاندەك قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇر پائالىيەتچىلەرنى چەتئەللەردە بەزى «دوستلار» ئىزدەپ كەلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرى كىشىنى بىئارام قىلىدىكەن. بۇلار ئېھتىمال مۇسۇلمان قوراللىق كۈچلىرى، تەربىيىلەنگەن تېررورچىلار ياكى جۇڭگو جاسۇسلۇق ئورگانلىرىنىڭ خادىمى بولۇشى مۇمكىن.

جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىم ئىشلىتىشتىكى مەقسىتى ئۇ يەردە ئۇيغۇر قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىنى چېمىقتۇرۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

سوۋېت ئىتتىپاقى سەكراتتىكى يىللىرىدا بېيجىڭنىڭ ئاسىيا رىسپوبلىكىلىرىدىكى جۇڭگوغا قارشى پائالىيەتچىلەرنى باستۇرۇشىغا ئاكتىپ ھالدا ياردەم قىلدى. سوۋېت غۇلاپ چۈشكەندىن

www.uyghurweb.net

كېيىن، تۇيۇقسىز مۇستەقىل بولغان جۇمھۇرىيەتلەردە سىياسىي مۇساپىرلارنىڭ ياشىشى ئاسان بولىشى كېرەك ئىدى. ئەمما ئەكسىچە، جۇڭگونىڭ بېسىمى تۈپەيلى تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتتى. دىپلوماتىيە ۋە ئىقتىسادى جەھەتتە مۇئەييەن دەرىجىدە ئېغىرلىقىنى ھېس قىلدۇرغان جۇڭگو بىر قانچە يىل ئىچىدىلا چېگرىسىنى مۇستەھكەملەپ قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستان، شۇنداقلا رۇسىيە بىلەن قاچقۇنلارنى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى ئىمزالىدى. 1996 - يىلى شاڭخەيدە ئىمزالانغان كېلىشىمگە قول قويغۇچىلار «جىنايەتچىلەر»نى چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك ئىدى. كۆرگىنىمىزدەك بۇ «جىنايەتچى» ئاتالغۇسى جۇڭگودا ھەقىقەتەن كۆپ ساھەگە چېتىلىدىغان بىر ئىباردۇر. كېلىشىم بويىچە ئورتاق چېگرىنى بويلاپ 80 ئىنگلىز مىلى ئۇزۇنلۇقتىكى بىر ئېھتىيات سىزىقى ھەربىي قاراۋۇللار بىرلىكتە چارلاش ئېلىپ بارىدىغان يەر قىلىپ بېكىتىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىپ ئۆز دۆلىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەشرىيات ئورۇنلىرىنى پېچەتلىدى. جۇڭگونى تەنقىد قىلغان ئۇيغۇرلارنى قولغا ئالدى. تەشۋىقات ماتېرىياللىرى، پول ۋە قورال يۆتكەش ئىشلىرىنى دىققەت بىلەن كۆزىتىشكە باشلىدى.(17)

«شاڭخەي ئىتتىپاقى» قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قازاقىستان جۇمھۇر رەئىسى نۇرسۇلتان نەزەربايېۋ ئەگەر شىنجاڭدىكى قازاقلارغا تېخىمۇ كۆپ ئەركىنلىك بېرىلسە، ئۇنداقتا ئۆزىنىڭ دۆلىتىدىكى ئۇيغۇر مۇساپىرلارنى تېخىمۇ يېقىندىن كۆزىتىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەرگەن ئىدى. بۇ ۋەدە 1997 - يىلى غۇلجا ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن ئىتىبارغا ئېرىشتى. چۈنكى بۇ چاغدا جۇڭگو ھۆكۈمىتى قەشقەردە مەخپى پارتلاتقۇچ ياساش زاۋۇتىدىن ئىككىنى ۋە بىر ھەربىي تەربىيىلەش بازىسىنى پاش قىلغان. شۇنداقلا ئاپتۇمات، تاپانچا، يىراقتىن سىگنال بېرىش ئۈسكۈنىسى، تانكىغا قارشى گىرانات ۋە تېمپېراتۇرا ئارقىلىق كونترول قىلىنىدىغان بومبا قاتارلىق قوراللارنى شىنجاڭغا يۆتكەپ كىرىۋاتقان تۆت دانە يۈك ماشىنىسىنى قولغا چۈشۈرگەن ئىدى.

نەزەربايېۋنىڭ قازاق ساقچىلىرى جۇڭگو چېگرىسىدىن قېچىپ چىقىپ سىياسىي پاناھلىق تىلىگەنلەرنى ئوۋلىدى. ئۇيغۇر رەھبەرلەر ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيىتىدە ئايغاقچىلارنىڭ كۆپىيىپ كەتكەنلىكى، مەسجىد ۋە ئىماملارنىڭ دۆلەتنىڭ نازارىتىدە ئىكەنلىكى، ئاممىۋى يىغىلىشلارنىڭ ھەممىسىنى ساقچىلار قاتتىق باشقۇرۇپ تۇرىدىغانلىقى قاتارلىقلاردىن شىكايەت قىلىشماقتا.(18) ئومۇمەن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۆزلىرىنىڭ قېرىنداشلىرىنى بۇ قەدەر قاتتىق باستۇرماسلىقى كېرەك ئىدى. گەرچە قازاقىستان شاڭخەي ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئەزاسى بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردىكى بۆلگۈنچىلەرنىڭ باياناتچىسى غەرب ئاخبارات ۋاستىلىرىغا ئەركىن - ئازادە ھالدا پىكىر بايان قىلالىدى.

سانى نامەلۇم سىياسىي پاناھلىق تىلىگۈچىلەر جۇڭگوغا قايتۇرىۋېتىلدى. بۇ كىشىلەرنى ئۆلۈم جازاسىغا ئۇچرايدىغان يەرگە ئەۋەتىۋېتىش كىشىلىك ھوقۇق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا «قانۇنسىز قوغلىۋېتىش» ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، 1999 - يىلى 1 - ئايدا قازاقىستان دائىرىلىرى ئۆز دۆلىتىدە ئىككى يىل تۈرمىدە ياتقاندىن كېيىن سىياسىي پاناھلىق تىلىگەن ئۈچ نەپەر ئۇيغۇر ياشنى جۇڭگوغا قايتۇرىۋەتتى. 2001 - يىلى 3 - ئايدا جۇڭگودىكى سوت مەھكىمىسى ئۇلارنى

www.uyghurweb.net

چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتۈپ «دۆلەتنى پارچىلاشقا ئۇرۇنغان» دېگەن جىنايەت بىلەن ئەيىبلەپ، ھەممىسىنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلدى. يەنە مۇشۇ ئايدا قىرغىزىستان ھۆكۈمىتى يەرلىك ئوفىتسېر ۋە رايونلۇق سوت مەھكىمىسىنىڭ «ئەيىبلەش ئاساسسىزدۇر» دېگىنىگە قارىماستىن تۆت ئۇيغۇر يىگىتنى ئوش شەھىرىدە ئاپتوبۇسقا بومبا قويماقچى بولغان دەپ تۇتقۇنلاپ سوراق قىلغان، ئاقلىغۇچى ئادۋوكات يوق ئەھۋالدا ئۈچ ياشنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان، بىرىنى 25 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان. بىر مەمۇرنىڭ كىشىلىك ھوقۇق خادىملىرىغا ئېيتىشىچە بۇ يىگىتلەرنىڭ پارتلىتىش بىلەن ھېچ ئالاقىسى يوق ئىكەن. ئەمما ھۆكۈمەت جۇڭگونىڭ قاتتىق بېسىمى ئاستىدا مۇشۇنداق قىپتۇ.(19) قىرغىزىستاندىكى كىشىلىك ھوقۇق خادىملىرىنىڭ ئېگەللىشىچە، شاڭخەيدە ئىمزالانغان كېلىشىمدىن كېيىن 80 مىڭدىن كۆپرەك ئۇيغۇر قولغا ئېلىنغان ۋە بۇلارنىڭ 70 پىرسەنتتىن كۆپرەكى تۈرمە مەيدانلىرىغا يوللانغان. قىرغىزىستان ھۆكۈمىتى ھازىر پايتەختى بىشكەكتە تېررورىزمغا بىرلىشىپ تاقابىل تۇرۇش مەركىزى قۇرۇپ ئىشقا باشلىدى.

قازاقىستان ۋە قىرغىزىستاندا ئۇيغۇرلارنىڭ تونۇلغان سەرخىل كىشىلىرى تۈيۈقسىز ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈلىدىغان ئىشلار يۈز بەردى. 2001 ـ يىلى 5 ـ ئايدا دىلبىرىم سامساقوۋانىڭ جەسىتى ئالماتادىن 70 ئىنگلىز مىلى ئۇزاقلىقتىكى قاپچىغاي كۆلىدىن تېپىلدى. دىلبىرىم سامساقوۋانىڭ ئىككى نەپەر بېقىۋالغان بالىسى بار ئىدى. ئۇيغۇرلار 44 ياشلىق سىياسىي پائالىيەتچى ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرى خادىمى دىلبىرىم سامساقوۋانى باغلاپ ئېلىپ قىچىلغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن دەپ قارايدۇ. دىلبىرىم سامساقوۋا بېقىۋالغان بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىمۇ بىر قازاق ساقچىنىڭ قاتىلى دەپ گۇمانلىنىلغان ۋە شەھەر سىرتىدىكى قورالىق ئېتىشىشتا ئۆلتۈرۈلگەن.(20) ئىككى يىل ئىلگىرى «ئۇيغۇرىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى» نىڭ رەھبىرى ئۆز ئۆيىدە قاتتىق ئۇرۇلغان ۋە ئېغىر يارىلانغانلىقتىن ئۆلگەن. قازاقىستاندىكى بىر ئۇيغۇرچە گېزىتنىڭ ۋاكالەتچىسى ئۆلتۈرۈلگەن. بىشكەكتە يەنە بىر ئۇيغۇر ھەركىتى «ئىتتىپاق» نىڭ باشلىقى 2000 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئۆيىنىڭ سىرتىدا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن.(21)

ئۆزبېكىستان ئەسلىدە شاڭخەي ئىتتىپاقىدىكى بەش دۆلەتنىڭ بىرى ئەمەس ئىدى. ئەمما سودا ۋە مەبلەغ تېمىسى بىخەتەرلىك كونتېرتىپىگە قوشۇلغان چاغدا، يەنى 2001 ـ يىلى ئۆزبېكىستانمۇ كېلىشىمگە ئىمزا قويدى. بۇ دۆلەتنى ئۇرۇشخۇمارلار قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، دۆلەت ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بېرىش ئۈچۈن ھەتتا ساقال قويغانلىكى ئادەمنى تۇتۇپ تۈرمىگە سولايتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۆزبېكىستان تۈرمىلىرىدە 7000 نەپەر سىياسىي مەھبۇس يېتىغلىق ئىكەن.(22) ھۆكۈمەتكە بولغان ئاساسلىق قارشىلىق ئوچۇق ھالدا دىن بىلەن سىياسەت بىرلەشتۈرۈلگەن شەرئەت دۆلىتى قۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇۋېتىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئىنقىلابچىلار، يەنى ئۆزبېكىستان ئىسلام ھەركىتى ئەزالىرىدىن كېلەتتى. ئۆزبېكىستان ئىسلام ھەركىتى تەشكىلاتى بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىمۇ ئەزالىققا قوبۇل قىلغان بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئافغانىستاننىڭ رۇسىيەگە قارشى ئۇرۇشىغا قاتناشقان تەجرىبىلىك ئەسكەرلەر، پاكىستان مەدرىسلىرىدە ئوقىغانلار ئافغانىستاندا تالىبانىڭ تەربىيىلەش مەيدانلىرىدا يېتىشكەنلەر بار ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەش جۇمھۇرىيەتنىڭ رەھبەرلىرى سىياسىي جەھەتتە ئۆزىگە قارشى چىققانلارغا ئىنتايىن ئۆچ (كۆپىنچىسى مىللەتچى شەپكىسى كىيىۋالغان سابىق كوممۇنىست جاسۇسلار) ئىدى. بۇلار جۇڭگونىڭ پىلانىغا ئىنتايىن رازىمەنلىك بىلەن قوشۇلدى. ئۇلارنى بۇنىڭغا ئۈندىگەن نەرسە پايدىلىق ئېكسپورت توختاملىرى ۋە پاراكەندىچىلەرنى كونترول قىلىشقا ياردەم بېرىش ھەققىدىكى ۋەدىنامىلەر ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار جۇڭگونىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە كۈچلىنىپ كېتىكەنلىكىدىن قورقاتتى. ئىككى تەرەپنىڭ غەرەزلىك بىرسىمى ئاستىدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ئۇيغۇر مۇساپىرلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ دەردىگە پەقەت بۇ ئىشقا دىققەت قىلىۋاتقانلارنىڭ ئەيىبلەشلىرى ئارقىلىقلا دەرمان بولغىلى بولىدۇ.

جۇڭگو سىياسىي بيروسى دىققەت بىلەن كۆزىتىۋاتقان شەھەرلەر تىزىملىكىنىڭ ئەڭ بېشىدىكىسى ئەلۋەتتە ئىستانبول ئىدى. تۈركىيە رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق ئىكەنلىكىنى جاكارلاشتا تارتىنىپ تۇرمىدى. مەسىلەن، سابىق باش مىنىستىر سۇلايمان دەمىرەل تۈركلەر بىلەن «ئىرقداش» ئۇيغۇرلارنى خەنزۇلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشىنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا مۇزاكىرە قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ ئىز باسارى تۇرغۇت ئۆزالغا ئىيسا يۇسۇپ ئالىپتېكىن ئۇيغۇرچە تون (ئۇزۇن چاپان)، دوپپا ۋە بايراق تەقدىم قىلغاندا ئۇ: «مەن شەرقىي تۈركىستان داۋاسىنى ئېلىپ بارىمەن... تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمىي يۇرتىدا بىر ئەركىن دۆلەتنى كۆرۈشكە ھەممىمىز تەشنا» دېدى.(23) بېيجىڭدا بۇ گەپنىڭ مەنىسى تۇرغۇت ئۆزال بالقاندىن سەددىچىن سېپىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى زېمىننى تۈرك يۇرتى قىلىپ تەسۋىرلىدى دەپ چۈشەندۈرۈلدى.(24) جۇڭگونىڭ نەزىرىدە ئېگەي دېڭىزىدىن سىبىرىيەدىكى ياقۇتستانغا قەدەر ئارىلىقتىكى كەڭ تېررىتورىيەگە ھۆكۈمران بولغان ئوسمانلىلار ئىمپېرىيىسى زامانىدىن قالغان كۆپ دۆلەتلەرگە تارقالغان تۈركچە سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ بىرلىشىشى يەنى پانتۈركىزم تىرىلدى. جۇڭگو 19 - ئەسىردە بەدۆلەت ياقۇپبەگنىڭ ئىستانبۇلغا ئەلچى قىلغانلىقىنى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سۇلتان ئەۋەتكەن ئەلچىلەرنىڭ قەشقەرگە كېلىپ مەكتەپلەردە جەدىتچىلىك مائارىپى يولغا قويغانلىقى ۋە تۈركىيەدىن ئۆمەكلەرنىڭ تەشكىللىنىپ كەلگەنلىكى، باللارغا سۇلتاننى ئۆزىنىڭ رەھبىرى دەپ تونۇشنى ئۆگەتكەنلىكى قاتارلىق تارىخنى ئۇنتۇپ قالغىنى يوق.

يېقىنقى يىللاردا جۇڭگو ئىككى قېتىم يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەرنى تۈركىيەدىكى جۇڭگوغا قارشى پائالىيەتلەرنىڭ ئىسپاتى ھەققىدە تۈركىيە رەھبەرلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشۈشكە ئەۋەتتى. 2000 - يىلى رەئىس جياڭ زېمىن كەلدى. ئۇ دالالەتنى تولۇق قوبۇل قىلدۇرالمىدى. تۈركىيەدە جۇڭگونىڭ ئۇيغۇرلارغا تۇتقان مۇئامىلىسىگە قارشى ئاممىۋى نامايىشلار بولدى. تۈركىيە رەھبەرلىرى جياڭ زېمىنغا ئۇيغۇرلارنى دۈشمەن ئەمەس، بەلكى تۈركىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى قىممەتلىك «دوستلۇق كۆۋرىكى» دەپ قارىشى ھەققىدە نەسىھەت قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن زۇڭلى جۇرۇڭجى كەلگەندە (جۇڭگو تېلېۋىزىيە خەۋەرلىرىگە قارىغاندا) بۇلەنت ئەجەۋىتتىن تۈركىيەدىكى ئۇيغۇر «تېررورچىلار» نى كونترول قىلىش توغرىسىدا ۋەدە ئالغان. بۇ يۇقىرى دەرىجىلىكلەر ئۇچرىشىشىدا جۇڭگو ئۆزىنىڭ تۈرك دوستلىرىنى ئۆز ئارا ھەربىي ۋە سودا ئالماشتۇرۇش

www.uyghurweb.net

جەھەتتىكى ئورتاق مەنپەئەتلەرگە دىققەت قىلىشقا چاقىرىپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىنىڭ تۈركىيەنىڭ شەرقىي ئاناتولىيەدىكى كۈرد بۆلگۈنچىلەرگە قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقى مەسىلىسىگە ئوخشايدىغانلىقىنى تىلغا ئالدى.

جۇڭگونىڭ تۈركىيەدىن گۇمانلىنىشىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. 1999 - يىلى 10 - ئايدا ئىستانبول ساقچىلىرى شەرقىي تۈركىستان ئازاتلىق تەشكىلاتى ناملىق گۇرۇپپىنىڭ بىر ئەزاسى ئىككى نەپەر خەنزۇ رىستوران خوجايىنىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، جۇڭگو ئەلچىخانىسىغا نېفىت بومبىسى ئاتقانلىقى ۋە ئەلچىنى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغانلىقىنى ئىقرار قىلغاندىن كېيىن، بۇ تەشكىلاتنىڭ 10 نەپەر ئەزاسىنى قولغا ئالدى. تۈركىيەدە تۇغۇلغان 22 ياشلىق بۇ يىگىت شىنجاڭدىن كەلگەن بىر ئۇيغۇرنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ جۇڭگونىڭ دادىسىنىڭ يۇرتىدا يادرو - خىمىيۋى قوراللارنى سىناق قىلغانلىقىدىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن بۇ ئىشنى قىلغانلىقىنى سۆزلىدى.(25) بىر ئايدىن كېيىن «ياشلار ئۆيى» ناملىق يەنە بىر گۇرۇپ، تۈركىيەدە 2000 نەپەر ئەزاسى بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياش تانكا كوماندىرلىرى، كۈرەشچى ئايرۇپىلان ئۇچقۇچىلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى، بۇلارنىڭ جۇڭگو بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا تەشنا ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. «شىنجاڭ خاماس» دەپ ئاتالغان بۇ گۇرۇپپىنىڭ رەھبىرى ئۆزلىرىنىڭ پەلەستىنلىك تېرروررچىلارنى ئۆرنەك قىلىدىغانلىقىنى تەيۋەندىن كەلگەن بىر مۇخبىرغا سۆزلەپ: «بىز ھەر بىرىمىز بىر بومبا» دېدى.(26) (تەيۋەنلىك زىيارەتچىگە كۆز - كۆز قىلىنغان بۇ قەھرىمانلىق تاساددىپىي ئەمەس ئىدى. ئۆتمۈشتە جۇڭگونىڭ سىرتقا ھۇجۇمىنىڭ ھەممىشە ئىچكى تۇپىلاڭغا سەۋەب بولغانلىقىنى كۆزەتكەن ئۇيغۇر مىللەتچىلەر پات - پات جۇڭگونىڭ تەيۋەن ئارىلىدىكى سابىق گومىنداڭ ئىستىھكاملىرىغا ھۇجۇم قىلىشى شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك قوزغىلاڭ چىقىشىنىڭ سىگنالى دېيىشەتتى) تۈركىيە تۇپرىقىدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇ گەپلەر جۇڭگو رەھبەرلىرىنىڭ تۈركىيەدىن ئاغرىنىشىغا بىر ئاز باھانە - سەۋەب تېپىپ بەردى.

تېخىمۇ ئوبدان دىققەت قىلغان جۇڭگولۇقلار شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارغا مەسجىد ۋە مەكتەپلەرگە ياردەم قىلىش مەقسىتىدە سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە ئىراندىن مەخپىي ھالدا پۇل كېلىۋاتقانلىقىنى بىلدى. ئەمما بۇ پۇل بېرىش ئىشىغا ھۆكۈمەت چېتىشلىق ئەمەس ئىدى. ئۇلار تېرروررچىلارنى قوللىمايتتى. سەئۇدى ئەرەبىستان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس جەمئىيەتلەرنى قۇرۇشنى چەكلىگەن بىلەن، ئۇلارنىڭ باشقا دۆلەتلەردىكى مۇساپىرلارغا ياردەم بېرىشىنى توسۇپ قالالمىغان ئىدى. ئامېرىكىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە.(27) ھالبۇكى بۇ يەردە ئورتاق پىلان بارلىقىدىن گۇمانلىنىلماقتا. بۇ ئۇسامە بىن لادىن ۋە 11 - سىنتەبىر ۋەقەسىدىكى ئايرۇپىلان بولىغۇچىلارنىڭ سەئۇدىلىق بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى خان جەمەتىنىڭ بىن لادىن ۋە ئۇنىڭ ساھىپخانى تالىبانغا دۆلەتتىكى ئامېرىكا نىشانلىرىغا يەنە ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىش ئۈچۈن، ئەڭ ئاز 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قوغدىنىش پۇلى بەرگەنلىكىنى جاكارلىشى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان.(28) ئۇندىن باشقا سەئۇدى ئەرەبىستاندىن تارقالغان ۋەھھابىزمغا بولغان ھېسداشلىق، ئىسلامنى قايتا گۈللەندۈرۈشنى تەشۋىق قىلىدىغان موللىلارنىڭ كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان تەبلىغلىرى، ياۋرۇپا ۋە ئاسىيا مەسجىدلىرىدە كىچىك ماكانلارغا قانائەت قىلمىغان يىگىتلەرنى جىھاد چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇشقا ئۈندىمەكتە.

نيۇيۇرك ۋە ۋاشىنگتونغا تېرروررچىلار ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى، شىنجاڭ بىلەن يېقىن چېگرىداش بولغان پاكىستان ۋە ئافغانىستان بېيجىڭ ئۈچۈن بىر ئەندىشە بولغان ئىدى. جۇڭگولۇق دىپلوماتلار ئىتتىپاقدىشى پاكىستاندىن ئۆز تەسىرىنى تالىبانغا ئىشلىتىپ، تالىباننىڭ ئۇيغۇرلارنى ھەربىي بازىلاردا تەربىيىلىشىنى توختىتىشنى، پاكىستاندا پاناھلىنىۋاتقان گۇمانلىق كىشىلەرنى جۇڭگوغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئىدى.(29) 2000 ـ يىلى پاكىستان ئىنىستوتلىرىدا ئوقۇۋاتقان كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار قايتۇرۇۋېتىلدى ۋە ئىسلامئاباتتىكى قەشقەر رىبات ۋە خوتەن رىبات مېھمانخانىسى ساقچىلار تەرىپىدىن تاقىۋېتىلدى. 1997 ـ يىلى غۇلجا ۋەقەسىدىن كېيىن پاكىستانغا قېچىپ چىقىپ سىياسىي پاناھلىق تىلىگەن ئون ئۈچ نەپەر ئۇيغۇر تالىپ جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. بۇلار جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە كىرىشى بىلەن 12 نەپىرى تېزلىكتە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. يەنە خەۋەرلەرگە قارىغاندا پاكىستاندا تەربىيىلەنگەن ئىككى ئۇيغۇر كاۋكازدىكى چېچەن جۇمھۇرىيىتىدە رۇسىيە قوشۇنلىرىغا ئەسىرگە چۈشكەن ۋە جۇڭگوغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.
غەربلىك ئانالىزچىلارغا ئوخشاشلا جۇڭگولۇقلار پاكىستاندىكى مەدرىسلەرنى مۇسۇلمان دىنىي ئەسەبىيلەرنى تەربىيىلەيدىغان ئۇۋا، ئەل ـ قائىدە بولسا ئۇلارنى كامالەتكە يەتكۈزىدىغان مەكتەپ خالاس دەپ قارايدۇ. شۇنداقتىمۇ بۇ جۇڭگونى ئافغانىستاندىكى تالىبان ھۆكۈمىتىگە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ياردەم بېرىشتىن توسۇپ قالالمىدى. ئەركىن ئالېپتېكىن جۇڭگونىڭ تالىباننى قوللىنىپ ئوتتۇرا شەرقتىكى مول نېفت زاپىسى بار دۆلەتلەرنى مۇقىمسىزلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنغانلىقىنى ۋە 1998 ـ يىلى تالىبان بىلەن قوغدىنىش كېلىشىمى ئىمزالىغانلىقى، تالىباننىڭ ئامېرىكا ئافغانىستانغا تاشلاپ پارتلىماي قالغان باشقۇرىلىدىغان بومبىلارنى جۇڭگوغا بېرىشكە ۋەدە قىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى.(30)
جۇڭگونىڭ تەشكىللىك تېرروررچىلار تەھدىتى توغرىسىدىكى گۇمانى ئامېرىكىنىڭ 2001 ـ يىلى كۈز پەسلىدە ئافغانىستاندىكى ئەل ـ قائىدە تېرروررچىلار بازىسىغا ئىنتىقام ئېلىش خاراكتېرلىق ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنى بالا ـ قازاغا ئۇچراتقانلىقى ھەققىدىكى دەسلەپكى خەۋەرلەر بىلەن ئىسپاتلاندى. بۇ خەۋەردە بىر قىسىم «جۇڭگولۇق» ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلار تىلغا ئېلىنغان. ئامېرىكا قوشۇنلىرى تالىبانغا قارشى ئۇرۇش جەريانىدا ھەقىقەتەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى ئەسىرگە ئالغان. بېيجىڭ 1000 نەپەر شىنجاڭلىق مۇسۇلمان ئوسامە بىن لادىن مەيدانلىرىدا مەشىقە قاتناشتۇرۇلغان دەپ مۆلچەرلىدى. ھالبۇكى، بۇ مۆلچەردىكى سان بەك يۇقىرى بوپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ جۇڭگو ئىچىدىكى ۋە يا سىرتتىكى ئۇرۇشلار ئۈچۈن تەربىيىلىنىپ ـ تەربىيىلەنمىگەنلىكى باشقا بىر مەسىلىدۇر.
مۇھاجىرلار جۇڭگو رەھبەرلىرىنىڭ پرېزىدېنت بۇشنىڭ ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن «تېرروررىزمغا قارشى ئۇرۇش» قوزغىغانلىقى پۇرسىتىدىن ئوبدان پايدىلىنىپ، شىنجاڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنى تېخىمۇ قاتتىق باستۇرىۋاتقانلىقىنى ئەيىبلىدى. خەۋەرلەرگە قارىغاندا 11 ـ سىنتەبىر ۋەقەسىدىن كېيىن مىڭلىغان كىشى قامالغان، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىغا ئۇزۇن مۇددەتلىك قاماق جازاسى ۋە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن. بەزى رايونلاردا دىنىي ۋە مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە بولغان چەكلىمىلەر ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكتىن قانۇنسىز ئۆلتۈرۈش، قىيىن ـ قىستاققا ئېلىشقا قارشى نارازىلىقلار

www.uyghurweb.net

يېڭۋاشتىن كۆچەيگەن. مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت ھېسابلانغان توي مۇراسىمى، دەپنە مۇراسىمى، خەتنە قىلىش، ئۆي كۆچۈش، ھەتتا مۇنجاق ئېسىش ئىشلىرىغا قەدەر چەكلىمىلەر ئاۋۇغان.(31)

2002 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ھۆكۈمەتنىڭ بىر باياناتچىسى جەمئىيەتتىكى غولغۇلىغا رەددىيە بېرىش يۈزىسىدىن ئېلان قىلىنغان بىر باياناتتا چېگرا رايونلاردا چوڭ تىپتىكى ھەربىي مانۋېر ئېلىپ بېرىشتىكى مەقسەتنىڭ پەقەتلا «جىنايى ھەرىكەتلەر» گە زەربە بېرىش ئۈچۈن ئىكەنلىكى، بۇنىڭدا مەلۇم بىر مىللەت ياكى دىنىنىڭ نىشانغا ئېلىنمىغانلىقىنى تەكىتلەپ: «جۇڭگو ھۆكۈمىتى قانداقتۇ بىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «باستۇرۇش» ئىشىنى باشلىغىنى يوق ھەم بۇنداق قىلىشى زۆرۈر دەپمۇ قارىمايدۇ» دېدى.(32)

جۇڭگو رەھبەرلىرى زارىقىپ كۈتكەن ئىشنى ئامېرىكا ئۆزى باشلاپ بەردى. يىللاردىن بېرى جۇڭگونى كىشىلىك ھوقۇقنى دەپسەندە قىلىشتا رىكورت ياراتتى دەپ تەنقىد قىلىۋاتقان، ئۇيغۇرلارغا زىيانكەشلىك قىلدى دەپ ئاگاھلاندۇرۇۋاتقان ئامېرىكا 2002 ـ يىلى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى ناملىق بىر گۇرۇپپىنىڭ پۇلىنى توڭلىتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. چۈنكى بۇ گۇرۇپ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ تېررورچى تەشكىلاتلار تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن ئىدى. ئامېرىكا گۇۋۇيۇەنىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى تەشكىلاتى «جۇڭگودا مەخپىي ئۆلتۈرۈش، ئوت قويۇش، ئاپتوۋۇز پارتلىتىش، كىنوخانا، سودا سارايلىرى، بازار ۋە مېھمانسارايلارنى پارتلىتىش قاتارلىق تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى نۇرغۇن قېتىم سادىر قىلغان».(33)

بۇنىڭ ئېلان قىلىنىشى بىلەن جۇڭگونىڭ شىنجاڭدا خەتەرلىك دۈشمەنلەر بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانلىق توغرىسىدىكى داۋرىقى ئىسپاتلانغاندەك بولدى. چەتئەلدىكى ئۇيغۇر رەھبەرلەر بۇنىڭدىن قاتتىق قايغۇردى. ئامېرىكىنىڭ باياناتى گويا ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى زوراۋانلىقنىڭ تېررورىزم بىلەن ئالاقىسى يوقلىقى، ئۇنىڭ پەقەت جۇڭگونىڭ باستۇرۇش ھەرىكىتىگە قارشى خەلقنىڭ تەبئىي ئىنكاسى ئىكەنلىكىگە دۇنيا خەلقىنى قايىل قىلىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىنى نۆلگە ئايلاندۇرۇۋەتكەندەك قىلاتتى. بۇ ھەقتە مىيونخىندا تۇرۇشلۇق شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى: «ئۇيغۇر ھەرىكىتىنى تېررورچىلار تىزىملىكىگە كىرگۈزۈش جۇڭگونىڭ باستۇرۇش ھەرىكىتىنى تېزلىتىشكە يېشىل چىراق يېقىپ بەردى. بۇ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى تېررورچى دەپ ياساپ ـ جابدۇپ كۆرسەتكەن تەشۋىقات جېڭىنىڭ بىر قېتىملىق غەلىبىسىدۇر» دېدى.(34)

گۇمانلانغۇچىلار ئامېرىكىنىڭ نيۇيورك ۋە ۋاشىنگتون ھۇجۇمغا ئۇچراپ خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بۇ قارارغا كېلىشى، بۇ تەشكىلات (ئىلگىرى جۇڭگو نۇرغۇنلىغان پەرقلىق ئىسمى بار گۇرۇپپىلارنى قارىلىغان ئىدى) ھەققىدە قاتتىق دەلىل ـ ئىسپاتلارنى توپلىغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى پرېزىدېنت بوش ئالدىلقاچان پىلانلاپ بولغان ئىراق ئۇرۇشىدا جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن دەپ كۆرسەتتى.

غەربلىك باھالىغۇچىلار جۇڭگونىڭ ئۇيغۇرلارغا تۇتقان مۇئامىلىسى تۈپەيلى غەربنىڭ تەنقىدىگە مەرۇز قالماسلىقى ئۈچۈن ھەمىشە شىنجاڭدىكى تېررورچىلارنىڭ سانىنى مۇبالىغىلەشتۈرۈپ

كۆرسەتكەنلىكىگە ئىزچىل ئىشىنىپ كەلدى. جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلار ھەققىدە ئۆزگىچە كۆز قاراشقا ئىگە بىر ئامېرىكىلىق ئەرباپ مۇنداق دەيدۇ: «كىشىلەر ھەممىشە ئۇيغۇرلار تەلىم ئېلىش ئۈچۈن تالىبانىنىڭ يېنىغىمۇ كېتەرمۇ؟ دەپ سورىشىدۇ. ئەلۋەتتە كېتىدۇ، ئەگەر بۇ يەردە يول بولسا. چۈنكى بۇ كىشىلەرنىڭ باشقا تاللاش يولى يوق. بۇلار ھەممىسى چىقىش يولى تاپالماي قالغان ئىنسانلار. ئەگەر بىر كىم ئۇلارنى ھارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇش مۇكاپات پۇلى بىلەن تەمىنلىسە ئۇلار بۇنى ئېلىش ئۈچۈن بۇ يەرگىمۇ كەلگەن بولاتتى».(35)

مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ تەجرىبىسىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، سەرسانلىقنىڭ ئاجىزلىقىدىن ئاسانلا روھىي چۈشكۈنلۈك ۋە تەپرىقچىلىق كېلىپ چىقىتى. روھىي چۈشكۈنلۈك مۇساپىرلارنىڭ جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە بولغان ئۆچمەنلىكىنى تېخىمۇ ئۇلغايتتى. بۇ كەيپىيات ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قوينىغا ئالغان ساھىپخانىغا بولغان تۇيغۇلىرىغىمۇ تەسىر قىلدى. بۇ ھالەت سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن داڭلىق مۇھاجىر سولژېنىتسىنىڭ ئامېرىكىدا ياشاۋاتقان چاغدىكى روھىي ھالىتىگە بەكلا ئوخشايدۇ. بۇلارنىڭ بىرى شىنجاڭلىق مۇھاجىرلارغا ھەققەتەن ئورتاق ھالدا بىلىنگەن تايانچسىزلىق ۋە ياتسىراش تۇيغۇسىدۇر.

ھالبۇكى، بەزىلەر سىياسىي مۇنازىرە قىلغۇچىلارنىڭ مەقسىتى توغرا ئەمەس دەپ قاراپ، بۇ خىل مۇنازىرىلەرگە قاتنىشىشنى رەت قىلدى. ئۇلاردىن بىرەيلەن مۇنداق دەيدۇ: «مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان ھەققىدىكى پاراڭلارنىڭ ھەممىسى ۋاقىت ئىسراپچىلىقى. ئەللىك يىللىق ئىشغالىيەتتىن كېيىنكى مۇھاجىرلارنىڭ خىزمەت كۆنتەرتىۋى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. ئەگەر ۋەتەندىكى خەلقكە خەنزۇلارغا قىلىنغان مۇئامىلىنىڭ 50% پىرسەنتى قىلىنغان بولسا، ئۇلار رازى بولغان بولاتتى». چەتئەلگە چىققانغا ئازراق پۇشايمان قىلغان بەزىلەر ۋەتەنگە قايتىپ بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئۈمىتسىز بىچارە كىشىلەرنى كۆرگەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ چەتئەلگە چىقىپ توغرا قىلغانلىقىنى تونۇپ قايتىپ كەلگەن. چەتكە چىقىپ كېتىشنىڭ پايدىسىدىن گۇمانلانغان ئائىلىسى ۋە ئەل ـ ئاغىنىلىرى ئەمدىلىكتە ئۇلارغا ئوچۇق ھالدا ھەۋەس ۋە ھەسەت قىلىدىغان بولغان. چەتئەلدە ئون يىل تۇرۇپ 2001 ـ يىلى ئۈرۈمچىگە قايتقان بىر مۇھاجىر ئىلگىرىكى ساۋاقداشلىرى بىلەن بىرلىكتە كەچلىك تاماققا داخىل بولغان. ساۋاقداشلىرىدىن بىرى: «سەن چىقىپ كېتىپ ياخشى قىلدىڭ» دېگەن.(36)

مەلۇم جەھەتتىن ئېيتقاندا شىنجاڭ سىرتىدىكى (چەتئەلدىكى) بۆلگۈنچىلەرنىڭ پىلانىغا ئۇلارنىڭ شىنجاڭ ئىچىدىكى ئائىلىسى ۋە ئەل ـ ئاغىنىلىرى قارشى چىقماقتا. چۈنكى بېيجىڭ «يەنە بىر كەشمىر» ياكى «ئاسىيادىكى كوسوۋو» ھەققىدىكى ئاگاھلاندۇرۇشلارنى قانچە كۆپ تاپشۇرۇۋالغانسېرى، دۆلەت ئىچىدىكى ئۇيغۇر يۇقىرالارغا شۇنچە قاتتىق زۇلۇم سالىدىغان بولۇپ كەتكەن. ئۇيغۇرلارغا گەرچە ئانا تىلىدا سۆزلەش ۋە بەزى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى داۋام قىلىشقا ئىجازەت بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى ۋە سىياسىي ساھەلەردىكى رولى بارغانسېرى ئاجىزلىماقتا. سالاھىيىتى شۇنچە غۇۋا ۋە تۇتۇقلاشماقتا. بىرەيلەن ئېيتقاندەك، ئۇلارنىڭ سالاھىيىتى خەنزۇ ئىشغالچىلار تەرىپىدىن ياسالغان «ئويدۇرما سالاھىيەت» كە ئايلىنىپ قالماقتا. شىنجاڭدىكى ئىرقى كەمسىتىشنى كېيىنكى باپتا مۇلاھىزە قىلىمىز.

www.uyghurweb.net

ئىزاھاتلار
(1) فوربېس: «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» قوشۇمچە 1، 254 ـ بەت.
(2) ئا. دوئاك بارنېتت بۇنى فوربېسنىڭ «مىلىتارىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار» 224 ـ بەتتىن نەقىل ئالغان.
(3) لىئاس: «قازاقلارنىڭ توپ ـ توپ بولۇپ سىرتقا چىقىشى» 191 ـ بەتلەر.
(4) دولقۇن ياسىن: ئۇيغۇر ئۇچۇر ئاگېنتلىقى 2000 ـ يىل 20 ـ نويابىر.
(5) مۇئەللىپنىڭ سۆھبىتى.
(6) بېسسون: «شەرقىي تۈركىستان سىرتىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار» 3 ـ 4 ـ بەتلەر.(فرانسۇزچە).
(7) بېسسون: «شەرقىي تۈركىستان سىرتىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار» 4 ـ بەت.
(8) بېسسون: «شەرقىي تۈركىستان سىرتىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار» 5 ـ 6 ـ بەتلەر.
(9) شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق. 2001 ـ يىل 18 ـ ئۆكتەبىر. ئەركىن ئالىپتېكىننىڭ شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيىدا ھېچقانداق ۋەزىپىگە تەيىنلەنمىگەنلىكى، ئەمما ۋاكالەتسىز مىللەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ تەشكىلاتى دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئورگاننىڭ باش كاتىپى ئىكەنلىكى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.
(10) ساۋچاۋچېلىڭ: «جۇڭگونىڭ باشقا ئۆلكىسىنى ئازات قىلىش ئۇچۇن كۈرەش»، «تەيبېي ۋاقتى» گېزىتى، 1999 ـ يىل 10 ـ نويابىر.
(11) «جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىشغالىدىن يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى» نامىلىق ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق. 2001 ـ يىل 17 ـ ئۆكتەبىر.
(12) تىمونىسي كۈپېر: جۇڭگو دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ «سەييارە ئەلچىسى» 2001 ـ يىل 17 ـ ئۆكتەبىر.
(13) مۇئەللىپنىڭ سۆھبىتى 2001 ـ يىل ئۆكتەبىر.
(14) مۇئەللىپكە يېزىلغان تەقرىز. 2002 ـ يىل 21 ـ مارت.
(15) كېيىنكى كىشى ئىتالىيەدىن كەلگەن سابىق ئاكتىپ ئوقۇغۇچي ۋە سولقاناتلار پارتىيىسىدىن ئىبمابونىنو. نامى چىققان جۇڭگولۇق ۋېي جىڭشېڭ بۇ پارتىيىنىڭ ئەزاسى.
(16) جۇڭگو كومپارتىيىسى سىياسىي بيروسى يىغىنىنىڭ يىغىن خاتىرىلىرى 1996 ـ يىل 19 ـ مارت.
(17) راشىد: «جىھاد» 202 ـ بەت.
(18) « Financial Time» 1998 ـ يىل 17 ـ ئىيۇن.
(19) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى «ئالاھىدە خەۋەر» 8 ـ بەت.
(20) «ئۇيغۇر ئىشلىرىغا نەزەر» 1 ـ جىلد 1 ـ سان. 2001 ـ يىل سىنتەبىر.
(21) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى «ئالاھىدە خەۋەر» 8 ـ بەت.
(22) «خەلقئارا خەۋەرچى مۇنبىرى» 2001 ـ يىل 2 ـ ئۆكتەبىر.
(23) شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى تەرىپىدىن نەقىل قىلىنغان 1992 ـ يىل مارت.

www.uyghurweb.net

(24) «خەلق گېزىتى» 1992 ـ يىل نويابىر.
(25) رېتېر ئاگېنتلىقى 1999 ـ يىل 11 ـ ئۆكتەبىر.
(26) «تەيبېي ۋاقتى» گېزىتى 1999 ـ يىل 10 ـ نويابىر.
(27) بېسسون: «شەرقىي تۈركىستان سىرتىدا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار» 5 ـ بەت (فرانسۇزچە)
(28) «يەكشەنبە ۋاقتى» گېزىتى 2002 ـ يىل 25 ـ ئاۋغۇست ئامېرىكىدىكى شىكايەتلەرنى خەۋەر قىلغان. 1995 ـ يىلى نويابىردا ۋە 1996 ـ يىل ئىيولدا ئامېرىكىلىق خىزمەتچى خادىملار سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى بازىلاردا تېرروىرچىلار ھۇجۇمىدا ئۆلتۈرۈلگەن.
(29) « Financial Time» 2001 ـ يىل 18 ـ ئۆكتەبىر. «خەلقئارا خەۋەرچى مۇنبىرى» 2001 ـ يىل 12 ـ نويابىر.
(30) «جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىشغالىدىن يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى» ناملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن بىر نۇتۇقتىن تەرجىمە. بىرۇسېل 2001 ـ يىل 17ـ ئۆكتەبىر.
(31) خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى 2002 ـ يىل 22 ـ مارت. «خەلقئارا خەۋەرچى مۇنبىرى» 2001 ـ يىل 12 ـ نويابىر. فرانسىيە ئاخبارات ئاگېنتلىقى 2002 ـ يىل 8 ـ يانۋار.
(32) « Financial Time» 2002 ـ يىل 22 ـ يانۋار.
(33) Philip T. Reeker of the US State Department «نيۇيورك ۋاقتى» 2002 ـ 13 ـ سېنتەبىر.
(34) ئەنۋەرجان: شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيىنىڭ رەئىسى. ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى كولىن پوۋېلغا يازغان مەكتۇپتىن تەرجىمە 2002 ـ يىل 7 ـ ئۆكتەبىر.
(35) پروفېسسور دروگلادنېي، ھاۋايى ئۇنىۋېرسىتېتى. «نيۇيورك ۋاقتى» 2000 ـ يىل 19 ـ نويابىر.
(36) مۇئەللىپكە يېزىلغان تەقرىزلەر.

ئونىنچى باب ئايرىم مۇلاھىزىلەر

تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان مارالبېشى ياختا زاۋۇتىنىڭ ئىشچىلىرى كوممۇنىست جۇڭگودىكى بارلىق سانائەت ئىشچىلىرىغا ئوخشاش سوۋېت مودېلى بويىچە زاۋۇت ئىچىدە ياشايتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يولداشلاردىن پەرقلىق بىر تەرىپى شۇكى، ئۇلار بىرى خەنزۇلار، يەنە بىرى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن تەييارلانغان ئىككى ئايرىم چوڭ ھويلا ئىچىدە ياشايتتى.
ھەر كۈنى ئەتىگەن زاۋۇتقا ئىشقا بېرىش ئۈچۈن خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ھويلىسىدىن ئۆتۈپ مېڭىشقا مەجبۇر ئىدى. بۇ يەردە ئۇلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتلىرى قاۋاپ تالايتتى ۋە قوغلايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلار شەھەر مەركىزى ۋە بازارغا بېرىش ئۈچۈن خەنزۇلارنىڭ ھويلىسىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى ۋە ئۇلارغا خەنزۇلارنىڭ ئىتلىرى ھۇجۇم قىلاتتى. ئەلۋەتتە ھەر ئىككى ھويلىدىكى بالىلار ئۆز ئارا بىر ـ

بىرىگە تاش، چالما ـ كېسەك ئېتىشاتتى. بەزىدە يۈز ـ كۆزى قانغا بويىلاتتى. ھەر ئىككى تەرەپتە تەبىئىكى بالىلار كۆپ بولۇپ، قارشى تەرەپكە تاش ئاتاتتى.

ئىككى مىللەتنىڭ بالىلىرى ئايرىم ياشايتتى ۋە ئوخشىمايدىغان مەكتەپلەرگە باراتتى. بىر ئالاھىدە ئەھۋال شۇكى، زاۋۇت پارتكومىنىڭ ئۇيغۇر مۇئاۋىن سېكرېتارىنىڭ خەنزۇلارنىڭ ھويلىسى ئىچىدە ياشىشىغا رۇخسەت قىلىنغان بولۇپ، بەزىدە خەنزۇ زاۋۇت باشلىقى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مۇئاۋىنىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ئۇنى يوقلاپ قوياتتى. بىر قانچە يىلدىن كېيىن بۇنى ئەسلىگەن ئۇيغۇر بالىلاردىن بىرى «بۇ يەردىكى ئەھۋال شىمالىي ئىرلاندىيەدىكىدىن ناچار ئىدى. ئۆز ئارا ئالاقە يوق، ھەتتا ئورتاق تىلمۇ يوق ئىدى» دەيدۇ.(1)

1970 ـ يىللاردىكى ئۇ كۈنلەردە چالماچاقىدا خەنزۇ بالىلار يېڭىلىپ قالاتتى. ھازىر ئەھۋال ئۆزگەردى. شىنجاڭدا ياشاۋاتقان خەنزۇلار ئېھتىمال سانى ئۇيغۇرلاردىن جىقراق ۋە زاۋۇتلاردا ئىشلەۋاتقانلار سانىمۇ كۆپ بولۇپ كەتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇر يۇرتى قەشقەردىكى بىر توقۇمىچىلىق فابرىكىسىدا 12 مىڭ 800 نەپەر ئىشچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاران 800 ى ئۇيغۇر.

مارالبېشى پاختا زاۋۇتى تاقالدى. توغرىسى ئۇنى كېڭەيگەن شەھەر ئىچىگە كىرىپ كەتتى دېگەن تۈزۈك. زاۋۇتنىڭ تېمى ۋە قوغداش بۆلۈمى ئۆزۈلىدىكى دېرىكتور ئىشخانىسى، ئامبار ۋە ماشىنا چاقى ئىزلىرى قالغان چوڭ ئاسفالىت مەيدان قاتارلىقلار يەنىلا ساقلىنىپ تۇرماقتا. ئىلگىرىكى ئۇيغۇر بالىلارنىڭ ئاز بىر قىسمى ھازىر چوڭ بولغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۇ ھويلا ئىچىدە ياشىماقتا. بۇ ھويلىنىڭ كۆپ قىسمى ياغاچ مەيدانغا ئايلىنىپتۇ. بالىلار ئۇستىدىن تاش ئېتىشىپ ئوينايدىغان تام يەنىلا جايىدا تۇرۇپتۇ.

مارالبېشىدا ئۆزگىرىشلەر كۆپ. پاختا زاۋۇتىغا بارىدىغان يولنىڭ بېشى ئىچكىرى جۇڭگودىن كەلگەن جىنايەتچىلەرنى ئۇدۇل شىنجاڭدىكى ئەمگەك مەيدانلىرىغا ئېلىپ بارىدىغان يويىز بېكىتى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە. 2002 ـ يىلى مەن كۆرگەن چاغدا بۇ يەرلەردە قورۇلۇش ئېلىپ بېرىلماقتا ئىكەن. قارىماققا ئولتۇراق ئۆيلەر سېلىنىۋاتقاندەك قىلاتتى. پاختا زاۋۇتىدىن ۋەلسىپىت مىنىپلا بارغىلى بولىدىغان ئىلگىرىكى شەھەر مەركىزى ھازىر نامرات بىر جەت ياقىغا ئايلانغان بولۇپ، بۇ يەردە پەقەتلا ئۇيغۇرلار ياشىماقتا ئىدى. چوڭ يولغا تۇتاش تار كوچىلاردا چاڭ تۇزان ئۆرلەپ تۇراتتى. بۇ يەرلەردە قاتار كەتكەن ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر ئۆيلىرى بولۇپ، بۇلار لايدىن ۋە سېغىزدىن سېلىنغان ۋە بەزىلىرى خىشتىن قايتا سېلىنغان ئۆيلەر ئىدى. چوڭ مەسجىدنىڭ دالىنى ئىنتايىن كونىراپ كەتكەن ئىدى. كوچىنىڭ سىرتىدىكى بازار تەنزىكەشلەر، ئېشەك ھارۋىسى، مەيە ۋە تېزلىكتە قىستىلىپ ئۆتىۋاتقان مۇتىسىكىلىتلار بىلەن تولۇپ كەتكەن ئىدى. نامراتلىق ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىر دېھقان بوۋاي ئالدىغا چاپىنىنى سېلىپ ئولتۇرۇپ يېشىل پىياز (سۇڭپىياز) سېتىۋاتاتتى. ئۇزۇن پىچاق كۆتىرىۋالغان ئىككى ئايال بىر ـ بىرىگە قاراپ دىۋەيلەپ جېدەللىشىۋاتاتتى.

بازاردىن بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىنكى يول بىر ئۆستەڭگە تۇتىشاتتى. بۇ ئۆستەڭ ئىلگىرى قىرغاقلىرى ياپ يېشىل ئېگىز دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ئۆركەشلەپ ئاقىدىغان بىر دەريا ئىدى. پاختا زاۋۇتىنىڭ بالىلىرى يازدا تۇمۇز ئىسسىقتا مەكتەپتىن كەلگەندىن كېيىن بۇ يەردە سۇغا چۆمۈلەتتى. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىغان بىرقانچە بالا بۇ يەردە سۇغا چۆشۈپ ئۆلۈپ قالغان ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ

www.uyghurweb.net

ئۆستەڭدىن توخۇلارمۇ ئۆتەلەيدۇ. بۇ يەرگە تاشلانغان ئەسكى ـ تۈسكى ئەخلەت ـ چاۋا، سۇلياۋ خالتىلار ۋە پاسكىنا نەرسىلەر تۆپەيلى سۇ ئېقىنى توسۇلۇپ قالغان.

بۇ تەرەپلەردە خەنزۇلار كۆرۈنمەيتتى. پاختا زاۋۇتىدىكىگە ئوخشاش خەنزۇلار كەڭرى كوچىلىرىدا قەۋەت ـ قەۋەت بىنالار، ئىشخانىلار قەد كۆتۈرگەن يېڭى شەھەر رايونىغا كۆچۈپ كېتىشكەن قۇملۇقنىڭ ئەتراپىغا قەدەر ئۇزالغان كەڭرى كوچا يوللىرىغا پىيادىلىكلەر يولى بىلەن ماشىنا يولىنى ئايرىش ئۈچۈن توسمىلار ياسىلىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى شەھەر قۇرۇلۇشى پىلانى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. بۇ يەردە مۇئەززىننىڭ ئەزان ئاۋازى يوق. پەقەت پارتكومنىڭ كانايدا خۇشخەۋەر جاكارلاپ توۋلىغان ئۈنلۈك ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. 40 مىڭ كىشىلىك ئاھالىسى بار مارالبېشى ناھىيىسى ئوتتۇز يىل ئىچىدە 240 مىڭ كىشىلىك نوپۇسى بار بىر شەھەرگە ئايلاندى. شەھەر شەرقتىن كېلىۋاتقان كۆچمەنلەرگە قونالغۇ بولۇش ئۈچۈن ھەدەپ كېڭەيتىلمەكتە. ئەمما بۇ يەردىكى پىشقەدەم ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ كونسېرى قۇرۇپ كىچىكلەۋاتقان دەرياسىغا قاراپ ئەپسۇسلىنىش ئىچىدە باش چايقىماقتا. ئۇلار دەريا تەلتۆكۈس قۇرۇپ كېتىشتىن ۋە تەبىئەت ئۆزى توختا دەپ توۋلاشتىن ئىلگىرى شەھەر يەنە قانچىلىك كېڭىيەلەيدۇ دەپ سورىدى.

جۇڭگولۇقلار كەلگۈسى ھەققىدىكى خاس تەسەۋۋۇرلىرىنى شىنجاڭدا گەۋدىلەندۈرمەكتە. مارالبېشى بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ھەممىلا يەردە ئەزەلدىن ئۇيغۇرلار ياشاپ كەلگەن رايونلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېڭى شەھەرلەر بىنا قىلىنىپ، بۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار شەھەر سىرتىغا ھەيدەلدى. ئۇلار شەھەر ئەتراپىدا بىر ـ بىرىگە كاۋاپ ۋە ئۇششاق ـ چۈششەك نەرسىلەرنى سېتىپ جان باقىدۇ. شەھەرلەردىن سىقىپ چىقىرىلغان ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى يېزىلاردا ياشايدۇ. ئەمما بۇ خىل سىقىپ چىقىرىش ئۇزۇل ـ كېسىل ئەمەس. يەنى ئۇيغۇر كادىرلار ئائىلىسى خەنزۇ خىزمەتداشلىرى بىلەن بىرلىكتە بىنالاردا ئولتۇرىدۇ. ئۇيغۇرلار رايونىغا يەرلەشكەن ۋە ئەڭ جاپالىق ئىشلارنى قىلىدىغان بەزى نامرات خەنزۇ كۆچمەنلەرنى ئۇيغۇر خوشنىلىرى قوبۇل قىلغان.(2)

مارالبېشىنىڭ شەرقىگە ۋە تەڭرىتاغلىرىغا يېقىن يەرگە جايلاشقان كوچا بۇ جەھەتتە تىپىك بىر مىسالدۇر. ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى بۆك ـ باراقسان ئاق تېرەكلەر بىلەن قاپلانغان قىستا ـ قىستاڭ تار كوچىلىرى دەريا قىنىغا قەدەر تۇتاشقان كونا شەھەردە ياشايدۇ. ئۇزۇن قورغاقچىلىق پەسىللەردە دەريا قىنىدا مال ـ ۋاران سودىسى بولىدۇ. كۆۋرۈك يېنىدا مەسجىد بار. تەكشىسىز يول ئەتراپىدا رەتسىز تىزىلغان دۇكان ۋە تەنزىلەر ئېچىلىغلىق. چوڭ يول ئۈستىدىكى يولى ئاسفالىت كوچىلاردا زامانىۋى بىنالار ۋە مېھمانسارايلار قاتار تىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقا دەرۋازىسى ئۇدۇل خەنزۇلار تۇرىدىغان شەھەرگە ئېچىلىدۇ.

پامىر تاغلىرىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان قەدىمي مۇسۇلمان شەھىرى قەشقەر ھازىر كىچىك بىر پايتەختكە ئايلاندۇرۇلۇش قۇرۇلۇشى ئۈستىدە. مارالبېشىدىكىگە ئوخشاش، توپا تاملار ۋە چوڭ دۇقمۇشلار يۇقىلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا كونا شەھەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئاسفالىت يوللار ياسالغان. خەنزۇلار قەشقەرنىڭ مۇھىم مەركىزىنى خەلق مەيدانى، يەنى بېيجىڭدىكى تيەنئەنمېن مەيدانىنىڭ كىچىكلىتىلگەن كۆرۈنۈشى شەكلىدە پائالىيەت مەيدانى قىلىش ئۈچۈن تىرىشماقتا. قەشقەردىكى خەلق مەيدانىدا رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ يوغان ھەيكىلى قاراپ تۇرىدۇ. ساياھەت قوللانمىلىرىدا بۇ مەيدان تاكى «رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى نوقتىسى» قىلىپ بېكىتىلگەندىن باشلاپ، قەشقەردىكى بىرىنچى

www.uyghurweb.net

دەرىجىلىك ساياھەت قىلىنىدىغان يەر دەپ يېزىلغان. بۇ مەيدان جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە تاش كۆۋرۈكلەر، ئەژدىھالار ۋە يەرلىك چاخچاقچىلار «مۇشۇكلەر» دەپ ئاتايدىغان جۇڭگوچە شىر ھەيكەللىرى ۋە يان تەرەپكە ئېسىلغان قىزىل يوغان پانۇسلار بىلەن زىننەتلەنگەن. مەيداننىڭ شەرقىدە خەلق كۆچىسىدىن پەسكە قارىغان يەردىكى سۇنئى كۆلدە مۇنار ۋە ئارال شەكلى بار، ئۇنىڭ ئۈستىدە يوغان بىر چاقپەلەك بار ئىدى. ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپى بولسا باراقسان تېرەكلەر بىلەن قاپلانغان سالقىن بىر باغچا بولۇپ، كىشىلەر دەم ئېلىش كۈنلىرى بۇ يەردە سەيلى قىلىشاتتى. توپ - توپ ئۇيغۇر كىشىلەر ناخشا ئېيتىشاتتى، پىۋا ئىچىپ مەست بولاتتى ۋە ئۇرۇشاتتى.
سىز شەھەر سودا رايونىنىڭ لايىھىلىنىشىگە قاراپ، قەشقەر ئاھالىسىنىڭ تۆتتىن بىردىن ئازراقىنىڭ خەنزۇ ئىكەنلىكىنى خىيالىڭىزغىمۇ كەلتۈرمەيسىز. بۇ شەھەر خۇددى خەنزۇلارنىڭكىدەكلا لايىھىلەنگەن. يەنە تېخى كۆچىسىنىڭ غەربى ئۇچىدا مەخسۇس ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان خەنزۇلار ئۇچۇن ئۇلارغا خاس دۇكان، بازار ۋە ئاشخانىلار بار. بۇ قەدىمىي شەھەر قورشىۋېلىنغان بولسىمۇ ئەمما تەسلىم بولمىغان. ئۇنىڭ پارقىراق زامانىۋى قىپىي ئاستىدا چاڭ - تۇزان باسقان ئۇيغۇر شەھىرى يەنىلا نەپەس ئېلىپ تۇرماقتا. سېغىز خىشنىڭ ئورنىغا سىمۇنت خىش ئالماشتى. نۇرغۇنلىغان تۇڭلۇكلۇك ئايۋانلار يوقالدى. كوچىلارغا زەگەرچىلىك دۇكىنى، ياغاچچىلىق دۇكىنى، ساتىراشخانا، ناۋايخانا، ئاشخانا ۋە چايخانا قاتارلىقلار تىزىلىپ كەتتى. شەھەرنىڭ ھەقىقى مەركىزى بولسا پانۇس ئېسىلغان مەيدان ئەمەس، بەلكى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ سىرتىدىكى چوڭ مەيدان بولۇپ، كىشىلەر بۇ يەرگە يىغىلىپ ئاياغ ۋە كىيىم - كېچەك ئېلىپ - ساتاتتى. چاي ئىچىشەتتى، پاراڭلىشاتتى ۋە ياغاچ بوتكىلارنىڭ ئالدىدا توپلىشىپ تېلېۋىزور كۆرەتتى.
ئۆلكىنىڭ شەرقىدىكى تۇرپان شەھىرىدىمۇ كېچىلىرى نېئون لامپىلىرى پارلاپ، رۇژېستۇۋۇ ئارچىسى ئۈستىدىكى زىننەت چىراقلىرى نۇر چېچىپ تۇرىدىغان بىر يېڭى جۇڭگو شەھىرى بار. شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئوتتۇرىغا چىققان بۇ خىل ئۇسلۇپتىكى يېڭى بىنالار، زاغرا تىلدا «تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال زامانىۋىلاشقانلار» دەپ تەسۋىرلەنگەن. كۆك رەڭلىك ئەينەك ۋە ئاپپاق چىنە خىشلار مودا بولغان. بەزىلەر بۇنى چىرايلىق دەيدۇ، بەزىلەر سەت دەيدۇ. گەرچە ئىسلامى ئۇسلۇپتا لايىھەلەنگەن بىنالار ئاندا - ساندا كۆزگە چېلىقىپ تۇرسىمۇ، ئەمما كۆپىنچىسى ھەقىقەتەن ئامېرىكىدىكى بىنالارغا ئوخشايدۇ. بەلكىم بېيجىڭ شىنجاڭنى يېڭى كالىفورنىيەگە ئوخشىتىشنى خالىسا كېرەك، يەنى تۇرپاننى كىچىك لاس ۋېگاس، قەشقەرنى دەنۋېر، ئۈرۈمچىنى بولسا لوس ئانجىلىس كەبى دېگەندەك.
بىر چاغلاردا ناھايىتى ئاسانلا كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىغان پايتەخت شەھەر ئۈرۈمچى 1930 - يىللاردا «كوچىلىرىدا تۆگىلەر سۇغا غەرق بولىدىغان قۇملۇقتىكى شەھەر» دېگەن ئىسىم بىلەن نامى چىققان.(3) 1980 - يىللاردا ئۇ يەنىلا بىر كىچىك شەھەر ئىدى. بۈگۈن 1930 - يىللاردىكى ئامىۋى بىنالار ھەممىسى چېقىپ تاشلاندى. ئۈرۈمچى ئاسىيادىكى ئاۋات شەھەرلەردىن بىرىگە ئايلاندى. ئاسمانغا تاقاشقان ئېگىز بىنالار بىر - بىردىن ھەيۋەتلىك، پىرامىدا ۋە مۇنارلار قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇرىدۇ. تەڭرىتاغ سودا سارىيىنىڭ ئارقىسىدىكى يېڭى ھۆكۈمەت سارىيى ئاق مەرمەردە بىزەلگەن بىر يېڭى كلاسسىك ئوردىدۇر. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تامدىن 1933 - يىلى قورقۇنچاق دوبەن جىن شۇرېن سەكرەپ قاچقان ئىدى. بۇ يەردىمۇ شىنجاڭنىڭ باشقا شەھەرلىرىدىكىگە ئوخشاش زامانىۋىلىشىش يۇقىرى پەللىگە چىقماقتا. بەش يولتۇزلۇق مېھمانخانىدا ئولتۇرۇپ ساپ قەھۋە ئىچەلەيسىز. گېرمانىيەدە

تىكىلگەن كاستيومىلارنى ئالالايسىز. ئىنتېرنېت تورخانىلىرىغا كىرەلەيسىز ۋە شەخسلەر ئاچقان ئۆۋۈلاش ئۆيلىرىدە پۇتلىرىڭىزنى ئۇۋۇلىتىپ راھەتلىنەلەيسىز. ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇرلار ئاساسلىق جەنۇبى ئازاتلىق يولىدىكى بىر قانچە كوچىغا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ يەردە مەسجىدلەر، بازارلار ۋە دۇكانلار بار. ئۈرۈمچىگە نىسبەتەن ئۇيغۇرلار ئاز سانلىق (بىر مىليون 250 مىڭ ئاھالىنىڭ 13 پىرسەنتى ئۇيغۇر)، مانجۇلار (چىڭ سۇلالىسى) زامانىدا بىنا قىلىنغان ۋە دىخۇ دەپ ئاتالغان ئۈرۈمچى ھازىر جۇڭگو مۇستەملىكىچىلىرىنى ئۆزىگە ماگنىتتەك تارتماقتا.
شىنجاڭدا خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئى ئايرىملىق ھەيران قالارلىق بىر ئىش ئەمەس. بىز مانجۇلارنىڭ قانداق قىلىش ئارقىلىق ئىشغال ئاستىدىكى خەلقلەرنى باشقۇرغانلىقىنى، جۇڭگولۇق كوچمەنلەرنىڭ بۇ يېڭى زېمىندا ئولتۇراقلىشىشىنى مەنئى قىلغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. 1865 ـ يىلى ئوچتۇرپاندا پارتلىغان «جىگدە قوزغىلىڭى» دىن كېيىن، جۇڭگولۇق تىجارەتچىلەر يەرلىك سودىگەرلەردىن ئايرىم ياشاشقا بۇيرۇلغان، يەرلىكلەرنىڭ ھېسسىياتىغا ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىن، چېرىكلەرنىڭ تۇركلەر ئولتۇراقلاشقان رايونغا كىرىشى مەنئى قىلىنغان. بۈگۈنكى جەمئىيەتتىكى ئايرىمچىلىق شۇ تارىختىن قېپقالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ھېسسىياتىغا ھۆرمەت قىلىش دېگەن سۆز ئونتۇلۇپ كەتتى.
ھالبۇكى، تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى كىچىكرەك بوستانلىق شەھەرلەردە خەنزۇلارنىڭ ئوبرازى خۇنۇك. كومپارتىيە ئەمەلدارلىرى تويوتا ماركىلىق ماشىنىلارنى ھەيدەپ ئېشەك ھارۋىسىدا ماڭغانلارغا يۇقىرى ئاۋازدا سىگنال بېرىپ قويۇپ ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئۇچقاندەك ئۆتۈشۈپ كېتىدۇ. جۇڭگودىكى بۇ ھوقۇقدار كادىرلار ھەشەمەتلىك مېھمانسارايلاردا توگىمەس يىغىنلارنى ئېچىپ زامانىۋىلاشتۇرۇش ھەققىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بارىدۇ. بۇ زامانىۋىلاشتۇرۇش نەتىجىدە شەھەردىكى سېغىز خىشلارنى ئاخىرى سمونت خىشلارغا ئايلاندۇردى.
نەچچە ئون مېتىر يىراقلىقتا ھايات ئەسىرلەردىن بېرى ئۆزگەرمەي داۋام قىلىۋاتاتتى. يول تويىلاڭ ئىدى. ئۆستەڭنىڭ ئۇستىدە بىر زاكو چوقچىيىپ تۇراتتى. كىۋەز، بۇغداي ۋە قوناق ئېتىزلىرىنىڭ ئارىسىغا قۇم بورانغا قارشى تۇرسۇن دەپ ئاق تېرەكلەر قېلىن ھالدا رەتلىك تىكىلگەن ئىدى. تويىلاڭ يولنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدە لاي ۋە سېغىزدا سېلىنغان پاكار ئۆيلەر ياكى ئورمان ۋە ئاكاتسىيە دەرىخى تۇراتتى. ھەر ئۆينىڭ ئوتتۇرخانىسى ۋە ئېشەك، توخۇ، ئۆچكە، قويلارنى سولايدىغان ئېغىللىرى بار ئىدى.
قۇملۇققا قاراپ ئىلگىرىلەپ، شىمالىي يۆنىلىشكە ئاقىدىغان دەريانىڭ بىر تارماق ئېقىنىغا ئەگىشىپ ئۇ قۇملۇققا سىڭىپ غايىب بولىدىغان يەرگە كەلگەندە بىر قانچە خەنزۇنى كۆرەلەيسىز. ئۇلار بەلكىم ئارخېئولوگلار ياكى نېفىت چارلىغۇچىلار بولىشى مۇمكىن، كېرىيە دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدا مەن بىر ئولتۇراق يەرنى زىيارەت قىلغىنىمدا، ئۇنىڭغا غەلىتە ھالدا «جۇڭگولۇقلار بۇ يەرگە كەلگەن» دەپ نام قويۇلغانلىقىنى كۆردۈم. تېرەك شاخلىرىدا سېلىنغان بىر قانچە كەپە ئىككى ئاكا ـ ئوكا ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ، تۆت كەپە ئىچىدىكى ئەڭ چوڭىدا گۈلخان يېقىپ تاماق پۇشۇرۇلىدىكەن. كەپە ئىچىدە پاختا كۆرپە، كىگىز ۋە پاكىستاننىڭ زاۋۇتلىرىدا ئىشلەنگەندەك كۆرۈنىدىغان باشقا جابدۇقلار بار ئىكەن. بۇ كەپىلەر بىپايان قۇملۇقتىكى باشقا تۇرالغۇلارغا ئوخشاش ئىككى مىڭ يىلدىن بۇيان ھېچ ئۆزگەرمىگەندەك كۆرۈنەتتى. بۇلار ھەممىسى ئوخشاش تېرەك

www.uyghurweb.net

ياغىچىدىن ئوخشاش شەكىلدە قۇراشتۇرۇلغان بولۇپ، تەكلىماكانغا كۆمۈلۈپ كەتكەن خارابە شەھەرلەردىكى بۇددىستلارنىڭ تۇرالغۇسىغا ئوخشايتتى.

ئۆرۈپ ـ ئادەتلەرمۇ ئۆزگەرمەي ساقلىنىپ قالغان. دەريادىن تەخمىنەن 100 ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتا بىر مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. ئەڭ ئىسىل كىيىملىرىنى كىيىشىپ بېشىدىكى ئاق رومىلى ئۈستىگە پىيالە چوڭلۇقىدا دوپپا تاقىغان بىر توپ ئايال بىر كەپىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا توپلىشىپ تۇراتتى. چىتلاق سىرتىدىكى ئەرلەر ھەممىسى بېشىغا قۇڭۇررەڭ تەلپەك كىيگەن بولۇپ، ئۆرە تۇرۇپ پاراڭلاشقاچ قارىشىپ تۇراتتى، قارىماققا ئۇلار بىر نەرسىگە ساقلاۋاتقاندەك قىلاتتى. بىر قانچە مىنۇتتىن كېيىن ئىشىك ئالدىدىكى ئاياللار ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ يول بوشاتتى. گىلەم ئۈستىدە كۆتۈرۈلگەن ئېغىر بىرنەرسە كۆرۈندى. كىشىلەر توپىنىڭ بىر چېتىدە تۇرۇپ كۆرۈشكە نىسىپ بولدىكى، ئۇلار كۆتۈرگەن گىلەم ئۈستىدە بىر ياش ئايال خۇددى بىر بۇۋاق بالىدەك تۇگۇلۈپ ئولتۇراتتى. قارىغاندا ئۇنىڭ بىر يېرى ئاغرىۋاتقاندەك ۋە ماغدۇرسىزلانغاندەك قىلاتتى. بۇ قىز بىر پىكاپقا چىقىرىلىپ دەريا بويىدىكى تەخمىنەن يىراقراق بىر مەھەللىگە ئېلىپ كېتىلدى. مەن ياندا قاراپ تۇرغانلاردىن نېمە ئىش بولغانلىقىنى سورىغان بولسامۇ، ئۇلارنىڭ گېپىنى ئۇقالمىدىم. ئۇرۇنۇشۇم بىكارغا كەتتى. مەن ئۇ ئايال توي مۇراسىمىدىكى كېلىن بولسا كېرەك دەپ پەرەز قىلدىم.

كېرىيە دەرياسى قۇمغا سىڭىپ غايىپ بولىدىغان يەردە جەنۇبى يولدىن 120 ئىنگلىز مىلى ئۇزاقتا يەنى تەكلىماكاننىڭ يۈرىكىدە يەر شارىدىكى ئەڭ يىراق يېزىلاردىن بىرى توڭگۇز باستى يېزىسى بار. يېزىدىكى ئەللىك ئائىلە ئۇلارنى قوم بوراندىن مۇداپىئە قىلىدىغان بىر توسما كەينىدىكى چاتقاللىقتا ياشايدۇ. گەرچە بۇ كېرىيەلىكلەر مەدەنىيەتتىن يىراق قالغان بولسىمۇ، ئەمما باشقىلاردەك ئۆيلىرىنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرغان. ئۇلارنىڭ تېرەك ياغىچىدا سالغان ئۆيلىرى مەزمۇت بولۇپ، ئۈستى تەرەپ ۋاسا (كىچىك بالداقلار) بىلەن چىرايلىق بېزەلگەن. دەريادا سۇ يوق چاغدا، يېزىدىكىلەر يالغۇز بىر قۇدۇققا تايىنىپ جان ساقلايدۇ. 10 ئىنگلىز چىسى چوڭقۇرلۇقتىكى بۇ قۇدۇقنى ساقلاشقا يېزىنىڭ ساقچىسى مەسئۇل. بۇ ساقچى يەنە بۇۋاقلار ئۈچۈن سۈت پاراشوكى، كونا رادىئو ۋە كونا تەلپەكلەرنى ئۆيىنىڭ كەينىدىكى سايىۋەندە ساتاتتى. ئۇنىڭ ئىككىنچى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش كىنىشكىسى ھېساپلانغان نەرسە — كرېملىن (كىرېمىل) نىڭ ئىزناسى بار خاتىرە بۇيۇمى ياتاق ئۆيىدىكى تامغا قاداپ قويۇلغان ئىدى. توڭگۇز باستى يېزىسىدىكى ئاساسلىق كەسىپ تۆگىچىلىك ئىدى. يېزىدىكى تۆگىچىلەر بەزىدە يېزىنىڭ شىمالىدىكى بىر يېرىم كۈنلۈك يىراقلىقتىكى قارا دۆڭ شەھەر خارابىسىنى تەكشۈرۈشكە كەلگەن ئارخېئولوگ ئەترەتلىرىگە ۋە قۇملۇقتا سەپەر قىلىدىغان ساياھەتچىلەرگە يول باشلايتتى.

توڭگۇز باستى كىچىك ۋە يىراق بولغاچقا، جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتمىغان. ئۇنىڭغا قارىغاندا ياۋا توڭگۇز بىر ئاز تەلەيسىز. 1974 ـ يىلى نەشىر قىلىنغان «جۇڭگو سۇلالىلەر خەرىتىسى»دە ئەندىر بىلەن نىيا ئوتتۇرىسىدىكى جەنۇبى قۇملۇق يولىدا پەقەت ياۋا توڭگۇز يېزىسى دېگەن ئىسىملا بار. ئەمما 1995 ـ يىلى زىيارەتكە كەلگىنىمدە ئۇ، بۇ يەردە ئەمەس، بەلكى ياۋا توڭگۇز دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدىن شىمالغا قاراپ 50 ئىنگلىزمىلى ئۇزاقتا بىر كۆمۈشرەڭ تۇزلۇق كۆل يېنىدىكى ئېزىتقۇ قوملۇق دېلتىسىدا ئىكەن.

www.uyghurweb.net

بۇنىڭ سىرىنى سىۋىن ھېدىن ئېلىپ كەلگەن ئاسارە ئەتىقىلەر كۆرگەزمە قىلىنغان ستوكھولىم ئىرقشۇناسلىق (ئېتنوگرافىك) مۇزېيىنىڭ باشلىقى ماڭا چۈشەندۈرۈپ بەردى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئەڭ قىزغىن يىللىرىدا ھۆكۈمەت ئادەملىرى بۇ يېزىدىكىلەرنى يوقلاپ كەلگەن ۋە ئۇلارنى «كومپارتىيە ئازاتلىقىنىڭ پايدىسىدىن مەھرۇم قالغانلار ئىكەن» دەپ قاراپ، ئۇلارنى جەمئىيەتكە ئارىلاشتۇرۇش ئۈچۈن بار ـ يوق مال ـ مۈلكىنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ، يولنى بويلاپ كۆچۈشكە بويرىغان. تۆگە بىلەن ئىككى كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن ئۇلار دەريانىڭ ئاخىرقى ئۈچچىدىكى ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ قالغان. بۇ يەردە ئۇلارنىڭ ھاياتىنى قامدايدىغان ئۆزىنىڭ ئاشلىقى، پاختىسى، مېۋە ـ چېۋە، سەي ـ كۆكتاتلىرى ۋە قورغاق پەسىللەردە كارغا كېلىدىغان سۇ ئامبىرى قاتارلىق نەرسىلىرى قالغان ئىدى. لازىملىق ھەر قانداق نەرسىنى ئەڭ يېقىندىكى دۇكاندىن ماشىنىدا بىر ھەپتە يۈرۈپ ئەكەلگىلى بولاتتى. ئېھتىمال ھۆكۈمەتنىڭ ئوبرازىنى قوغداش ئۈچۈن بولسا كېرەك، 1993 ـ يىلى يېزىدىكىلەرگە ئىدىيە جەھەتتە غەمخورلۇق قىلىش ئۈچۈن بىر كومپارتىيە سىكرېتارى تەيىنلەنگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن مەن زىيارەتكە كەلگەندە دۇنيانىڭ رەپتارىنى بىلىدىغان بۇ سىكرېتارنى كۆردۈم. ئىلگىرى بۇغالتىرلىق قىلغان بۇ كىشى چىرايلىق كۆك كۆڭلەك كىيگەن، قولىغا ئىسىل سائەت تاقىغان ئىدى. سىكرېتار كەلگەندە يېزىدىكى پىشقەدەملەردىن بىرى ئىنتايىن ھەيران بولۇپ: «پارتىيە كېلىشتىن ئىلگىرى بىز ئازات، ئەركىن ئىدۇق» دېگەن. بۇ گەپنى قىلغان بوۋاينىڭ بوينىدا يوغان پۇقاق بار ئىكەن. توغرا، ئەلۋەتتە ئازات ئىدى. بەزەن يېقىندىكى ئەمگەك مەيدانلىرىدىن قېچىپ كەلگەن جىنايەتچىلەر ياۋا توڭگۇزغا كېلىپ پاناھلىق تىلىگەن ئەھۋاللارمۇ بولغان، قەشقەردىن قېچىپ كەلگەن بىر پومېشچىك ئوغلى خەنزۇ يىگىت يېزىدا بىر قانچە يىل يوشۇرۇنغاندىن كېيىن يېزىدىكىلەر ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ، پۇل يىغىپ، ئۇنى گۇۋاڭشى ئۆلكىسىگە يولغا سېلىپ قويغان.

يېزىدىكىلەر تەرەققىياتقا قارشى ئەمەس، ئەمما مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەن چاغدا ئۇلارنىڭ تەرەققىيات ھەققىدىكى ئەقەللىي چۈشەنچىسىنى يېزىدىن 12 ئىنگلىز مىلى يىراقلىقتا قۇم بارخانلىرىنى كېسىپ ئۆتىدىغان يېڭى تاشيولغا ئۇلاپ، يېزىدىن بىر يول ياساشقا ھۆكۈمەتنى ماقۇل كەلتۈرۈش ئىكەن.

يېزىدىكى دوختۇر بېشىغا «World Cup» ماركىلىق بىر شىلەپە كىيگەن بولۇپ، ئۇنى ئەندىرنىڭ بازىرىدىن ئاپتۇ، ئۇ دوختۇرلۇقنى ئۆزلىكىدىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئېيتتى. يېزا باشلىقىنىڭ ئوغلى ئۇرۇمچىدە ئىكەن. يېزىدا ئىككى ئىمام بولۇپ، قارىماققا زۆرۈرىيەتتىن بىر ئاز ئارتۇقتەك كۆرۈنەتتى. بۇ ئىككى ئىمام ئىماملىق قىلىدىغان كىچىك مەسجىد 1989 ـ يىلى سۇ ئامبىرىنىڭ يېنىغا سېلىنغان، ئىچىدە بىر قانچە پارچە كونىراپ كەتكەن گىلەم ۋە مەككىنىڭ ھەيۋەتلىك رەسىمى بار ئىكەن. گەرچە بۇ ئىككى ئىمام تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما جامائەتتى ئارىسىدىكى ئەخلاقىي بىخەستىلىكلەرگە ئانچە بەك تەسىر كۆرسىتەلمىگەندەك كۆرۈنەتتى. نىكاھتىن ئاجرىشىش ئاسان. ئەمما توي قىلىشتا دىنىنىڭ ئەمرلىرىگە ئانچە بەك رىئايە قىلىنمىغان. بۇ يەردە ئاياللارنىڭ سانى ئەرلەردىن ئاز ئىكەن. بىر ـ بىرىگە قانداش كېلىدىغان نۇرغۇن باللار بار ئىكەن.

توپتىن ئايرىلغان ياۋا توڭگۇز يېزىسى شۈبھىسىزكى بىر كۈنى قۇملۇقتىكى باشقا خارابە شەھەرلەرگە قوشۇلۇپ غايىپ بولىدۇ. بۇ يېزىدىكىلەر چوڭ يولدىكى ھاياتنىڭ قىزىقتۇرۇشىنى، زامانىۋىلىشىشنى رەت قىلغان ۋە نوپۇسى كۆپەيگەن تەقدىردىمۇ، جەنۇبى بوستانلىقلاردا قۇرغاقچىلىق مۇقەررەر ھالدا ئېغىرلىشىدۇ. دەريا سۈيى قۇملۇققا يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇنلا كۆپ قىسمى شلانكىدا سۈمۈرۈۋېلىنىدۇ.

www.uyghurweb.net

ياكى ئۆتمۈشتە نۇرغۇن قېتىم يۈز بەرگەندەك ئېقىن يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يېزا ئېگىزلىكتە سۇسىز قۇرغاق قاقاس ھالەتتە ئىلگىرى بىر زامانلار بۇ يەردە مېۋىلىك باغلار ۋە گۈللەپ ياشنىغان بىر ھايات بولغانلىقىغا دائىر بىر ئىزنا قالدۇرۇپ قويۇپ قۇملۇق ئاستىغا چۆكىدۇ.

گەرچە شىنجاڭدا قەدىمدىن تارتىپ قۇملۇقتا ياشىغانلار تەلەيسىز بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى ۋە ياشاش ئۇسۇلى ئەسلى شەكلىدە ساقلىنىپ قالغان. ئەلۋەتتە بۇ كۈنىمىزدىكى ھەيران قالارلىق پاكىت. ھەتتا چوڭ شەھەرلەردىكى خەنزۇلاشقان رايونلاردا ھەر قانداق نەرسە تېپىلىسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچىدە ئىكەنلىكىگە بىر ساياھەتچىنىڭ ئىشىنىشى ھەقىقەتەن تەس.

ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار پاراللېل دۇنيادا ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئەتراپىدىكى بۇ مەنزىرە رەسىمدىكىگە ئوخشاشلا ئۆز ئارا قارىمۇ قارشى. رەسىمدە بىر تەرەپتە قۇرام تاش ۋە قار - مۇزلاردىن شەكىللەنگەن يوغان قەلئەلەر بار، يەنە بىر تەرەپتە تۇمۇز ئىسسىقتىكى قاقاس قۇملۇق بار.

خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئۇيغۇرلارنىڭ ياشاش ئۇسۇلى بىر مەسىلىدۇر. بىر تەرەپتىن ئۇلار ئۇيغۇرلارنى ئىپتىدائى، خۇراپىي، مۇتئەسسىپ، ئىشەنچسىز ۋە خەتەرلىك دەپ ئۆگەنگەن، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئاجايىپ قىزىقارلىق ۋە جەلپكار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان. بۇ ئىككى خۇسۇسىيەت چەتئەللىك ساياھەتچىلەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ خامان تۆگىگەندە ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناشنى، ئۆزىنىڭ غەلىتە سازلىرىنى چېلىشنى ياخشى كۆرىدىغان بىر خۇشخۇي يەرلىك خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن لايىھىلەنگەن بىر ئاتكىرىتكا ئەلبۇمىدا ئەكس ئەتكەن. «ھارۋىدىكى خۇشال ناخشىلار» ناملىق بىر رەسىمنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىدە: «قەدىمكى زاماندا غەربىي رايوندا بىر پادىشاھ بار ئىدى. ئۇنىڭ ماكانى ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭ قۇملۇقىغا يېقىن بىر يېزا يولىدا. قەدىمىي ئۇسلۇپتىكى ھارۋا ۋە خۇشچاخچاق ئۇيغۇرلاردىن ھۇزۇر ئالغايسىز» دەپ يېزىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ ساز چېلىش، ناخشا ئېيتىش ۋە ئۇسسۇل ئويناشتىن باشقىنى ياخشى كۆرمەيدىغانلىقى ھەقىقەتەن راست، ئەمما خەنزۇلارنىڭ بۇ خۇسۇسىيەتنى ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلەشنى مۇۋاپىق كۆرگەنلىكىمۇ بىر ئەمەلىيەت.

ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئازاتلىقتىن كېيىن يېتىشكەن ماتېرىيالىست خەنزۇلارنىڭ مەنىۋىيىتى يوق مەدەنىيىتىدىن ئۈستۈن ھېسابلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ خاس ئۆرپ - ئادىتىگە نىسبەتەن سەزگۈر كېلىدۇ. بۇنىڭغا ئۆز خەلقىگە بولغان ھېسسىياتى ئارىلاشقان.

مەسىلەن: ئەنگلىيەلىك بىر ئۆمەككە ھەمراھ بولۇپ، شىنجاڭغا بارغان بىر ئۇيغۇر ئاكادېمىك جۇڭگو چوڭ قۇرۇلتىيىدىن ئۆتۈپ ئۆزىنىڭ يۇرتىغا قەدەم باسقىنىدا، ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرىدە تەجرىبىسىزلىك ئالامىتى كۆرۈلگەن. ئۇ كېيىن ئۆزى ھەققىدە ئېيتىلغان ماختاشلارنى ئاڭلىغان. يەنى ئۇ ئۆمەكتىكىلەرنى يېمەكلىكتىن زەھەرلەنسۇن دەپ تازىلىقى ناچار ئۇيغۇر ئاشخانىسىغا باشلاپ بارغان. ئۇ نېمىنى ئىسپاتلىماقچى؟ يەنى ئۆزىنىڭ غەربلىكلەرگە ھېسداشلىق قىلمايدىغانلىقىنى، ھەتتا ئۆز مىللىتىگىمۇ كۆيۈنمەيدىغانلىقىنى، بەلكى ۋەتىنى جۇڭگوغا سادىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى.(4) دېگەندەك.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇيغۇر ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنىڭ خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇپ، خەنزۇ بالىلار بىلەن ئويناپ، خەنزۇ مىجەز بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ.

خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر - بىرىگە كۈچلۈك ئۆچمەنلىك قارىشى بار. ئۇلارغا نىسبەتەن بۇمۇ ھەمىشە ئاسان ئەمەس. پەقەت يالغۇز قالغان چاغلىرىدا بىر - بىرىگە دېيىشىدۇ. غەربلىك بىر ئىرقشۇناس

ئاڭلىغان بىر ھېكايە بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ. ياقا يۇرتتىن كەلگەن بىر ئۇيغۇر ئايال باشقا بىر شەھەرگە بېرىپ توي قىپتۇ. ھەممە ئادەم ئۇنى ساپ ئۇيغۇر دەپ بىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئېرى قېينانا ۋە قېيناتىسىنى كۆرۈپ باقمىغان ئىكەن. چۈنكى ئايالى ئۇنىڭغا ئانىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى، دادىسىنىڭ تۈرمىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىكەن. بىر كۈنى ئېرى ئۆيگە كېلىپ قارىسا بىر ناتونۇش كىشى ئۆيدە ئولتۇرۇپ لەغمەن يەۋاتقۇدەك، بۇ مېنىڭ قېيناتام بولسا كېرەك دەپ ئويلاپتۇ ئەر. ئەمما سىنچىلاپ قارىسا قېيناتىسى ئۈستەلدە ئولتۇرۇپ، قولىدىكى چوكىدا لەغمەننى بىر قاچىدىن، گۆش ۋە كۆكتاتتا ھازىرلانغان قورۇمىنى باشقا بىر قاچىدىن ئېلىپ يەۋاتقۇدەك. بۇنىڭغا قاراپلا ئۇ بۇ كىشى ئۇيغۇر ئەمەس، خەنزۇ ئىكەن دەپ ئويلاپتۇ. بۇ ئەر ـ خوتۇن كېيىن ئاجرىشىپ كېتىپتۇ.(6)

شىنجاڭدا يېمەكلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلىنىدۇ. خەنزۇلار ئۇيغۇر تاماقلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشخانىلىرىدىن تاماق يەيدۇ. ئەمما ئۇيغۇرلاردىن خەنزۇ ئاشخانىلاردا تاماق يەيدىغانلار يوق دېيەرلىك. ئەلۋەتتە بۇ خەنزۇلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى ھېسابلانغان چوشقا گۆشىنىڭ مۇسۇلمانلارغا ھارام قىلىنغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىت تۈپەيلىدىندۇر. بەزىلەر ھەتتا خەنزۇنىڭ قولى تەككەن ھەر قانداق نەرسىنى يېيىشنى رەت قىلىدۇ. شەھەرلىك ئۇيغۇرلار خۇيزۇ ئاشخانىلىرىدا تاماق يېيىشنى بەك خالىمىسىمۇ رەت قىلمايدۇ. لېكىن نۇرغۇن ئۇيغۇرلار خەنزۇ ئاشخانىلىرىغا كىرىشنى، ھەتتا بىر پىيالە چاي ئىچىشنىمۇ قەتئىي رەت قىلىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق قىلغانلىق مەلۇم جەھەتتە خەنزۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلغانلىق بولارمىش، ھەممە يەردە ۋە ھەر ياشتا، يېمەك مېھماندوستلۇقنىڭ بەلگىسى، ئۇيغۇرلار بۇ قائىدىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان بىر خەق. قانداق ۋاقىتتا ئۆيىگە بېرىشىڭىزدىن قەتئىينەزەر، ھەر قانداق ئۇيغۇر سىزگە داستىخان سالىدۇ. ھەتتا بىر قىسقا ئېكىسكۇرسىيەمۇ جەزمەن بىر ئاشخانىدا ئاخىرلىشىدۇ. شۇڭا بىر ئۇيغۇر خەنزۇ ئاشخانىغا كىرىپ، خەنزۇ «ساھىپخان» نىڭ مېھماندوسلۇقىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۆزىنى ئۆز يۇرتىدا مېھماندەك ھېس قىلىپ قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلار خەنزۇلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، كەتكىلى ئۇنىماي، ئۇزۇن تۇرىۋالغان خۇشياقماس مېھمان دەپ قارايدۇ.

ئوخشاش مەنتىقتە، خەنزۇ كوتكۆچىلەرنىڭ ئۇيغۇر تاماقخانىلىرىدا ئىشلەۋاتقانلىقىنى، ئەمما زىيان ئەمەسلىكىنى كۆرەلەيسىز. ئۇلار ھەتتا ئۇيغۇرچە كىيىملەرنى كىيىۋالغان، بېيجىڭدىكى «ئۇيغۇر كوچىسى»دا ئۇيغۇرغا ئوخشاش كۆرۈنىدۇ دەپ، بېيجىڭدا ئىنگلىز مەيخانىلىرىدىن «ياۋايى غەرب سالۇنى» (Wild West Saloon) مەيخانىسى دىگەندەك يەرلەردە ساياھەتچىلەرنى كۈلدۈرىدۇ.( )

تائاملار تىزىمىمۇ خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ئارىلىشىپ كەتكەن ئىدى. گەرچە ئۇيغۇرلار جۇڭگونىڭ يېشىل چېيىغا قارىغاندا ھىندىستاننىڭ قارا چېيىنى بەكرەك ياخشى كۆرسىمۇ، ھەر ئىككى مىللەت چاي ئىچەتتى. ئىككىلىسىگە نىسبەتەن لەغمەن (بەلكىم خەنزۇلار ئىجاد قىلغان بولىشى مۇمكىن) ئاساسلىق يېمەك ئىدى ۋە چوكا بىلەن يەيتتى. پەرقى شۇكى، ئۇيغۇرلار لەغمەننى ھەمىشە شۇ ۋاقىتتا ئېتىپ بېرەتتى. خەنزۇلارنىڭ لەغمىنى بولسا سۇلياۋ خالتا ئىچىدىن چىقاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ لەغمىنىدە قوي گۆشى بىلەن ئاچچىق ـ چۇچۇك كۆكتاتتا ھازىرلانغان قورۇما ئىستېمال قىلىنىدۇ. قانچە ياغلىق بولسان شۇنچە ياخشى. ئۇيغۇر ۋىلايەتلىرىدىكى ھەممە كوچىدا قوي گۆشى زىخ كاۋىپى ۋە پولۇ سېتىلىدۇ. تىپىك ئوتتۇرا ئاسىيا تامىقى ھېسابلانغان پولۇ گۈرۈچ، سەۋزە، گۆش قاتارلىق خورۇچلار بىلەن پۇشۇرۇلىدۇ. دۇكانلار بار ھەر كوچىدا تونۇرغا ئوتۇن قالاپ، نان ياقىدىغان ناۋايخانىلار بار.

www.uyghurweb.net

خەنزۇلارنىڭ تائامىلىرى گەرچە كالا گۆشى، چوشقا گۆشى، توخۇ ۋە بېلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالسىمۇ، ئەمما ئۇلار كۆكتاتنى جىق يەيدۇ. ئۇلار ئادەتتە هوردا پۇشۇرۇلغان موما (جىڭموما) ۋەيا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن بولكا قاتارلىقلارنى يەيدۇ. سەھىيە خادىملىرى شۇنىڭدىن ئەنسىرەيدۇكى، خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ باغلىرىدا تەبىئىي قۇياش نۇرىدا قۇرۇتۇلغان گۈللەر (ئۆرۈك قېقى) نى ئالماي، بەلكى خىمىيىلىك ماددا ئارىلاشتۇرۇپ بويالغان گۈللەرنى قىممەت باھادا سېتىۋالماقتا.(7)

ئاشپەزلىك تەڭسىزلىكنىڭ بىر ئالامىتى بولۇپ قالدى. كىچىك ئاشخانىلار ۋە ئۇستى ئوچۇق بازارلار شەھەرلەردىكى ئىشسىز ئاھالە ئۈچۈن بىر چىقىش يولى بولدى. ھەر شەھەردە كاۋاپچىلىق قىلىدىغان، چۆشتە ۋە كەچتە ئاۋاتلىشىدىغان يەرلەر بار. ئۇيغۇرلار بۇ يەرلەردە كاۋاپ ساتىدۇ. مۇشۇنداق يەرلەردىن بىرى غۇلجىدا، باغچىنىڭ يېنىدىكى ئىككى چوڭ يولنىڭ تۇتاشقان دوقمۇشىدۇر. ھەر ئاخشام بۇ پىيادىلىكلەر يولى ئۆتكەن - كەچكەنلەرنى چاقىرىپ ھارمايدىغان كاۋاپچى، لەڭپۇڭچى، لەغمەنچى قاتارلىقلار بىلەن تولۇپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە پولاتلاپ تۇرغان لامپىلار ئەتراپنى يورۇتقان ۋە ئۇلارنىڭ يۈزىگە بىر خىل جانلىلىق بېغىشلاپلا قالماستىن، يەنە كاۋاپدانلاردىكى چوغدىن چىقىۋاتقان ئىس - تۈتەكنى بىر خىل قورقۇنچلۇق تۈسكە كىرگۈزگەن. بۇ يەردە تۇرۇپ قارىسىڭىز يەتتە قەۋەتلىك يېپ - يېڭى بىر بىنانى كۆرەلەيسىز. بۇ ئۆي جاھازلىرى سودا سارىيىدۇر.

بۇ يەردىن يۈز مېتىرچە يىراقتىكى جاي غۇلجىدىكى نامايىشنىڭ باستۇرۇلغان يېرى، يەنى ئىلى مېھمانخانىسىنىڭ ئالدى دەرۋازىسى، ئىلگىرى بۇ رۇسىيە ئەلچىخانىسى ئىدى. ئەمدىلىكتە بولسا پارتىيە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ھەممىشە كېلىدىغان بىر جايدۇر. بۇ يەردە لېنىن ھەيكىلى بار. رەڭلىك دەرىزىلەرنىڭ ئارقىسىدا ئولتۇرغان ئەمەلدارلار كۆرۈنگەندەك قىلاتتى. ئۇلار بۇ يەردە تۆگمەس يىغىنلارنى ئاچىدۇ. قولىقى يۇمشاق مەكتەپ باللىرىدەك ئۈستەلدە سائەتلەرچە ئولتۇرۇپ «ئىلى قازاق ئوبلاستى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى قورۇلۇشىدا پارتىيىنىڭ رولىنى كۈچەيتەيلى» دېگەندەك تېمىلاردىكى ئۇزۇن نۇتۇقلارنى ئاڭلاپ، مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن خاتىرە يازىدۇ. ئىلى مېھمانخانىسىنىڭ مەيدانىغا خۇددى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى تەكىتلەۋاتقاندەك، سىمونتتىن سېلىنغان بىر يىغىن زالى يۇغان بىر قازاق چېدىرى شەكلىدە سېلىنغان.

دەرۋازىنىڭ يېنىدا بىر ئۈستى ئوچۇق تاماقخانا بار. ئاخشام ۋاقىتلىرىدا ئۇنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان چىراقلىرى يېنىپ - ئۆچۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەردە ئۆپكە - ھېسىپ، قېرىن ۋە تۇخۇلار لەززەتلىك پۇشۇرۇلۇپ خېرىدارلارغا سۇنۇلىدۇ. جىگەر ۋە گۆشلەر زىققا سانچىلىپ، كاۋاپدانغا تىزىلغان. كاۋاپدانلاردىكى چوغنى يەلپۈگۈچتە يەلپۈپ تۇرىدىغانلار كۆپىنچە ئاياللار. ساتقۇچىلار بىر - بىرى بىلەن رىقابەتتە. تازىلىقى ياخشى ئەمەس بىر بوتكىدىن بىر كوماك كىشى: «قاراڭلار، ئۇلار بۇ يەردىن ھېچنەرسە يېمەيدىكەن» دەپ ۋاقىرىۋىدى، باشقىلار ھەممىسى كۈلۈشتى.

ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆز ئارا توي قىلىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. 1979 - يىلىغا قەدەر جۇڭگونىڭ قانۇنىدا تۈركلەر بىلەن خەنزۇلارنىڭ توي قىلىشى چەكلەنگەن. مۇسۇلمانلارنىڭ شەرىئىتىدىمۇ شۇنداق. ئەمما بۇ خىل نىكاھلىنىشقا نىسبەتەن ئەڭ چوڭ توسقۇنلۇق قانۇنغا قارىغاندا يەنىلا ئۇيغۇر ئاتا - ئانىلاردىن كېلەتتى. ئۇيغۇرلار بولۇپمۇ يىزىدىكىلەر خەنزۇ بىلەن توي قىلغان پەرزەنتلىرىنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقىراتتى. ئائىلە رىشتى ئىنتايىن مۇستەھكەم بىر خەلققە نىسبەتەن ئائىلىدىن جۇدا بولۇش دېمەك ھەقىقەتەن ئېغىر بىر ئىشتى. شۇڭا ھۆكۈمەت مىللەتلەرنىڭ ئارىلىشىپ

www.uyghurweb.net

تويى قىلىشقا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، بۇ خىل تويى قىلغانلارغا كىشى بېشىغا 1000 يۈەن، يەنى 126 ئامېرىكا دوللىرى مۇكاپات بېرىشنى يولغا قويغان. (مەن بۇنى يېزىۋاتقاندا شۇنداق ئىكەن). شىنجاڭدا تۇغۇلغان ياش خەنزۇ ئاياللارغا ھۆكۈمەت 3000 يۈەن تويلۇق پۇلى بېرىپ، ئۇيغۇر ئەرلەر بىلەن ئۆيلەنسۇن دەپ نامرات يېزىلارغا ئەۋەتكەن. ئۇيغۇر ئەرلەر خەنزۇ ئاياللار بىلەن تويى قىلسا ياخشىراق خىزمەت تاپالايدىكەن.(8) ئۇلارنىڭ بالىلىرى خەنزۇ دەپ قارىلىپ تەربىيىلىنىدىكەن.

بەزەن خەنزۇ ئەرلەر ئۇيغۇر ئەرلەرگە قارىغاندا ئۆي ئىشلىرىغا ياردەملىشىدىغان، ئايالىنى ئۇرمايدىغان ياخشى ئەر دەپ قارىلىدۇ. ئەمما بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئۇيغۇر ئاياللار ئۇلارنى «ئەركەكلىك خۇسۇسىيىتى» كام دەپ قارايدۇ. بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ئىچىدە بىرەيلەن خەنزۇ مەكتەپتە ئوقىغان بولسىمۇ، يەنە ئائىلىدە جېدەل چىقىشى مۇمكىن. خەنزۇ مەكتەپتە ئوقىغان ئۇيغۇرلارغا ھەمىشە باشقىلار گۇمان بىلەن قارايدۇ. بەزىدە ئۇلارنى زاڭلىق قىلىپ «يېرىم ئۇيغۇر» ياكى «ئون تۆتىنچى مىللەت» دەپ ئاتايدۇ. (ھۆكۈمەت شىنجاڭدا ئون ئۈچ مىللەت بارلىقىنى ئېلان قىلغان).(9)

دىنىنىڭ مەۋجۇتلىقى ياكى يوقلىقى مەدەنىيەتلەر پەرقىنى چوڭايتتى. شىنجاڭدىكى يەرلىكلەر ئىسلام دىنىنىڭ مۆتىدىل سۈننى مەزھىپىگە تەۋە. دىن بىلەن سىياسەت ئايرىلغان يەھۇدى، خرىستىئان مەدەنىيىتى ئاساسىدىكى ياۋروپا خەلقىگە ئوخشاش، ھېچكىم ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئەخلاق جەھەتتە ھەققىي دىنىي ئەقىدىدىن قانچىلىك يىراقلاشقانلىقىنى دەپ بېرەلمەيدۇ. شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بالىلىرى خەنزۇلارنىڭ ئىدىيىسى ۋە قىممەت قارىشىغا نىسبەتەن بىر ياردەم قىلالمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار بىلەن بىرگە ياشىيالايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام بىلەن قانچىلىك يېقىن بولىشىدىن قەتئىينەزەر، دىنىي ئەنئەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەنزۇلار يېرىم ئەسىردىن بۇيان، جۇڭگونىڭ ئۆزىگە خاس تارىخىنى ئىنكار قىلىدىغان، بارلىق مەنىۋى تېمىلارنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى خۇراپات دەپ ئەيىبلەيدىغان ئاتېئىزم دۇنيا قارىشىنى مەجبۇرى قوبۇل قىلغان.

ئەلۋەتتە، تىل ۋە يېزىق بۇ مىللەتلەرنى ئايرىدى. ئۇيغۇرچە — رايوندىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ رەسمىي تىلى. ئەمما مەكتەپتە خەنزۇ تىلىنى ئىككىنچى تىل سۈپىتىدە ئۆگىنىش شەرت. ھاياتىدا مەكتەپ يۈزى كۆرەلمەيدىغان نۇرغۇن نامرات بالىلار ئىلىپبەسى يوق، تونلۇق ۋە 30 مىڭدىن ئارتۇق پەرقلىق خېتى بار خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىشتە ئالاھىدە زور قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىدۇ. بۇ تىل قىيىنچىلىقىنى غەربلىكلەر ئويدان بىلىدۇ. ئۇيغۇر مەكتەپتە ئوقىغان ئاز ساندىكى بەزى ئۇيغۇر بالىلار خەنزۇچە 3000 خەت ئۆگىنىپ ئوقۇش ۋە يېزىش ئېھتىياجىنى ھەل قىلالىغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە ئاز ساندىكى بەزىلەر بۇ ئۆلچەمگە يېتىش ئۈچۈن ئالىي مەكتەپتە ئوقۇشقا موھتاج بولماقتا. مەسىلەن: 2001 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىكى شىنجاڭ مالىيە ـ ئىقتىساد ئىنىستىتوتىدا 180 نەپەر ئوقۇغۇچى خەنزۇچىدا ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن ئىمتىھانلاردىن ئۆتەلمەي، قايتا ئىمتىھانغا قالغان. چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلار بېيجىڭنىڭ ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنى ئانا تىلىنى ئىشلىتىشتىن چەكلىگەن «سىياسىي» قارارىنى ئەيىبلىدى. يېقىندا ئۈرۈمچىدىكى ئالىي مەكتەپلەردە بارلىق دەرسلەرنىڭ پەقەتلا خەنزۇ تىلىدا ئۆتىلىدىغانلىقى ھەققىدە بىر پەرمان چىققان ئىدى. 2002 ـ يىلى ئاۋغۇستتا ياۋروپا پارلامېنتىدا سوئال تېمىسى بولغان بۇ قارار ئەھۋالدىن قارىغاندا «ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەلەپ قىلىشى» ۋە «كونسېرى كۆچىيىۋاتقان ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات تەلىۋى» گە دۇچ كەلگەنلىكتىن چىقىرىلغانمىش.(10) يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ ئازسانلىق مىللەتلەر مائارىپ

www.uyghurweb.net

پروگراممىسىدىن پەخىرلىنىپ ئوقۇش - يېزىش جەھەتتە چوڭ ئىلگىرىلەش قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى جاكارلىدى.(11)

نۇرغۇن ئاتا - ئانىلار بالىلارنىڭ كەلگۈسىنى ۋە تىل قىيىنچىلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بالىلىرىنى خەنزۇ مەكتەپكە ئەۋەتتى. ئەمما خەنزۇ مەكتەپتىكى ئۇيغۇر بالىلار ئۆزلىرىنى ئايرىم بىر تەبىقە ھېس قىلدى.

ئۈرۈمچىدىكى بىر كادىرنىڭ ئوغلى ئەنۋەر توختى مانا شۇلاردىن بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ پەرقلىق ئىكەنلىكىنى 1960 - يىللاردا يەسلىدىكى چاغدىلا ھېس قىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ خاتىرىلىشىچە، يەسلىدە مۇئەللىم باشقا ئوقۇغۇچىلارنى ئاگاھلاندۇرماقچى بولسا ئەنۋەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، باشقا بالىلارغا: «يىغلىماڭلار، بولمىسا سىلەرنى چالوۋې (خەنزۇچە ”قازاق“ دېگەن سۆز بىلەن ”ئۇيغۇر“ دېگەن سۆزنىڭ بىرلەشمىسىدىن ياسالغان بىر كەمسىتىش سۆزى: (chalowe) ئېلىپ كېتىدۇ» دەيدىكەن. 14 ياشلىق ئەنۋەر سىنىپىدا يالغۇز ئۇيغۇر بولۇپ، دەرسلەردە ئەلا ئىكەن. خەنزۇلارنىڭ باھار بايرىمىدا ئۇنى بىر ساۋاقدىشى ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرىپتۇ ۋە چوشقا گۆشى قويۇپ «يېگىن» دەپتۇ. ئەنۋەر مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ رەت قىپتۇ. كېيىن ئوقۇتقۇچىسى سىنىپتىكى بالىلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ «چوشقا گۆشى يېيەلمەيدىغانلىقىنى، چۈنكى ئەجدادىنىڭ چوشقا» ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ.(12)

ئەنۋەر توختىمۇ باشقا بالىلارغا ئوخشاش پۈتۈنلەي جۇڭگو تۇقىغان شىنجاڭ تارىخىنى ئۆگىنىپتۇ. بىر قېتىم تاسادىپى ھالدا ئوقۇتقۇچىسىنىڭ ئاغزىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلگىرى ئۆزىنىڭ دۆلىتى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. ئۇ ئۆيىگە بېرىپ دادىسىدىن بۇ دۆلەتنىڭ ئىسمىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى سورىغان ئىكەن. دادىسى ئۇنىڭغا بۇنداق سوئاللارنى بۇندىن كېيىن سورىماسلىق ھەققىدە تەنبىھ بېرىپتۇ. ئەمما ئانىسى ئۇنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بۇنى ھېچكىمگە دېمەسلىكىنى جېكىلەپتۇ.

ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى سۈكۈت تېلېۋىزورلارغىچە تارقالغان. كىچىك بالىلار داستىخاندىكى لەغمەن يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئۇيغۇرچە تېلېۋىزور قانالىلىرىدا قويۇلىۋاتقان كارتون فىلىم ئۆدەك Donald نىڭ ئۇيغۇرچىسىنى كۆز ئۈزمەي تۇرۇپ كۆرىدۇ. ئەمما داڭلىق تارىخى دراممىلار شىنجاڭنىڭ ئىشغال قىلىنغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، «توغرا تارىخ» قا زىت كەلگەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ «شىنجاڭ ئەزەلدىن جۇڭگونىڭ بىر قىسمى ئىدى» دېگەن سۆزىگە نىسبەتەن شۈبھە پەيدا قىلغانلىقى ئۈچۈن يېقىندا چەكلەنگەن.

ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خەنزۇ كادىرلارنىڭ ئۇيغۇرچە ئۆگىنىشكە ئىلھام بېرىلگەن. ئەركىن بازار ئىگىلىكى مۇھىتىمۇ سودا ئېھتىياجى ۋە خېرىدارلارنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرچە ئۆگىنىشكە تۈرتكە بولغان. مەسىلەن: غۇلجىدا بانكا خادىملىرىغا ئۇيغۇرچە ئۆگىنىش توغرۇلۇق تەلىم - تەربىيە بېرىلگەن. ئەمما ئەجىر قىلىپ ئۇيغۇرچە ئۆگەنگەن خەنزۇلارنىڭ سانى بەك ئاز. ئۇيغۇر خوجايىن ئۈچۈن ئىشلەيدىغان بىر خەنزۇ شوپۇرنى كۆردۈم. ئۇ ئۇيغۇرچىنى راۋان سۆزلەيدىكەن «يەرلىكلىشىپ كېتىپتۇ» يەنە بىر تەرەپتىن، خۇيزۇلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئىككى تىللىق ئىكەن.

ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئۆتكەن ئەللىك يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم ئۆزگەرتىلىشى ئۇلارنىڭ دەردىگە دەرت قوشتى . كۆرگىنىمىزدەك ئەسىرلەردىن بېرى قوللىنىلىۋاتقان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق 1960 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا لاتىن يېزىقى دەسسىتىلدى ۋە يىگىرمە يىلدىن كېيىن تەكرار ئەرەب يېزىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ خىل بىمەنىلىك نەتىجىسىدە نۇرغۇن ئائىلىلەردە

بىر ـ بىرىگە خەت يېزىشالمايدىغان پەرقلىق ئەۋلادلار ئوتتۇرىغا چىقتى. ئەمما خەنزۇلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا. بەزى ئۇيغۇر مىللەتچىلەر بۇ ئەھۋالنىڭ ئۇيغۇرلارغا پايدا يەتكۈزۈش ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ تىلىغا قەستەن زىيانكەشلىك قىلىش ئۇچۇن ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى كۆرسەتتى. تېخىمۇ چۈشىنىكسىز بولىۋاتقىنى شۇكى، ئۇيغۇر ئىلىم ئىگىلىرى كومپيۇتېر بىلەن يېقىن دوست بولۇش ئۇچۇن، يېزىقنى يەنە قايتىدىن لاتىن ئېلىپبەسىگە ئۆزگەرتەيلىمۇ يوق دېگەن مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرىۋاتىدۇ.

مەن پاراللېل دۇنيانى تىلغا ئالدىم. مېنىڭ بۇ خىل كۆزىتىشىم پەقەت ئۇيغۇرلار (تاغدىكى قىرغىز ۋە قازاقلار) كۆپ سانلىقنى ئىگەللەيدىغان چەت ياقا رايونلاردا كۈچكە ئىگە. شەھەر هاياتى ۋە مەكتەپلەردە ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار بىر ـ بىرىگە يۈزمۇ يۈز قارىشىپ بىللە تۇرىدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىشكە باشلىدى. گەرچە ئۇلار ئايرىم بىنا ئۆيلەردە ياشىسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئامموۋى تۇرمۇشى بىردەكلىككە يۈزلەنمەكتە، ئادەتلىرى ئۆزگەرمەكتە، غەربتە سەككىز يىل تۇرغاندىن كېيىن ۋەتەنگە قايتقان بىر مۇھاجىر ئۇرۇمچىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرۈپ هەيران قالغان. ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئالىي مەكتەپتىكى دوستلىرى ئاياللىنى ئۆيدە قويۇپ قويۇپ سىرتقا كەچلىك تاماققا چىققان يەردە باشقا ئاياللار بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرسا ئۆزىنى ئەركىن ـ ئازادە هېس قىلىدىغان بىر ئادەت شەكىللىنىپتۇ. ئىلگىرى، ئۇيغۇرلار مېهماننى هەمىشە ئۆيىدە مېهمان قىلىدىكەن. ئەمدى بولسا سىرتتا ئاشخانىدا.

يېزىدىكى تاغا ـ هەدىلەر شەهەرگە تۇغقان يوقلاپ كەلسە، تار پادىچىلار ئىشتىنى ياكى قىسقا يوپكىلارنى كىيىۋالغان، ئەڭ يېڭى مودا كوپتا ۋە ئاياغلارنى ئىزدەپ دۇكان ئارىلاپ يۈرىيدىغان ياسىنىپ دىسكوخانىلاردا ئويناپ كېچە يورىتىدىغان غەرب دۇنياسىدىكى ئاچا ـ سىڭىللىرىدىن قېلىشمايدىغان دەرىجىدە يېرىم يالىڭاچ بولۇپ كەتكەن ئۇيغۇر جىيەنلىرىنى كۆرۈپ هەيران قالمىغان تەقدىردىمۇ، دىمى ئىچىگە چۈشۈپ كېتىدۇ. نازۇك، بۇغداي ئۆڭ ئۇيغۇر قىزلىرى خەنزۇلارغا بەك چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. 18 ـ ئەسىردە پادىشاھ چيەنلۇڭ خانىش ئىپارخاننىڭ گۈزەللىكىدىن مەستخۇش بولغان. 20 ـ ئەسىردە دىكتاتور شېڭ شىسەي ئۇيغۇر قىزلىرىنى هاياجان بىلەن تەسۋىرلەپ: «ئۇزۇن، قايرىلما كىرپىكلەر ئوقيا بولۇپ، ئەرلەرنىڭ يۈرىكىگە ئېتىلىدۇ... » دەپ يازغان.

لېكىن ئۇيغۇر ئاياللار ئادەتتە مۇسۇلماندەك كىيىنىشكە دىققەت قىلىدۇ. ئۇلار قېلىن ئىشتان ئۈستىگە يوپكا كىيىدۇ. گۈللۈك جىلىتكە ئۈستىگە چاپان كىيىدۇ. بېشىغا ياغلىق ئارتىدۇ. پەقەت ئاز بىر قىسىم جايلاردا، مەسىلەن: قەشقەردە يۈزىگە چۈمبەل تارتقان ئاياللار خېلى بار.(13)

ئوتتۇرا ئاسىيادا ياش ئەرلەر بېغىررەڭ كىيىم كىيىدۇ. كۆلرەڭ ئىشتان ۋە ياقىسى يوق كۆڭلەك ئۈستىدىن كۆلرەڭ چاپان، بېشىغا سىدام شاپاق بۆك كىيىدۇ. ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەر بېشىغا تۆت بۇرجىكى بار يۇملاق بادام دوپپا كىيىدۇ. بۇ ئىسلامنىڭ بەلگىسىدۇر. بوۋايلار تېخىمۇ ئەنئەنىۋى بولۇپ، ئۇزۇن تون ۋە مەسە ـ كالاچ كىيىدۇ. بېشىدا تەلپەك، ئاپپاق ئۇزۇن ساقىلى بار.

كۆچمەن چارۋىچىلار تاغدىن ئايرىلىپ شەهەرگە كىرىپ تىجارەتچىلەرگە ئايلانماقتا. ئاتلىرى ئاتقا مىنىپ كالا ۋە قوي پادىلىرىنى بېقىپ يۈرىدىغان قازاق يىگىتلەر بوش كۈچىلاردا موتۇسىكلىتنى دوقۇرىتىپ يۈرىدۇ. هالبۇكى، ئۆرپ ـ ئادەتلەر بوستانلىق يېزىلاردا تەپسىلىي ۋە ئېنىق ساقلىنىپ قالغان. كىشىلەر بىر ـ بىرىگە يولۇققاندا ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ، ئازراق ئېگىلىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ ئەرەپچە سالاملىشىدۇ. شەهەرلەردە بولسا، هەر كۈنى «ياخشىمۇسىز!» دېيىشىپلا قويىدۇ.

www.uyghurweb.net

سۆھبەتلەشكەندىمۇ، ھەر ئىككى تەرەپ گەپنى قىسقا قىلىشىپ، بىر - بىرىگە يول قويىدۇ. يېزىلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندوستلۇقى ئەسىرلەردىن بۇيان تىللاردا داستان. ساھىپخان مېھماننى ئىككى - ئۈچ كۈن ئىنتايىن ئەتىۋارلاپ كۈتىۋالىدۇ. ئاندىن ئۇلارنىڭ ھال - ئەھۋالىنى سوراپ دەردىگە يېتىدۇ ياكى يولغا سېلىپ قويىدۇ.

يېزىدا ۋە شەھەردە تىپىك ئۇيغۇر ئۆيلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ھويلىسى بار. بىر تەرەپتىكى تۈۋرۈكلۈك دالان ئۆگزىسىگە قەدەر نەقىشلەنگەن. ياز پەسلىدە ئائىلە كىشىلىرى بۇ يەردە تاماق يەيدۇ ۋە ئۇخلايدۇ. كىيىم - كېچەك يۇيىدىغان، نان ياقىدىغان، تاماق ئېتىدىغان ئىشلار ھويلىدا قىلىنىدۇ، ھويلىدا سۇ تۇربىسى ياكى باسما قۇدۇق بار. تاماق ئەتكەندە ئوتۇن قالايدۇ. بۇ كۈنلەردە يۇمىلاق گاز تۇڭى ئىشلىتىدىغانلار ئاۋۇپ كەتتى. ئۆي ئىچى گىلەم بىلەن بېزەلگەن. تامغا ۋە يەرگە گىلەم سېلىنغان. ئۇيغۇرلار خەنزۇلارغا ئوخشاش كاڭدا ئۇخلىمايدۇ. خەنزۇلارنىڭ كېڭى — ئاستىغا ئوت قالاپ ئىسسىتىلىدىغان بىر سۇپا (سۇكە: خۇتەن شىۋىسى) دۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ سۇپىسى ئۈستىگە تولۇق يۆگەپ گىلەم سېلىنغان. ھەر ئاخشام ئۇخلايدىغان چاغدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە يوتقان - كۆرپە ۋە ياستۇقلار قويۇلىدۇ. ياستۇقلار پاختا ياكى يۇڭدىن تۇقۇلغان رەختلەر ياكى تاۋاردىن تىكىلگەن. ئۇنىڭ ئىچىگە ماموق (ئۆدەك تۈكى) تىقىلغان.

كىچە بەزمىسى مەدەنىيەت پەرقىنى كىچىكلىتەلەيدىكەن. بەزەن ئۇيغۇر رىستورانلاردا يۇمىلاق زىياپەت ئۈستىلىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ، مۇسۇلمان ساھىپخان بىلەن قەدەھ سۆزى سۆزلىشىۋاتقان خەنزۇلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى جىمجىت بوستانلىقلاردىكى ئۇيغۇرلارنىلا ئەمەس، بەلكى قەدىمي تۈركلەرنىڭ كەڭرى يايلاقلىرىنى ئەسكە سالىدىغان موڭلۇق ئاۋازى ۋە جانلىق داپ رىتىمى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەشھۇردۇر.(14) ئەمما بۇ كۈنلەردە ئۇيغۇرلارمۇ دۇنيادىكى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئېلېكترونلۇق چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن تونۇشتى. شۇنىڭ بىلەن، شەھەردىكى كېچىلىك بەزمىخانىلاردا ئېلېكترونلۇق سازلار بىلەن ئورۇنلانغان تۈركچە باللادالار قۇلاقنى پاڭ قىلىۋەتكۈدەك دەرىجىدە يۇقىرى ئاۋازدا جاراڭلاپ تۇرىدىغان بولدى. بەزىدە كۆزنىڭ يېغىنى يېگۈدەك ئىنتايىن چىرايلىق ئۇسسۇلچىلارنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. نېپىز شايى - ئەتلەسلەرگە پۈركەنگەن، ئوتقاشتەك چاقناپ تۇرغان قىزلار تىياتىرخانا سەھنىسىدە لەرزان ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. ئەمما ئۇلار تۈركىيەدىكى ئۇسسۇلچىلاردەك كىندىكىنى كۆرسىتىپ، بەل تولغاپ تاماشىبىنلارنى قىزدۇرۇۋېتىدىغان ھەرىكەتلەرنى قىلمايدۇ. ئۇيغۇر ئۇسسۇل ئويۇنىغاندا، مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، ھەممىسى نەپىس، گۈزەل ھەرىكەتلەرنى قىلىدۇ. قەددىنى تىك تۇتۇپ، بىلەكلىرىنى شوتلاندىيەلىكلەر ۋە كاۋكازلىقلاردەك كەڭ ئاچىدۇ. بارماقلىرى بالىت ھەرىكىتى قىلغاندەك، قوللىرىنى چۆگىلەتكەندە نەپىس ھەرىكەتلەرنى قىلىدۇ. پۇتلىرى يېقىملىق مۇزىكىغا ئەگىشىپ يۆتكىلىدۇ.

خەنزۇلارنىڭ ئولتۇرۇشلىرىدىمۇ ئېلېكترونلۇق سازلار يۇقىرى ئاۋازدا چېلىنىدۇ. ئەمما مۇزىكىلار غەربچە. ئۇلار ئاھاڭغا تەڭكەش قىلىپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان خەلق ناخشىلىرى، مودا ناخشىلار ۋە باللار ناخشىلىرى ھەممىسى شۇنداق. بىر قانچە يىلدىن بۇيان پەقەت ئۇسسۇل ئويناپ باقمىغانلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئاھاڭلىرى قارىغاندا مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يوقىتىلغاندەك قىلىدۇ، خەنزۇلار ئۇيغۇرلاردىن ئۆگىنىشنىڭ ئورنىغا، شەرقنىڭ ئادىتىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن. 1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، جۇڭگو سىرتقا ئېچىلىشقا باشلىغاندا، بېيجىڭدا ياش ئەر - خوتۇنلار

www.uyghurweb.net

«جىڭگىل بەل» (Jingle Bells) نىڭ ئاھاڭىغا ئەگىشىپ، ئۇسسۇل ئوينايدىغان بىر قانچە ئۇسسۇل زالى بار ئىدى. شىنجاڭلىق تۈۋەن ئاۋازلىق ناخشىچىلار بەك تەرەققى قىلمىغان. مەركىزى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ سەنئەت پروگراممىسى ۋە كونسىرت زاللىرىدا جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىلىرىدىن بەزى نامايەندىلەر ساقلىنىپ قالغان.

گەرچە ئايرىم ئۇستەللەرگە ئولتۇرغۇزۇلسىمۇ، ئەمما بەزەن خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ توي مۇراسىملىرىغا تەكلىپ قىلىنىدۇ. ياخشىراق تەربىيە كۆرگەن ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرلارنىڭ كىچىلىك بەزمىخانىلىرىدىكى هاراقكەشلىك، ئۇرۇش - جېدەل ۋە پاھىشىۋازلىقتىن قېچىپ، قىز دوستلىرىنى خەنزۇلارنىڭ تانسىخانىسىغا ئېلىپ بارىدۇ. خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ بەزمىخانىلىرىغا بارسا، ئۇيغۇر قىزلارغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان دېگەن گەپكە قالىدىغانلىقى ۋە ئاۋارىچىلىققا ئۇچرايدىغانلىقى ئۈچۈن ھەرگىز بارمايدۇ.(15) پەقەت ئېتىقادى چىڭ مۇسۇلمانلارلا ئىسپىرتنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. ئولتۇرۇشلاردا ئۇيغۇرلار ساقى ئايلاندۇرۇپ تۇرىۋاتقان قەدەھتىكى هاراقنى بوشىتىش نۆۋىتى ئۆزىگە كەلگەندە، ئۇنى ياندۇرمايدۇ. گەرچە مۇسۇلمانلار بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزغا هاراقنى ئەكەلگەنلەر شۇ خەنزۇلار دەپ ئەيىبلەشكە ئامراق بولسىمۇ، ئەمما هاراقىا ئۆچ كىشىلەرگە زورلاپ ئىچۈرۈش هادىسىلىرى ئەۋج ئالغان. ئۇلار بىر رومكا ئىچىپ بولغىچە، مەست بولۇپ يىقىلىپ قالىدىغان، يۈزلىرى قىزىرىپ كېتىدىغان خەنزۇلارغا قارىغاندا، ئۆزىنىڭ هاراق كۆتۈرەلەيدىغان كۈچىنىڭ بارلىقىنى كۆز - كۆز قىلىۋاتسا كېرەك.

ۋاقىت مەسىلىسىدە ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئۆزىنىڭ گېپىدە چىڭ تۇرىدۇ. هۆكۈمەتنىڭ ئەرزىمەس جاهىللىقىنىڭ ئېنىق بىر مىسالى: بېيجىڭنىڭ «پايتەختتىن قانچىلىك يىراق بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممەيلەن بېيجىڭ ۋاقتىغا رىئايە قىلىشى كېرەك» دېگەن تەشەببۇسىدۇر. بۇ ئىدىيە ئېھتىمال سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئارىيەت ئېلىنغان. سوۋېت ئىتتىپاقى پويىز ئىستانسىلىرىدا موسكۋا ۋاقتى قوللىنىلىدۇ. يىراق سىبىرىيەنىڭ شەرقىدىكى تۆمۈر يول بېكەتلىرىدە چىڭقى چۈش مەزگىلىدە، سائەت ئەتىگەن ناشتا ۋاقتىنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. شىنجاڭدا بارلىق ئاپتوبۇس ۋە پويىز بېكەتلىرى، هاۋا يولى قاتنىشى ئىشخانىلىرىدا، خەنزۇلار زور كۆپ ساندىكىسى يەرلىك ۋاقىتتىن ئىككى سائەت ئىلگىرى بولغان بېيجىڭ ۋاقتىغا ئاساسەن مەشغۇلات ئېلىپ بارىدۇ. تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى كىچىك بوستانلىق كېرىيەدە ئوخلاۋاتاتتىم، تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن ناھىيە مەركىزىدىكى كانايدىن ئۈنلۈك چېلىنغان ھەربىيچە سۇناي ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتتىم - دە، ئەتىگەندە ئىش كىيىملىرىنى كىيىپ ئىشقا ماڭغان ئەرلەر ۋە لەۋلىرىگە قىپ - قىزىل لەۋ سۇرۇخ، يۈزلىرىگە قېنىق ئۇپپا سۇرۇپ، ۋەلسىپىت مىنىپ، ئىشقا كېتىۋاتقان ئاياللارنى كۆردۈم.( ) ئادەتتە ئىدارە - جەمئىيەت ۋە بانكىلارنىڭ مەشغۇلات ۋاقتى داۋاملىق ئۆزگەرتىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خىزمەتچىلەر قاراڭغۇدا ئورنىدىن تۇرۇشقا مەجبۇر قالمايدۇ ۋە چۈشلۈك دەم ئېلىش ۋاقتى يازدا ئۇزۇن، قىشتا قىسقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ئەلۋەتتە سائەتنى شىنجاڭ ۋاقتىغا ئۇدۇللاپ قويىدۇ. ھەقىقەتەن، كۆپىنچە كىشى مۇشۇنداق قىلىش كېرەك دەپ قارايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە بىخەتەر قارشى چىقالايدىغان كىچىك يوللىرىدىن بىرىدۇر. بىر ئىرقشۇناس ئالىمنىڭ ئېيتىقىنىدەك، سىز شىنجاڭدا بىر كىشىنىڭ سائىتىدە قوللانغان ۋاقتىغا قاراپلا، ئۇنىڭ قايسى مىللەتتىن ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالايسىز.(17)

ھۆكۈمەت تەبئىيكى شىنجاڭدا مىللىي كەمسىتىش ۋە ئىرقىي زىددىيەت يوق دەپ قارايدۇ. قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى ئاپپاق غوجا مەقبەرىسى جۇڭگودىكى ئەڭ چىرايلىق ئىسلامىي ئۇسلۇبتىكى

www.uyghurweb.net

قورۇلۇشلارنىڭ بىرى، مەقبەرىنىڭ سىرتىدىكى چۇشەندۈرۈش تاختىسىدا يېزىلغان خانىش ئىپارخان ھېكايىسى «قەدىمكى زاماندىن تارتىپ ھەر مىللەت ئارىسىدىكى ئۆز ئارا مۇھەببەت بىلەن ئىتتىپاقلىقنىڭ ياخشى تىلىكى.... ئۇيغۇر ئايال بىلەن پادىشاھ ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىنىڭ پاكىتى» سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان.

بۇ پەقەت بىر تىلەكتۇر خالاس، پاكىت ئەمەس. خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇ قەدەر چوڭ ئىكەنكى، ھەتتا خەنزۇلارنىڭ ئىشغالچى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ غىدىقلىشى يوق بولغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، بۇ يەردە مىللەتلەر ئارىسىدا جەمئىيەتتە توقۇنۇش، جېدەل-ماجىراسىز بىللە ياشاش مۇجىزە ھېسابلىنىدىغان بىر ئىشتۇر. ئۇلارنىڭ ئۇزۇن تارىخى بار. ئېكسپېدىتسىيىچى سىۋېن ھېدىن خىزمەتچىسى ئىسلام بەي بىلەن كورلىدىكى بازاردا كېتىۋاتقاندا، خاننىڭ گېربىنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان بىر چېرىك ئەمەلدارى ۋە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بىلەن قارشىلاشقان. بۇ ۋاقىتتا ئىسلام بەي ئۇچرىغان مۇئامىلىنى تەسۋىرلەپ سىۋېن ھېدىن مۇنداق دەپ يازغان: «ھەممە ئادەم ئورنىدىن تۇرۇپ بۇ سىمۋولغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە مەجبۇر ئىكەن. ئەمما ئىسلام بەي رۇسىيە دۆلەت تەۋەلىكىدە بولغاچقا ئولتۇرغان يېرىدىن قوپمىدى. شۇنىڭ بىلەن چېرىكلەر توختاپ ئۇنى تۇتىۋېلىپ، ئۇنىڭ بوينىنى ئېچىپ، قان ئاققۇچە قامچىلىدى».(18)

جۇڭگولۇق مۇسۇلمانلارمۇ تۈركلەرگە ئوخشاش غۇرۇرلۇق ۋە ھاكاۋۇر. 1935 - يىلى تۇڭگانلار كونتروللۇقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنى ساياھەت قىلغان پېتېر فلېمىڭ بىر بۇۋاينىڭ تۇڭگان قوماندانىنىڭ ئايىغى ئاستىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئائىلىسىنى ئۇۋۇلچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنى يالۋۇرۇپ تىلەۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. ئەسكەرلەر بۇۋاينى قوغلىۋەتكەن. فلېمىڭنىڭ ئېيتىشىچە بۇ ۋەقە ۋە باشقا ۋەقەلەر ياپونلارنىڭ مانجۇرىيەدىكى يۈرۈش - تۇرۇشىنى ئۇنىڭ ئېسىگە سالغان. «ئاسىيالىقلار بەزەن قورال كۈچى بىلەن باشقىلارنى بويسۇندۇرالىشى مۇمكىن، ئەمما ئۇ يەردە ھەرگىز ئۇزۇن مۇددەت يۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ» دەپ يازغان فلېمىڭ.(19) باشقا غەربلىك كۈزەتكۈچىلەر خەنزۇ ياشلارنىڭ مۇسۇلمانلار ناماز ئوقۇۋاتقاندا ئەدەپسىزلىك بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىدا تۇرىۋالغانلىقى ۋە ئۇلار ماڭا تازىم قىلىۋاتىدۇ دېگەندەك، ئۆزىنى شەرەپلىك ھېس قىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن.

ھەر كۈنى غەزەپ - نەپرەتكە سەۋەب بولىدىغان ھاقارەتلەر تۇغۇلۇپ تۇرىدۇ. بوراندىن كېيىن تۇزلاڭ قاپلىغان تۈپ تۈز قۇملۇق يولدا ئىچى لىق يولۇچى بىلەن تولغان بىر ئاپتوبۇستا كېتىۋاتىمەن. بىر جۈپ ياشانغان ئەر - خوتۇننىڭ سومكىلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ ئورۇن ئىزدەۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. ئۇلار ئىككى كىشىلىك ئورۇننى ئىگەللەپ پۈتنى سوزۇپ ئولتۇرغان، كاستۇم - بۇرۇلكا كىيىۋالغان بىر خەنزۇ يىگىتتىن بىر ئاز يۈرۈشۈپ ئولتۇرۇشنى ئۆتۈندى. ئۇنىڭ جاۋابى ئاپتوبۇسنىڭ ئورۇندۇقلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشىدىغان تەرەپكە تېخىمۇ سوزۇلۇپ، بىر پاچىقىنى چىقىرىپ ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇش بولدى. جەمئىيەتتە ھۆرمەت كۆرسىتىشكە تېگىشلىك بولغان سورۇنلاردا نۇرغۇنلىغان خەنزۇ ياشلار ئىنتايىن ئەدەپسىزلىك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەدەپسىزلىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ بىخەستىلىكىگە ئوخشاشلا ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن. مەسىلەن: مەيلى دىندار ياكى دىندار ئەمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر مۇسۇلمانلارنىڭ چوشقا گۆشىگە يېقىن كەلمەيدىغانلىقىنى ھەممەيلەن بىلىپ تۇرۇغلۇق، شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيىسىنىڭ ئايرۇپىلانىدا پىچىنە

سۈپىتىدە پەقەت خوتدوگ (يۈمىلاق، يۈمشاق پۈشۈرۈلغان بولكىنىڭ ئىچىگە چوشقا گۆشى كولباساسى ۋە توغرالغان پىياز، قىچا تالقىنى قاتارلىقلارنى قويۇپ ھازىرلانغان يېمەكلىك) بېرىلىدۇ.
بۇنداق ئىشلار ئۈششاق - چۈششەك ئىشلار. ئەمما بۇگۈنكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئاغزىدا سۆزلىسىمۇ، ئەمما يەرلىك ئاھالىگە قارشى كونا پەدە بويىچە كەمسىتىش ئېلىپ بارماقتا. ئەسلى ئۇلار ئۇيغۇرلارنى ھۆكۈمەتكە قارشى قۇتراتقۇچىلاردۇر.
خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنى كەمسىتىشنى بىر تەرەپتىن تارىختىن ئۆگەنگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار ئۆزلىرى مۇستەملىكە قىلىۋاتقان خەلقتىن قورقۇپ ياشايدۇ. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاپتونومىسغا چىقىشتىن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەھەللىسىدە يالغۇز يول مېڭىشتىن قورقىدۇ. شەرقتىكى نۇرغۇنلىغان خەنزۇلارنىڭ نەزىرىدە شىنجاڭ كۈرەش بولىۋاتقان، بېرىشقا بولمايدىغان بىر جايدۇر. بۇ خىل قورقۇش خەنزۇلارنى دەرىجىدىن تاشقىرى چارىلەرنى قوللىنىشقا يېتەكلىگەن. قاتتىق زەربە بېرىش ئايلىرىنى بەلگىلەپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن ئوخشاش كۆز قاراشتا بولمىغانلار «بۆلگۈنچىلىك، مىللەتچىلىك، ئەسلى دىن تەرىقەتچىلىكى ۋە تېرروررلۇق» قا قارشى كۈرەش قىلىش باھانىسى ئاستىدا قاتتىق باستۇرۇلۇپ ئىبرەت قىلىنىدۇ، كۆپ ساندىكى خەلق نەپرىتىنى ئىچىگە يۇتۇپ ئاجىز ھالدا سۈكۈتتە قالىدۇ.
ئۇيغۇرلار بۈگۈن يالغۇز چەتئەللىكلەرگىلا ئەمەس، بەلكى ئۆز ئارامۇ گەپ قىلىشتىن قورقىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ھۆكۈمەتكە ياقمايدىغان بىرەر ئېغىز گەپ قىلىش دېمەك، خىزمەتتىن ئايرىلىش ۋە تېخىمۇ ناچار ئاقىۋەتلەرگە قېلىش دېمەكتۇر. كىشىلەر ھەتتا تۇغۇلغان كۈنى ئولتۇرۇشىدا دېيىشكەن گەپلەر تۇغرۇلۇقمۇ قولغا ئېلىنغان. ئۇلار زىيارەتچىلەر بىلەن بىرلىكتە ئۇستەلنى چۆرىدەپ ئولتۇرغاندا بىر - بىرىنى «سىياسىي» تېمىلار ھەققىدە سۆزلىمەسلىككە ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئادۋوكاتلار، ژۇرنالىستلار، ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئوقۇغۇچىلار تەربىيىلەش كۇرسلىرىغا ئەۋەتىلىپ، ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ بىر پارچىسى ئىكەنلىكى تەكرار - تەكرار ئىسىگە سېلىنىدۇ. 2002 - يىلى بىر پروفېسسور بىر زىيارەتچىگە «ھازىر ئەھۋال مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكىگە ئوخشاشلا ناچار» دېگەن.
ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم تارىخى ۋە كىملىكى ھەققىدە سۆز - جۈملىلەر بار. 1990 - يىلىدىن كېيىن يېزىلغان بارلىق ماقالىلارنى يوقىتىش ئۈچۈن، گېزىتلەر ئارخىپلاردىن يىغىۋېلىنغان «بۆلگۈنچىلىك» نىڭ زىيىنى ھەققىدە ئون نەچچە بەت ماقالە يېزىشقا بۇيرۇلغان بىر ئادۋوكات ماقالىنى يېزىپ پۈتتۈرۈپ ئەكەلسە، يازغىنىنىڭ يېتەرسىزلىكى سۆزلىنىپ، يەنە قايتا كۆپرەك يېزىشقا بۇيرۇلغان. گەپ قىلىشقا جۈرئەت قىلالايدىغان ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەردىن بىرى ھېسابلانغان بىر ئۇيغۇر ئاكادېمىك: «بۇ كۈنلەر ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ھەقىقەتەن تەس بولماقتا. ھەممە ئىشىمىز كونترول ئاستىدا. ھەممىنى خەنزۇلارنىڭ باشقۇرۇشىغا قاراپ تۇرماق ھەقىقەتەن چىدىغۇسىز بىر ئەھۋال» دېدى. شىنجاڭدىكى يەرلىك خەلق بۇندىن كېيىن ئەمدى كۆپ سانلىق ئەمەس، سان جەھەتتىن ئاز قالدۇرۇلغان، باستۇرۇلغان ۋە چەتكە قېقىلغان بۇ خەلق ئۆز يۇرتىدا ئۆزىنى چەتئەللىكتەك ھېس قىلماقتا، ياتسىرىماقتا.

www.uyghurweb.net

ئىزاھاتلار

(1) مۇئەللىپنىڭ سۆھبىتى 2001 ـ يىل 11 ـ ئاپرىل.

(2) بىللىبرھانن: «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 8 ـ 67 ـ بەتلەر. بۇ ئەسىرنىڭ ئاپتورى خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىقىنى تىخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىۋاتقاندا، يەرلىك تۇپىلاڭ يۈز بەرگەن. يەرلىك ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ ئاشكارىلىشىچە، «جىنايى ھەرىكەتلەر»دە توققۇز نەپەر ئۇيغۇر ئۆلگەن. ئاپتورنى ئۈچۈر بىلەن تەمىنلىگۈچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، سادىدا دېھقانلار چىرىك ئۇيغۇر ئەمەلدارلارنى خەنزۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرىدۇ دەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئىكەن.

(3) ئەيچىن ۋۇ: «تۈركىستان قوزغىلىشى» 93 ـ بەت.

(4) شىنجاڭغا بارغان بىر زىيارەتچى سۆزلەپ بەرگەن ۋەقە.

(5) بىللىبرھانن : «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 65 ـ بەت.

(6) بىللىبرھانن : «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 76 ـ بەت.

(7) بىللىبرھانن : «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 75 ـ بەت.

(8) شەرقىي تۈركىستان (ئەنگلىيە) ئۇچۇر تورى: «جۇڭگو سىياسىتى» 8 ـ بەت.

(9) بىللىبرھانن : «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 6 ـ 65 ـ بەتلەر.

(10) ترانسناسئۇنال رادىكال پارتىيە، شىنخۇا ئاخبارات ئاگېنتلىقى خەۋىرىدىن نەقىل. ياۋرۇپا ھەيئىتىدىن سورىغان بىر سوئال 2002 ـ يىل 13 ـ ئاۋغۇست.

(11) شەرقىي تۈركىستان (ئەنگلىيە) ئۇچۇر تورىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بالاغەتكە يەتكەن تۈركلەرنىڭ 60 پىرسەنتى يېنىلا ساۋاتسىز ئىكەن. «جۇڭگو سىياسىتى» 10 ـ بەت.

(12) ئەنۋەر توختى بۇغدانىڭ مۇئەللىپكە سۆزلەپ بەرگەنلىرى 2000 ـ يىل 13 ـ ئاپرىل.

(13) بىللىبرھانن: «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 70 ـ بەت.

(14) ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرى داڭلىق بولىشى مۇمكىن. ئەمما لوندون ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى بىرىتانىيەلىك مۇزىكشۇناس دوكتور راشېل ھاررىس جۇڭگودا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىسى ھەققىدە دوكلات بەرگەندە، يىغىن زالىدا بىرمۇ ئۇيغۇر ۋەكىلنى كۆرمىگەن. «جۇڭگو ئوبزورى» 2000 ـ يىل كۈز ۋە قىش پەسىللىك (ژورنال) 42 ـ بەت.

(15) بىللىبرھانن: «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 62 ـ بەت.

(16) بىللىبرھانن: «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 68 ـ بەت.

(17) بىللىبرھانن: «ئۆزگىرىشچان خوشنىلار» 60 ـ بەت.

(18) ھېدىن: «ئېكسپېدىتسىيىچىلىك ھاياتىم» 167 ـ بەت.

(19) فلېمىڭ: «Tartary دىن كەلگەن خەۋەرلەر» 308 ـ بەت.

www.uyghurweb.net

www.uyghurweb.net

ئىلاۋە:

ئەژدىھا بىلەن بۆرە

ھۆكۈمدارلارنىڭ ئېيتىشىغا قارايدىغان بولساق، شىنجاڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 60 ـ يىلىدىن باشلاپلا جۇڭگونىڭ بىر قىسمى. ئەمما ئەڭ توغرىسى ئۇنى ئىككى مىڭ يىل ئىچىدە جۇڭگونىڭ 6 ـ ياكى 7 ـ قېتىملىق تاجاۋۇزى ئارقىلىق بېسىۋېلىنغان بىر دۆلەت دېگەن تۈزۈك.
بىرىنچى قېتىملىق تاجاۋۇز مىلادىدىن بۇرۇنقى 102 ـ يىلى پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولغان. ئىككىنچىسى مىلادىدىن كېيىنكى 1 ـ ئەسىردە بەن چاۋنىڭ قوماندانلىقىدا ۋاقىتلىق غەلىبە قازانغان. 7 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭ سۇلالىسى قىسقا ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 13 ـ ئەسىردە بۇ زېمىننى موڭغۇللار ئىگەللىۋالغان. 18 ـ ئەسىردە چىڭ سۇلالىسى ئىشغال قىلىۋالغان. ئەمما 19 ـ ئەسىردە ياقۇپبەككە تارتقۇزۇپ قويغان. زوزۇڭتاڭنىڭ قايتا ئىشغال قىلىشى بولسا ئەسىر ئاخىرىدا پادىشاھلىقنىڭ ئاغدۇرۇلىشى بىلەن تەڭ كۈچىنى يوقاتقان. پەقەت 1949 ـ يىلىدىن كېيىنلا ئىگىلىك ھوقۇقى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قولىغا ئۆتكەن.
مەدەنىيەت تەسىرلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ «يېڭى زېمىن» (شىنجاڭ) نىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى غەرب بىلەن شەرق ئارىسىدا قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ تۇرغان. مىلادىدىن كېيىنكى 2000 يىللىق تارىخ ئىچىدە جۇڭگونىڭ شىنجاڭنى ھەقىقى كونترول قىلغان ۋاقتى 500 يىل ئەتراپىدا دېيىشكىمۇ قەتئى بولمايدۇ. پەقەت بۇندىن 250 يىل ئىلگىرى چيەنلۇڭ خان غەربتىن بىر كىلىن ئېلىپ كەتكەن. ئۇنى تاكى بۇندىن 50 يىل بۇرۇن يەنە بىر قاسقان شەپكىلىك، قىزىل يولتۇز تاقىغان خان كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا بويسۇندۇرالمىغان. يېڭى كەلگەن كوممۇنىست خان بۇ نازىنىننىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، ئالالماي ئاخىرىدا بويسۇنۇشقا قاتتىق مەجبۇرلىغان. بۈگۈن بۇ نازىنىن جەمئىيەتنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇشقاقلىرىغا ھەيدەلمەكتە. ھەقىقى ئىتتىپاق بولمىز دەپ قىلىنغان يالغان ۋەدىلەر ئۇنۇتۇلدى.
ماۋزېدۇڭ مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ماركسىزم ـ لېنىنىزم ئىدىيىسىنىڭ سېھىرلىك فورمۇلىسىنى قوللاندى. بۇ مەغلۇپ بولدى. ئەمما بۇنىڭلىق بىلەنلا قالماستىن، ئۇنىڭ تۈركلەرنى ئىجتىمائىي ئىدارە قىلىشى ئىنتايىن زىيانلىق بولدى ۋە بۈگۈن ھەممە يەردە ئەۋج ئالغان مىللىي كەمستىش ۋە ئىرقى ئايرىمچىلىققا يول ئاچتى. ئەسىرلەردىن بۇيان بۇ رايوننىڭ قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ تۇرغان ھالىتىگە خاتىمە بېرىشنى نىيەت قىلغان ماۋزېدۇڭنىڭ ۋارىسلىرى، بۇ رايوننى خەنزۇلاشتۇرۇش ئۈچۈن «غەربىي رايوننى ئېچىش» (غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىش) شۇئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئىش باشلىۋەتتى.
مىللەتچىلىك يەر ئاستىدا ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ ـ بۇ ئەمما يەر يۈزىگە چىقىشتىن يىراق ئەمەس. ئەگەر جۇڭگونىڭ مەقسىتى تولۇق ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش بولسا، يات تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان ياكى ئىدارە قىلىنغان باشقا ئەللەرنىڭ ئاچچىق ساۋاقلىرى ئۇنىڭغا خۇش ياقمايدۇ. مەسىلەن: نەچچە يۈز يىل ئىنگلىز ھاكىمىيىتىدە تۇرغان بولسىمۇ، ئىرلاندىيەلىكلەر كۈچلۈك بىر دۆلەتتىن مۇستەقىللىقىنى تارتىپ ئالغان چاغدا ۋېلشلەر (Welsh) يەنىلا ۋېلش، شوتلاندىيەلىكلەر يەنىلا

www.uyghurweb.net

شوتلاندىيەلىك پېتى قالدى. ئۇيغۇرلار، قازاقلار ۋە باشقىلارمۇ مانا مۇشۇنىڭدەك قىلىشى مۇمكىن. گەرچە تۈرمۈش ئۇسۇلى جەھەتتە بىر ئاز ئۆزگەرسىمۇ، ئەمما زۇلۇمغا ئۇچرىغان بىر تۈرك مىللىتى ئىككەنلىكىدىن ئىبارەت ئوبرازىنى ئىلگىرىكىدىن تېخىمۇ كۈچلۈك ھېس قىلالىشى مۇمكىن.

تۈركلەر بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت پەرقى يەنە چوڭقايمايدۇ. رىمنىڭ قۇرغۇچىسى رومۇلۇس بىلەن رېمۇسقا ئوخشاش، تۈركلەر ئۆزىنىڭ ئاتا - بوۋىسىنىڭ ئۆتمۈشتە بۆرە تەربىيەدىن ئېمىتىلگەنلىكىنى سۆزلەيدىغان ئەپسانىلەرگە قۇلاق سالىدۇ. خەنزۇلاردا بولسا ئەژدەرھا خاقانغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئىككەيلەن پەخىرلەنگەن جانىۋارلار بىر زېمىندا بىللە ياشىيالمايدۇ.

ئوخشىمىغان ئىرقتىكى كىشىلەرنى ئورتاق بىر بوشلۇقتا بىللە ياشاشقا كۆندۈرمەك ئاسان ئىش ئەمەس. ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىكى ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە مىللىي يوقىتىش، شىمالىي ئىرلاندىيەدىكى دىنىي گۇرۇھ ئۇرۇشى ۋە ئىسرائىلىيەدىكى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىش خاراكتېرىدىكى بومبا پارتلىتىشلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئەمەلىيەتنىڭ زامانىۋى ئىپادىلىرىدۇر. ئەمما خىلمۇ خىل مىللەت ۋە قەبىلىدىن ئۇيۇشقان بىر دۆلەتنى قۇرۇپ چىقىشتا، مەيلى ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرى، ئەنگلىيە ياكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بولسۇن، بۇ ئىش ئۇلارنى بىر قېلىپ ياكى ئوخشاش بىر رامكا ئىچىگە كىرىشكە مەجبۇرلاش يولى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشمايدۇ. مىللەتلەرنىڭ پەرقىنى نەزەر ئېتىۋارغا ئېلىش لازىم.

ئەگەر ئۇشبۇ ئىككى ئىشتىن بىرى يۈز بەرسە، جۇڭگونىڭ غەربىدىكى بۈگۈنكى ۋەزىيەت ئۆزگىرىدۇ: يا شىنجاڭدىكى مىللەتچىلەر تازا كۈچلىنىشى كېرەك، يا جۇڭگو مەركىزى ھۆكۈمىتى تازا ئاجىزلىششى كېرەك.

چىيەنلۇڭنىڭ تاجاۋۇزىدىن كېيىن شىنجاڭدا 1820 - يىللار، 1860 - يىللار، 1930 - يىللار، 1940 - يىللار ۋە 1990 - يىللاردا چوڭ تىپتىكى قوزغىلاڭلار بولغان. بۈگۈن ئۇيغۇر مۇھاجىرلار ئەگەر «شەرقىي تۈركىستان» ئىچىدىكى زۇلۇم يەنە ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىۋەرسە، ئۇ چاغدا مىللىي توقۇنۇشنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىدىن تەكرار ئاگاھلاندۇرماقتا. بېيجىڭ ئۆزى قورقىدىغان باشقا بىركەشمىر ياكى كوسوۋۇنىڭ بارلىققا كېلىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى قوللانماقتا. ئومۇمىيۈزلۈك قوزغىلاڭ يۈز بېرەرمۇ؟

ھازىر دۆلەت ئىچىدىكى ئۇيغۇرلار ئىنتايىن ئاجىز. دۆلەت سىرتىدىكىلەر بولسا ياخشى تەشكىللەنمىگەن. تەھدىت پەيدا قىلالىغۇدەك ماغدۇرى يوق. ھەتتا ئوت يۈرەك بۆلگۈنچىلەر شۇنى ئېتىراپ قىلىدۇكى، ئۇيغۇرلار ھازىر خەنزۇلارنىڭ ئارمىيە، قورالىق ساقچى، بىڭتۈەندىكى ھەربىي قىسىملىرى ۋە تانكا - ئايروپىلانلىرى بىلەن تۇتىشالىغۇدەك، ئۇلارنى يېڭەلىگۇدەك ۋەزىيەتتە ئەمەس. ئەگەر قوزغىلاڭ كۆتۈرسە، مۆلچەرلىگۈسىز زىيان بولىشى تۇرغانلا گەپ.

تارىختىن بۇيان بوستانلىق خەلقى ئىتائەتچان بولۇپ، ئادەتتە سىرتتىن كەلگەنلەر، مەسىلەن: قوقەنتلىك غوجىلار، تەۋەككۈلچى ياقۇپبەگ ۋە تۇڭگان مىلىتارىستلارنىڭ قاتتىق زۇلمى ئاستىدا غەزەپ - نەپرىتى تولۇپ تاشقاندا ئاندىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. خەنزۇ ئەيچىن ۋۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، بۇ خەلق جاھىل بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمىتى، ئۆز - ئۆزىگە غوجا بولۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. باشقىلار ياخشى ھۆكۈمرانلىق قىلسىمۇ، ياتلارنى خالىمايدۇ. ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىكى تۈرك ۋە مۇسۇلمان ھۆكۈمرانلار ۋاي دېگۈدەك ياخشى چىققانمۇ ئەمەس.

هازىر ئەھۋال بەك ئۆزگىچە بولۇپ كەتتى. نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار شەھەرلەشكەن بولۇپ، ئۇلار تەربىيە كۆرگەن، تەجرىبىلىك ۋە غايىلىك. ئۇلار خەنزۇ ئىشغالچىلارغا شۇنچە نەپرەتلەنگەنسېرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى مەركىزى ئاسىياسىدىكى ئاسانلا ئەركىنلىككە ئېرىشكەن نەۋرە تۇققانلىرىغا شۇنچە ھەۋەس قىلىدىغان بوپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنىنىڭ ھەربىي ئۆزگىرىشكە قاتناشقانلىقىنى بولسا بىلمەيتتى. پېشقەدەم ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ 1940 - يىللاردىكى قالايمىقانچىلىقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلەرنىڭ خەنزۇلارنى قانداق قوغلاپ چىقىرىۋېتىش ۋە جېدەلسىز خاتىرجەم ياشىيالايغان چاغنىڭ قاچان كېلىدىغانلىقىغا كۆزى ئىلمەيدۇ. ھەر قانچە بىرازلىق بولسىمۇ، يېڭى بازار ئىگىلىكى جەريانىدا قولغا كېلىپ قىلىش ئېھتىمالى بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىش ئاسانراق. ئېھتىمۇ ئەپلىكرەك زامانلارنىڭ كېلىدىغانلىقىدىن ئۈمىدۋار بولغان تۈزۈك.

قولدىن كېلىدىغان ئەڭ ئۇسال چارىنى ئىشلىتىپ، ھۆكۈمەتنى بىرەر ئۆزگىرىش ياساشقا مەجبۇرلىيالايدىغان مۇسۇلمان ئەسلىيەتچىلەر شىنجاڭدا ھەرىكەت قىلماقتا. ئەمما ھازىرقى قىيىنچىلىقلار، كەلگۈسى ئۈچۈن بىر چىقىش يولى ئىزدەيدىغان كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئومۇميۈزلۈك نارازىلىقى ۋە تۈركلەرنىڭ ئەنئەنىسى بىلەن ئىسلام دىنىنى ئويلىشىپ تۇرۇپ تۈزۈلگەن بىر زامانىۋىلاشتۇرۇش پروگراممىسىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىشى لازىم. نارازىلىق ئىككى خىل زوراۋانلىق شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بىرى، بېسىم ۋە زۇلۇمغا قارشى ئۆزلىكىدىن قوزغىلىپ قارشى چىقىش. يەنە بىرى، پىلانلىق ھالدا تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئويۇشتۇرۇپ، رايوننى مۇقىمسىزلاشتۇرۇش ۋە باشقۇرغىلى بولمايدىغان ھالەتتە ئەۋج ئېلىش. بۈگۈنكە قەدەر شىنجاڭدا ئاساسلىق كۆرگىنىمىز بىرىنچى خىل شەكىلدىكى قوزغىلاڭلاردۇر.

قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى جەزمەن دىنىي خاراكتېر ئېلىشى لازىم. چۈنكى ئىسلام بۈيۈك بىر سالاھىيەت بەلگىسىدۇر. خۇددى كوممۇنىست پولشادىكى كاتولىك دىنىغا ئوخشاش. ئەمما ئىسلامنىڭ ئۆزى قوزغىلاڭ سەۋەبى بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ بايرىقى ئاستىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادى ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوزغىلاڭلار كۆپ بولىدۇ. 1930 - يىللاردا خوتەندە قۇرۇلغان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىدىن باشقا، ھېچبىر بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئۈتمۈشتە بىر مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلمىغان، پەقەت ياخشىراق بىر ھۆكۈمران تەلەپ قىلغان، خالاس.

ئۇيغۇر ئەركىنلىك جەڭچىلىرى شىنجاڭ ئىچىدە تونۇلغان بىر رەھبەرنىڭ يوقلىقى تۈپەيلى زور قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. گەرچە شۇنداق بىر ئادەم بار دېگەندىمۇ، ھەقىقىي ئاپتونومىيەگە ئىگە شىنجاڭنىڭ قانداق قىياپەتتە بولىدىغانلىقى، ھەر مىللەتنىڭ بىرلىشىپ بىر ھۆكۈمەتنى قانداق قۇرىدىغانلىقى ھەققىدە بىر نېمە دېمەك تەس. ئىنقىلاب قاتىمال ھالەتتە، پاراكەندە ئاخىرلىشىشى مۇمكىن. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيادا سىياسىي ھوقۇقنى مىللەتچى قىياپەتكە كىرىۋالغان سابىق كوممۇنىست كادىرلار قولغا كىرگۈزىۋالغاندەك. ئىسلامىي شۇئار ئاستىدىكى قوزغىلاڭلار تاغلاردىن باشلىنىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر رەھبىرى، داھىسىنىڭ يوقلىقى چەتئەلدىكى مۇھاجىر تەشكىلاتلارنىمۇ قاتتىق بىئارام قىلدى. بىر كىشى تالاش - تارتىشلارنى ھەل قىلىشى ۋە مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشى كېرەك. ھەربىي قورالىق كۈچلەر (ئۇرۇشقاقلار) قانداق كونترول قىلىنىدۇ؟ بۇ كۈرەش پەقەت دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇق ئۈچۈنمۇ ياكى تولۇق مۇستەقىللىق ئۈچۈنمۇ؟ دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇق ئۈچۈن دېگەن

نىيەت مۇستەقىللىق ئۈچۈن دېگەن نىيەتكە زىيان يەتكۈزەمدۇ ـ يوق؟ شىنجاڭغا ئاللىقاچان يەرلىشىپ بولغان خەنزۇلار شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەۋەلىكى ئىچىدە بولالامدۇ ـ يوق؟ دېگەندەك مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىدىغان بىرەيلەن بولىشى لازىم.

ھالبۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقەتەن يېڭى ئىتتىپاقداشلىرى بار. غەربلىك نۇرغۇنلىغان سىياسىيونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كىشىلىك ھوقۇق پائالىيەتچىلىرى ۋە تېخىمۇ كۆپ خەلق ئۇيغۇرلارنىڭ ئاھۇ ـ زارىنى ئاڭلاشقا باشلىدى. بۇندىن يۈز يىل ئىلگىرى جۇڭگو شىنجاڭدا نېمە قىلسا قىلسۇن ھېچكىم ئۇنىڭغا ھەيران قالمايتتى. چۈنكى ئۇنى ئامېرىكىلىق ئىندىئانلارنىڭ شاللىنىش جەريانىغا ئوخشاش، ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ مۇقەررەر ھالدا قالاق مەدەنىيەتنىڭ ئورنىنى ئېلىش جەريانى دەپ قارايتتى. تۈرك مەدەنىيىتى «قالاق» مۇ ئەمەسمۇ دېگەن سوئالنى بىر چەتكە قويۇپ تۇرايلى، شاللىنىش كۆز قارىشىنى ئەمدى ھېچكىم قۇبۇل قىلمايدىغان بولدى. جۇڭگو ئۈچۈن پالاكەت شۇكى، ئۇنىڭ شىنجاڭنى مۇستەملىكە قىلىشى كىچىكىپ قالدى ۋە ئۆزگەرگەن كۆز قاراشلار، بولۇپمۇ قانۇنلۇق ھالدا «ئىچكى ئىش» ھېسابلانغان بالقانلاردىكى جېدەلگە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى قورallىق ئارىلاشقاندىن كېيىنكى كۆز قاراشلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. جۇڭگو ھازىر دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا قاتناشقان ۋە ئىچكى مەبلەغنى جانلاندۇرۇش كويىدا يۈرگەن ئىكەن. غەربلىكلەر ئوتتۇرىغا قويغان سودىدا ئادىل، ھەققانىي بولۇش پرىنسىپىغىمۇ ئەمەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمگەك مەيدانلىرى ھەققىدە سوئاللارغا دۇچ كېلىدۇ.

ئەگەر تۈركلەر ھۆكۈمەتنى بىرەر ئۆزگىرىش ياساشقا مەجبۇرلىيالمىغۇدەك دەرىجىدە ئاجىز بولسا، ئۇنداقتا، بېيجىڭدىكى ھۆكۈمەتمۇ سەۋر قىلالمىغۇدەك دەرىجىدە كۈچسىزمۇ؟

بەزى باھالىغۇچىلارنىڭ نەزىرىدە، جۇڭگودىكى رەھبەرلىك بىر ۋاقىتى ئۆتكەن پىراگماتىزمچى كوممۇنىست بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان دەۋر خاراكتېرلىق بوھراننىڭ ئالامىتى. بۇ بوھراننى بەزىلەر سەكراتتىكى سۇلالىنىڭ يىغىندى كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىغان. بىر قانچە يىللىق كۈچلۈك مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىن كېيىن، چىرىكلىك ئەۋج ئالدى، مائاشى ئاز مەمۇرلار دېھقانلارنى سىغىپ ئىچىشكە باشلىدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى دېھقانلار قوزغىلىڭى بولىدۇ. يېقىنقى يىللاردا بۇ خىل قوزغىلاڭلار كۆپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاز بىر قىسمىغىلا دىققەت قىلىنىدى. تۈزۈلمە جەھەتتىكى باشقا ئاجىزلىقلار ئىچىدە يەنە بانكا سىستېمىسىنىڭ تۇراقسىزلىقى، ئىشسىزلىق نىسبىتىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى (دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا ئەزا بولغاندىن كېيىن بۇ ئەھۋال تېخىمۇ يامانلىشىدۇ) ۋە باي بىلەن نامراتلار، شەرقىي رايوندىكى ئۆلكىلەر بىلەن غەربىي رايوندىكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ كۆنسېرى چوڭىيىپ كېتىشى قاتارلىقلار مەركەزدىن يىراقلىشىش خاھىشىنى كۈچەيتىدۇ. جۇڭگو رەھبەرلىكىنىڭ ئۈيۈشتۈرۈش كۈچى ئىلگىرىكى نەچچە ئون يىلدىكىگە قارىغاندا كۆپ ئاجىزلاپ كەتتى. ئىقتىسادنى لىبېراللاشتۇرۇش (ئەركىنلەشتۈرۈش) يولغا قويۇلغاندا بۇ، ئومۇمغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئورنىغا شەخسىي ئاچكۆزلۈك قىلىشنى دەسسىتىشتەك قىلمىشلارغا نىسبەتەن يېڭى ئىلھام بولدى. كونا ئىدېئالىزم ۋە كونا مۇتلەقچىلىك يوقالدى. كوممۇنىزم ئاللىقاچان غايىپ بولدى، ئەمما كوممۇنىست رەھبەرلەر ئۆزىنىڭ قانۇنسىز ھۆكۈمرانلىقىنى ئىقرار قىلماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۆلۈم خېتىگە قول قويالمايدۇ.

www.uyghurweb.net

سوۋېت رۇسىيەسىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەردىن ئوبدان ساۋاق ئالغان كومپارتىيە پۈتۈن كۈچى بىلەن كونتروللىقىنى كۈچەيتىشكە، بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى تەبىئى بايلىقلارنى تېخىمۇ قاتتىق كونترول قىلىشقا تىرىشىدۇ. جۇڭگونىڭ ئىچىدىكى بىر خىل كۆز قاراش بويىچە، ئەگەر دۆلەت پارچىلانسا، ئۇنداقتا بىرىنچى بولۇپ ئايرىلىدىغان ئۆلكە گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى بولىدۇ. چۈنكى ئۇ ئەڭ باي. ئۇندىن كېيىن مانجۇرىيە (خېيلۇڭجىياڭ)، تىبەت ۋە ئىچكى موڭغۇل. شىنجاڭ ئەڭ ئاخىرىدا قۇتۇلىدۇ. ھەتتا ئۇندىن كېيىن، ئۇ بەلكىم يەرلىكلەرنىڭ قولىغا ئەمەس، بەلكى ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن ۋە شېڭ شىسەي كەبى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھۆكۈم سۈرگەن خەنزۇ دىكتاتۇرلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى ئېھتىمالغا يېقىن.

خوش، ئۇنداقتا شىنجاڭ بېيجىڭنىڭ ھوقۇقىنى ئۆزلىكىدىن تەقسىم قىلىپ بېرىشى، ھەتتا ئۆتۈنۈپ بېرىشىنى كۈتۈپ يېتىشى كېرەكمۇ؟ ئەھۋالدىن قارىغاندا 2003 ـ يىلىنىڭ بېشىدا تەيىنلەنگەن يېڭى رەھبەرلەردىن ئۇيغۇرلار بىرەر ئۆزگىرىشنى تاما قىلمىسىمۇ بولىدۇ. ئەڭ ئەقەللىيسى، شۇجى خۇجىنتاۋ تىبەتتە ئىشلىگەن ۋاقتىدا، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى رەھىمسىزلەرچە باستۇرغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگودا ئالقىشلانغان بىر سېپى ئۆزىدىن كوممۇنىستتۇر. ئۇنىڭ ئالامەتلىرى بار.

بىرىنچى، مۇھىت مەسىلىسى، ئىقتىسادقا مەسئۇل يېڭى باشلىقلار ھاۋا بۇلغىنىشى، سۇ قىسلىقى ۋە قۇملىشىپ كېتىش قاتارلىقلاردىن غەم قىلماقتا. قوم ـ بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش تەدبىرى سۈپىتىدە جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى شەھەرلەرنى قورشاپ قىرىققولاق تىكىش ئادىتى بار ئىدى. شىنجاڭنى ئالدىراپ تەرەققى قىلدۇرۇشتىمۇ قىرىققولاق تىكىلدى. ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن خالىغانچە ئېچىلغان «بوز يەرلەر» ئىشقا يارىمىدى. كۆپ ساندا كۆچمەن يۆتكەپ كېلىش پىلانى كىچىكتۈرۈلدى.

ئىككىنچى، پارتىيىنىڭ دىنىي سىياستىنى قايتا تەكشۈرۈۋاتقانلىقى ھەققىدە گەپ ـ سۆزلەر بار. ھۆكۈمەتنىڭ فالۇن گوڭ ھەرىكىتى، ئىسلام ۋە باشقا «چەتئەل» ئەقىدىلىرىگە قارشى قوزغىغان كۈرىشى مەغلۇپ بولدى، بۇ ئەھۋال ئۇنى، ئاتېئىست دۆلەتتە نېمىلەرگە رۇخسەت قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە قايتىدىن بىر بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىشقا يېتەكلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، بەزى يازغۇچىلار كوممۇنىستلار ماركسىنىڭ «دىن خەلقنىڭ ئەپيۇنى» دېگەن سۆزىنى خاتا چۈشەندۈردى دەپ قاراشماقتا.

ئۈچىنچى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى يېقىندا يېڭى شوتلاندىيە پارلامېنتىغا كېلىپ، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى يەرلىك ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكىنىڭ ئەمەلىيلىشىش ئەھۋالىنى كۆردى. غەربلىك ئاكادېمىكلەر، جۇڭگو ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق بولغىنى بىر فېدراتىپ ھۆكۈمەت، بۇنداقتا تەيۋەن سىياسىي جەھەتتە تەسلىم بولماي تۇرۇپمۇ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كېلەلەيدۇ دەپ قارايدۇ. ھازىر ئەھۋالدىن قارىغاندا جۇڭگونىڭ ئىچىدە بەزىلەر بۇنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى كۆرۈۋېتىپتۇ. ئەگەر شۇنداق بولسا، ئۇيغۇرلار شىنجاڭ ھازىر ئۆزى بەھرىمەن بولىۋاتقان يالغان ئاپتونومىيەگە قارىغاندا تېخىمۇ ياخشىراق بىر ئىشلارنىڭ ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىغا نىسبەتەن ئۈمىدۋار بولسا بولىدۇ.

جۇڭگو ئىلگىرىكىگە قارىغاندا سىرتقا تېخىمۇ بەك ئېچىلىدۇ. يېڭى ئىدىيەلەر بېسىمغا ئۇچرىمايدىغان بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا خەنزۇ زىيالىيلار گەرچە مۇسۇلمان تېرروروچىلاردىن قورقۇپ تىترەپ تۇرسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۇيغۇرلارغا قاتتىق مۇئامىلە قىلغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يوشۇرۇن تېرروروچى دەپ قارىغانلىقى تۈپەيلى كېيىنكى ئاقىۋەتلەردىن قاتتىق غەم يەيدىكەن. بەلكىم بۇ يېڭى

www.uyghurweb.net

رەھبەرلەر ئىچىدە بىرەيلەن بۇنى ھېس قىلىشى، ماۋزېدۇڭ ئۆلگەندىن كېيىنكى رەھبەرلەرنىڭ قىلغىنىدەك، زۇلۇمنى يەڭگىللىتىشى مۇمكىن. ئۇلار قورقىدىغان ئېغىر توپىلاڭ يۈز بەرمىگەن تەقدىردىمۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاھۇ - زارىنى خەلقئالەمدىن مەڭگۈ يوشۇرۇپ تۇرالمايدۇ.

شىنجاڭ بىر چېگرا رايوندۇر. ھازىر بۇ چېگرا جۇڭگونىڭ سودا ۋە ئىقتىساد جەھەتتىكى تەسىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيتىشى ئۈچۈن ئېچىۋېتىلدى. جۇڭگونىڭ خانلىق تارىخىدىكى ئۆزگەرمەس بىر تېما شۇكى، چېگرا رايوننى جەزمەن تىنچ - خاتىرجەم تۇتۇش كېرەك. بۇنداق قىلىشنىڭ بىر يولى، چېگراغا ئەسكەر ۋە ساقچىلارنى كۆپ ئورۇنلاشتۇرۇش، خۇددى بۈگۈنكى كۈندە قىلىۋاتقىنىدەك. يەنە بىر يولى جۇڭگودىكى تۈركى ئاھالىلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەركىنلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئۇلارغا خەنزۇلار بىلەن باراۋەر ھوقۇق بېرىش. ھېچ بولمىغاندا، ئاتالمىش تۆتىنچى ئەۋلاد رەھبەرلەر كىشىنى ئەنسىرىتىدىغان بۇ كەلىمات — شىنجاڭ «ئاپتونوم» رايوننى تەرەققى قىلدۇرۇپ ئۆزگەرتىشنىڭ ئەڭ ياخشى چېغىمۇ ئەمەسمۇ دەپ كۆڭلىدە چوت سوقۇۋاتقانلىقى ئېنىق.

جۇڭگونىڭ قولىدىن كېلىدىغان يەنە بىر تاللاش يولى بولسا، ھېچ نېمىگە قارىماستىن، ئەسىرلەردىن بۇيان كۆز تاشلاپ ۋەسلىگە يېتەلمەي يۈرگەن ياۋايى غەربىي رايونغا نىسبەتەن، ئەڭ ئاخىرقى خۇلاسىنى چىقىرىشتۇر. جۇڭگو بىلەن ئارىلىق ساقلاپ، ئۇنىڭغا يېقىن كەلمەي تۇرىۋالغان شىنجاڭ كەينى - كەيندىن جۇڭگونىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان. بەزەن كونتروللۇقىغا چۈشۈپمۇ قالغان ۋە ئاخىرىدا ئىشغال قىلىنىۋېلىنغان. بۈگۈن ئۇنىڭ خەلقى ۋە بۇ خەلقنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۆزلىرى تونىمايدىغان ۋە ياخشى كۆرمەيدىغان «ئانا ۋەتەن» ئىچىگە مەجبۇرى سۆرەپ كىرىلمەكتە.

www.uyghurweb.net

Bibliography

Alptekin, Erkin, 'Eastern Turkestan after 32 Years of Exile', Central Asia Survey, Vol. 1, No. 4, April 1983
Amnesty International, 'People's Republic of China: Gross Violations of Human Rights in the Xinjiang Uighur Autonomous Region', 21 April 1999
— 'Women in China Imprisoned and Abused for Dissent', 28 June 1995
— 'People's Republic of China. Secret Violence: Human Rights Violations in Xinjiang', November 1992
Anderson, Robert S., 'The Attractipn of Sand Dunes', Nature, Vol. 379, January 1996
Anti-Slavery International, 'Can Prisoners Be Subjected to Forced Labour?', 1995
Arlington, L.C., and Lewisohn, William, in Search of Old Peking (Beijing, Henri Vetch, 1935)
Barber, Elizabeth Wayland, The Mummies ofUrumchi (London, Macmillan, 1999)
Baumer, Christoph, Southern Silk Road (Bangkok, Orchid Press, 2000)
Becker, Jasper, Hungry Ghosts: China's Secret Famine (London, John Murray, 1996)
— The Chinese (London, John Murray, 2000)
Becquelin, Nicolas, 'Xinjiang in the Nineties", China Journal, No. 44, July 2000
Beller-Hann, Ildiko, 'Script Changes in Xinjiang', in Shirin Akiner (ed.), Cultural Change and Continuity in Central Asia (London and New York, KeganPaul, 1991)
— 'Work and Gender among Uighur Villagers in Southern Xinjiang',Cahiers d'etudes sur la Mediterranee orientale et le monde turco-iranien, No. 25,January-June 1998
— 'Temperamental Neighbours: Uighur-Han Relations in Xinjiang, Northwest China', in Günther Schlee (ed.), Market, Culture and Sotiety: Vol. 5, Imagined Differences: Hatred and the Construction of Identity (Hamburg, Lit Verlag, 2002)
Bellew, H.W., History of Kashgharia (Calcutta, 1875)
Besson, Frederique-Jeanne, 'Leş .Ouigours hors du Turkestan oriental: de l'exil âla formation d'une diaspora', from 'Les Ouigours au vingtieme siecle', Cahiers d'etudes sur la Mediterranee orientale et le monde turco-iranien, No. 25, January-June 1998
Blackmore, Charles, The Worst Desert on Earth (London, John Murray, 1995)
Brown, Dee, Bury My Heart at Wounded Knee (London, Barrie & Jenkins, 1971)
Cable, Mildred, and French, Francesca, 77te Gobi Desert (London, Hodder & Stoughton, 1942)
Chen, Jack, The Sinkiang Story (New York, Macmillan, 1977) Chinese Academy of Sciences, Wondrous Taklimakan (Beijing and New York, Science Press, 1993)
Chinese Communist Party, Central Committee, 'Report on Xinjiang of the Political-Legal Commission', delivered to a meeting of the Politburo, 19 March 1996
Chinese Communist Party, Research Group Council, 'The Anti-Separatism Struggle and Its Historical Lessons since the Liberation of Xinjiang', August 1993
Davies, Robert H., Prisoner 13498: A True Story ofLove, Drugs and jail in Modern China (Edinburgh and London, Mainstream Publishing, 2002)
Debaine-Francfort, Corinne et al., 'Premiers resultats de l'expedition franco-chinoise de la Keriya' (Paris, Academie deş Inscriptions & Belles-Lettres, 1993)
Dikötter, Frank, The Discourse ofRace in Modern China (London, Hurst & Co., 1994)
Dillon, Michael, 'China Goes West: Laudable Development? Ethnic Provocation?' The Analyst, 6 December 2000
— 'Xinjiang: Ethnicity, Separatism and Control in Chinese Central Asia', Durham East Asian Papers, No. 1, 1995
Dubs, Homer H., A Roman City in Ancient China (London, China Society, 1957)
East Turkestan Information Centre, 'A Special Report about the Human Rights Situation in Eastern Turkestan for the Period of January—May 2002', Munich, 1 May 2002
— 'A Special Report on Violations of Human Rights of Uighurs in East Türkistan by the Chinese Authorities', Munich, 1 o September 2000
Eastern Turkistan Information Network UK, 'Freedom and Independence for East Turkistan', London, January 2000
— 'Chinese Policy, Human Rights Abuses and the Consequences', London, March 2000
Eberhard, Wolfram, A History of China, trans. E.W. Dickes (London, Routledge, 1950)
Fairbank, John King, China, A New History (Cambridge, Mass., Belknap Press, 1992)
Fitzgerald, C.P., China, A Short Cultural History (London, Cresset Press, 1950)

www.uyghurweb.net

Fleming, Peter, Newsfrom Tartary (London, Jonathan Cape, 1936)
Foltz, Richard C., Religions of the Silk Road (London, Macmillan, 1999)
Forbes, D.W., Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang, 1911-1949 (Cambridge, Cambridge University Press, 1986)
Forsyth, James, A History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asia Colony, 1581—1990 (Cambridge, Cambridge University Press, 1992)
Forsyth, T.D., 'Report of a Mission to Yarkund in 1873 under the Command of Sir T.D. Forsyth, KCSI, CB, Bengal Civil Service, with Historical and Geographical Information Regarding the Possessions of the Ameer of Yarkund' (Calcutta, 1875)
Franck, Irene M., and Brownstone, David, The Silk Road: A History (New York and Oxford, Facts on File, 1986) Gernet, Jacques, A History of Chinese Civilization, trans J.R.Foster and Charles Hartman (Cambridge, Cambridge University Press, 1996, second edition)
Gladney, Dru C., 'The Ethnogenesis of the Uighur', Central Asian Survey, Vol. 9, No. 1, 1990
Glob, P.V., The Bog People (London, Faber, 1969)
Golden, Peter B., '-The Karakhanids', in Denis Sinor (ed.), The Cambridge History of Early Inner Asia (Cambridge, Cambridge University Press, 1990)
Gore, Rick, 'Journey to China's Far West', National Geographic, Vol. 157, No. 3, March 1980
Hamada Masami, 'La transmission du mouvement nationaliste au Turkestan oriental,' Central Asia Survey, Vol. 9, No. 1, 1990
Han Kangxin, 'The Study of Ancient Human Skeletons from Xinjiang, China', Institute of Archaeology, Chinese Academy of Social Sciences, Beijing, from Sino-Platonic Papers, No. 51, November 1944
Hare, John, The Lost Camels of Tartary (New York and London, Little, Brown, 1998)
Hedin, Sven, My Life as an Explorer (London, Cassell, 1926)
Henze, Paul B., 'The Great Game in Kashgaria', Central Asian Survey, Vol. 8, No. 2, 1989
Hopkirk, Kathleen, A Traveller's Companion to Central Asia (London, John Murray, 1993)
Hopkirk, Peter, Foreign Devils on the Silk Road (London, John Murray, 1980)
— The-Great Game (London, John Murray, 1990)
Jarring, Gunnar,'The Toponym Takla-makan,' Turkic Languages, Vol. 1, 1997, pp. 227-40
Julien, S., 'Relation d'un voyage officiel dans le pays des Ouighours (de 981 â 983) par Wang-yen-te,'Journal Asiatique, No. 4, 1847
Kim Ho-dong, 'The Muslim Rebellion and the Kashgar Emirate in Chinese Central Asia, 1864—1877', Ph.D thesis, Harvard University, 1986
King, Frank, History of the Hongkong and Shanghai Banking Corporation: Vol. 1, The Hongkong Bank in Late Imperial China, 1864—1902, 'On an Even Keel' (Cambridge, Cambridge University Press, 1987)
Laogai Research Foundation, 'The World Bank and Forced Labour in China', 23 October 1995
Lattimore, Owen, High Tartary (New York, Little, Brown, 1930)
Le Coq, Albert von, Buried Treasures of Chinese Turkestan (London, Allen & Unwin, 1928)
Lee Fu-hsiang, 'The Turkic-Moslem Problem in Sinkiang: A Case Study of the Chinese Communists' Nationality Policy', Ph.D thesis, Rutgers University, 1973
Lias, Godfrey, Kazak Exodus (London, Evans Brothers, 1956) Lonely Planet, Central Asia (London, Lonely Planet, 2000, second edition)
Macartney, Catherine, An English Lady in Chinese Turkestan (Hong Kong, Oxford University Press, 1985, reprint)
Mackerras, Colin, 'The Uighurs', in Deniş Sinor (ed.), The Cambridge History of Early InnerAsia (Cambridge, Cambridge University Press, 1990)
— 'Some Observations on Xinjiang in the 1990s', World of the Silk Roads: Ancient and Modern, Proceedings of the Second Conference of the Australasian Society for Inner Asian Studies, Macquarie University, 21—22 September 1996
Maillart, Ella, Forbidden journey (London, Heinemann, 1937) Mallory, J.P., and Mair, Victor H., The Tarim Mummies (London, Thames & Hudson, 2000)
McMillen, Donald H., 'Chinese Communist Power and Policy in Xinjiang, 1949-1977' (Boulder, Co., Westview/ Dawson Replica Editions, Folke- stone, 1979)
Meyer, Karl, and Brysac, Shareen, Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia (London, Little, Brown, 2001)
Millward, James A., Beyond the Pass: Economy, Ethnicity & Empire in Qing Central Asia, 1759-1864 (Berkeley, Calif, Stanford University Press, 1998)

www.uyghurweb.net

— 'A Uyghur Muslim in Qianlong's Court: The Meanings of the Fragrant Concubine'.Journal of Asian Studies, Vol. 53, No. 2, May 1994
Mirsky, Jeannette, Sir Aurel Stein, Archaeological Explorer (Chicago and London, University of Chicago Press, 1998) Moriyasu Takao, 'The Sha-chou [Dunhuang] Uighurs and the West Uighur Kingdom', Acta Asiatica: Bulletin of the Institute of Eastern Culture, No. 78
Moseley, George, 'China's Fresh Approach to the National Minority Question', China Quarterly, No. 24, October-December 1965
Nathan, Andrew, and Gilley, Bruce, 'China's New Rulers New York Review of Books, 26 September and 1 o October 2002 Needham, Joseph, The Shorter Science & Civilisation in China: Vol. 1, an abridgement, by Colin A. Ronan (Cambridge, Cambridge University Press, 1978)
Norins, Martin R., Gateway to Asia: Sinkiang (New York, John Day, 1944)
Pasqualini, Jean, known as 'Bao Ruo-wang' (with Rudolph Chelminski), Prisoner of Mao (Harmondsworth, Penguin Books, 1976)
Polo, Marco, The Travels, trans. Ronald Latham (Harmondsworth, Penguin, 1958) Prejevalsky, Nikolai, From Kulja, across the Tian Shan to Lob-Nur, trans. Morgan (London, Sampson Low, 1879)
Rashid, Ahmed,Jihad: The Rise of Militant İslam in Central Asia (New Haven and London, Yale University Press, 2002) Rahman, Anwar, 'Western Development Strategy: Chinese Exploitation in Eastern Turkestan', Uighur Affairs Survey, Vol. 1, No. 1, September 2001
Renfrew, Colin, Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins (London, Jonathan Cape, 1987)
Rorex, Robert A., and Wen Fong (eds.), Eighteen Songs of a Nomad Flute: The Story of Lady Wen-chi (New York, Metropolitan Museum of Art, 1974)
Rudelson, Justin Jon, Oasis Identities: Uyghur Nationalism Along China's Silk Road (New York, Columbia University Press, 1997)
Sadri, Roostam, 'The Islamic Republic of Eastern Turkestan: A Commemorative Review', Voice of Eastern Turkestan, Vol. 3, No. 9, April 1986
Salisbury, Harrison, The New Emperors: Mao and Deng, A Dual Biography (London, HarperCollins, 1993)
Schafer, Edward H., 'The Camel in China Down to the Mongol Dynasty', Sinologica, Vol. 2, 1950
Shaw, Robert B., Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar (London, John Murray, 1871)
Sinor, Denis, 'The Establishment and Dissolution of the Türk Empire', in Denis Sinor (ed.), The Cambridge History of Early Inner Asia (Cambridge, Cambridge University Press, 1990)
Skrine, C.P., Chinese Central Asia (London, Methuen, 1926) Skrine, C.P., and Nightingale, Pamela, Macartney at Kashgar: New Light on British, Chinese and Russian Activities in Sinkiang, 1890-1918 (Hong Kong, Oxford University Press, 1987, reprint)
Smart, Ninian, The World's Religions (Cambridge, Cambridge University Press, 1998, second edition)
Soucek, Svat, A History of Inner Asia (Cambridge, Cambridge University Press,2000)
Spence, Jonathan, God's Chinese Son: The Taiping Heavenly Kingdom of Hong Xiuquan (London, HarperCollins, 1996)
— Treason by the Book (London, Ailen Lane, 2001)
Stein, M.A., Sand-Buried Ruins of Khotan (London, Mushussu Press, 2000, facsimile of the 1903 edition by T. Fisher Unwin)
Talbot Rice, Tamara, Ancient Arts of Central Asia (London, Thames and Hudson, 1965)
Teichman, Eric,Journey to Turkistan (London, Hodder & Stoughton, 1937)
Tibet Information Network, 'China's Great Leap West', London, November 2000
Tien, Chen-ya, Chinese Military Theory (Ontario, Mosaic Press, 1992)
Tsering Dhundup, Spang rgyan me tog (Beijing, Nationalities Publishing House, 1999)
Xiao Shi, 'A Catastrophe in the Aqqikkol Basin', China Focus, 1 January 1995 Vambery, Arminius, History of Bokhara (London, H.S. King, 1873)
Vasel, Georg, My Russian Jailers in China, trans. Gerald Griffın (London, Hurst &Blackett, 1937)
Waley-Cohen, Joanna, Exile in Mid-Qing China: Banishment to Xinjiang, 1758—1820 (New Haven and London, Yale University Press, 1991)
Wallace, Antony F.C., Jefferson and the Indians (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1999)
War Office, General Staff, Animal Management (London, HMSO, 1908)
Whitfield, Susan, Life Along the Silk Road (London, John Murray, 1999)
Wood, Frances, Did Marco Polo Go to China? (London, Secker & Warburg, 1995)
Wu, Aitchen K., Turkistan Tumult (Hong Kong, Oxford University Press, 1984, reprint)

www.uyghurweb.net

Wu, Harry (with Carolyn Wakeman), Bitter winds: A Memoir of My Years in China's Gulag (New York, John Wiley, 1994)
Wu, Harry (with George Vecsey), Troublemaker: One Man's Crusade against China's Cruelty (London, Chatto & Windus, 1996)
Zhang Xianliang, Grass Soup: One Man's Survival in the Chinese Gulag, trans. Martha Avery (London, Minerva, 1995)
Ziegler, Dominic, 'The Great Western Campaign', China Review, Autumn/ Winter 2000